एदन्तत्वमपि निपात्यते॥कथं तर्हि "यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्" इति॥बाहुलकादिति हरदत्तः॥ **पूर्वे कर्तरि।३।२।१९॥** कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तेष्टः स्यात्। पूर्वः सरतीति–पूर्वसरः। कर्तरि किम्। पूर्वं देशं सरतीति–पूर्वसारः। **कृञो हेतुताच्छील्याऽऽनुलोम्येषु।३।२।२०॥** एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात्। अतः कृकमीति सः–यशस्करी–विद्या। श्राद्धकरः। वचनकरः॥ **दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु।३।२।२१॥** एषु कृञष्टः स्यात्। अहेत्वादावपि। दिवाकरः। विभाकरः। निशाकरः। कस्कादित्वात्सः–भास्करः। बहुकरः। बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम्। लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ। संख्या–एककरः, द्विकरः। कस्कादित्वादहस्करः। (नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य)–इति षत्वम्–धनुष्करः, अरुष्करः॥ **(किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्)–इति** वार्तिकम्॥ किंकरा। यत्करा। तत्करा। हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच्। पुंयोगे ङीष्–किङ्करी॥ **कर्मणि भृतौ।३।२।२२॥** कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात्। कर्मकरो–भृतकः। कर्मकारोऽन्यः॥ **न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु।३।२।२३॥** एषु कृञष्टो न। हेत्वादिषु माप्तः प्रतिषिध्यते। शब्दकार इत्यादि॥ **स्तम्बशकृतोरिन्।३।२।२४॥ (व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्)॥** स्तम्बकरिर्व्रीहिः। शकृत्करिर्वत्सः। व्रीहिवत्सयोः किम्। स्तम्बकारः शकृत्कारः॥ **हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ।३।२।२५॥** दृतिनाथयोरुपपदयोर्हृञ् इन् स्यात् पशौ कर्त्तरि। दृतिं हरतीति–दृतिहरिः।नाथं नासारज्जुं हरतीति–नाथहरिः। पशौ किम्। दृतिहारः, नाथहारः॥ **फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च।३।२।२६॥** फलानि गृह्णाति–फलेग्रहिः। उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते। आत्मानं बिभर्तीति–आत्मम्भरिः। आत्मनो मुमागमः, भृञ इन्। चात्कुक्षिम्भरिः॥ **चान्द्रास्तु–(आत्मोदरकुक्षिषु)–इति** पेठुः।"ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः"इति **मुरारिः॥एजेः खश्।३।२।२८** ण्यन्तादेजेःखश् स्याद्॥ **अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्।६।३।६७॥** अरुषो,द्विषतः,अजन्तस्य च, मुमागमः स्याद्–खिदन्ते उत्तरपदे, न त्वव्ययस्य।शित्त्वाच्छबादिः।जनम् एजयतीति–जनमेजयः॥ **(वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश उपसंख्यानम्)** वातमजा–मृगाः॥ **खित्यनव्ययस्य।६।३।६६॥** खिदन्ते उत्तरपदे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात्। ततो मुम्–शुनिन्धयः, तिलन्तुदः शर्द्धजहा–माषाः। शर्द्धोऽपानशब्दः तं जहतीति विग्रहः। जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः॥ **नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः।३।२।२९॥** अत्र वार्तिकम्–**(स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम्)**॥स्तनं धयतीति स्तनन्धयः।धेटष्टित्त्वाद्–स्तनन्धयी।नासिकन्धमः। नासिकन्धयः॥ **नाडीमुष्ट्योश्च।३।**

ख्युन् स्यात्।अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन—आढ्यङ्करणम्। अच्वौ किम्।आढ्यीकुर्वन्त्यनेन। **(इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युडपि न)** इति काशिका। **भाष्यमते तु**—ल्युट् स्यादेव। अच्वावित्युत्तरार्थम्॥**कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ। ३। २। ५७॥** आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः। अनाढ्य आढ्यो भवतीति—आढ्यम्भविष्णुः, आढ्यम्भावुकः॥ (स्पृशोऽनुदके क्विन्। ३। २। ५८) ॥ घृतस्पृक्। कर्मणीति निवृत्तम्। मन्त्रेण स्पृशतीति—मन्त्रस्पृक्॥(ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च। । ३। २। ५९) ॥ व्याख्यातम्॥(त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च। ३। २। ६०)॥ **(समानान्ययोश्चेति वाच्यम्)** ॥ सदृक्, सदृशः। अन्यादृक्, अन्यादृशः॥ **(क्सोऽपि वाच्यः)** ॥ तादृक्षः। सदृक्षः। अन्यादृक्षः॥ **सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्। ३। २। ६१॥** एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपदे। द्युसत्, उपनिषत्। अण्डसूः, प्रसूः। मित्रद्विट्, प्रद्विट्। मित्रध्रुक्, प्रध्रुक्। गोधुक्, प्रधुक्। अश्वयुक्, प्रयुक्। वेदवित्, निविदित्यादि। **(अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः)** ॥ अग्रणीः। ग्रामणीः॥ **भजो ण्विः। ३। २। ६२॥** सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात्। अंशभाक्, प्रभाक्॥ **अदोऽनन्ने। ३। २। ६८॥** विट् स्यात्। आममत्ति—आमात्, सस्यात्। अनन्ने किम्। अन्नादः॥ **क्रव्ये च। ३। २। ६९॥** अदेर्विट्। पूर्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम्। क्रव्यात्—आममांसभक्षकः॥ **कथं तर्हि "** क्रव्यादोऽस्रप आशरः" इति—पक्वमांसशब्दे उपपदेऽण्॥उपपदस्य क्रव्यादेशः—पृषोदरादित्वात्॥**दुहः कब्घश्च।३।२।७०॥**कामदुघा॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। ३। २। ७५॥** छन्दसीति निवृत्तम्। मनिन्, क्वनिप्, वनिप्, विच्, एते प्रत्ययाः धातोः स्युः॥ **नेड्वशि कृति। ७। २। ८॥** वशादेः कृत इण् न स्यात्। शॄ—सुशर्मा। प्रातरित्वा॥ **विड्वनोरनुनासिकस्यात्। ६। । ४। ४१॥** अनुनासिकस्य आत्स्यात्। विजायत इति—विजावा। ओणृ—अवावा। विच्—रोट्, रेट्, सुगण्॥ **क्विप्च। ३। २। ७६॥** अयमपि दृश्यते। सत्सूद्विषेति तु—अस्यैव प्रपञ्चः। उखास्रत्। पर्णध्वत्। वाहभ्रट्॥**अन्तः। ८। ४। २०॥** पदान्तस्य अनितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत्। हे प्राण्। शास इदितीत्त्वम्। मित्राणि शास्तीति—मित्रशीः॥**(आशासः क्वावुपधाया इत्वं वाच्यम्)**॥ आशीः। इत्त्वोत्त्वे—गीः, पूः॥ **इस्मन्त्रन्क्विषु च। ६। ४। ९७॥** एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात्। तनुच्छत्। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। (मो नो धातोः)—प्रतान्, प्रशान्। च्छ्वोरित्यूठ्—अक्षद्यूः। ज्वरत्वरेत्यूठ्—जूः, जुरौ, जुरः। तूः, स्रूः। ऊः। वृद्धिः—जनानवतीति। जनौः, जनावौ, जनावः। मूः, मुवौ, मुवः। सुमूः, सुम्वौ, सुम्वः। (राल्लोपः)। मुर्छा—मूः, मुरौ, मुरः। धुर्वी—धूः॥ **गमः क्वौ। ६। ४। ४०॥** अनुनासिकलोपः स्यात्। अङ्गगत्। **(गमादीनामिति**

वक्तव्यम्)॥परीतत् । संयत् । सुनत् ॥ (ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्)॥ लोपश्च । अग्रेगूः । भ्रमु–अग्रेभ्रूः ॥ **स्थः क च । ३ । २ । ७७ ॥** चात् क्विप् । शंस्थः, शंस्थाः । शमि धातोरित्यचं बाधितुं सूत्रम् ॥ **सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ॥** अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेण उपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय–(उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसंख्यानम्)–इति पठितम्।हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम्।एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्।प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः। "स बभूवोपजीविनाम्", "अनुयायिवर्गः", "पतत्यधो धाम विसारि", "न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः" इत्यादौ ॥ (साधुकारिण्युपसंख्यानम्)॥(ब्रह्मणि वदः)॥अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् ।साधुदायी।ब्रह्मवादी ॥ **कर्त्तर्य्युपमाने।३।२।७९॥**णिनिः।उपपदार्थः कर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरुपमानम्। उष्ट्र इव क्रोशति–उष्ट्रक्रोशी, ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं, जात्यर्थं च, सूत्रम् । कर्तरि किम्।अपूपानिव भक्षयति माषान्।उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥**व्रते । ३ । २ । ८० ॥** णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी॥**बहुलमाभीक्ष्ण्ये ।३।२।८१॥** पौनः पुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः स्यात् । क्षीरपायिणः–उशीनराः ॥ **मनः । ३ । २।८२॥** सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥ **आत्ममाने खश्च ।३। २ । ८३ ॥** स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात्, चात् णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते–पण्डितम्मन्यः, पण्डितमानी । (खित्यनव्ययस्य)–कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या ॥ **इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।६ । ३ । ६८ ॥**इजन्तादेकाचोऽम् स्यात्, स च स्वाद्यम्वत् खिदन्ते परे । (औतोम्शसोः)–गाम्मन्यः । (वाम्शसोः)–स्त्रियम्मन्यः, स्त्रीम्मन्यः। नृ–नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते–श्रिमन्यं कुलम्। भाष्यकारवचनात्–(श्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च)॥ **भूते । ३।२।८४॥** अधिकारोऽयम् । वर्तमाने लडिति यावत् ॥ **करणे यजः ।३।२।८५ ॥** करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान्–सोमयाजी, अग्निष्टोमयाजी ॥ **कर्मणि हनः । ३ । २ । ८६ ॥** पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्–(सहे च)–इति यावदधिक्रियते ॥ **ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् । ३ । २ । ८७ ॥** एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप्स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा। वृत्रहा । (क्विप्च)–इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, भूते एव,क्विबेव, इति, चतुर्विधोऽत्र नियम इति **काशिका** । ब्रह्मादिष्वेव, क्विबेव, इति–द्विविधो नियम इति **भाष्यम्** ॥**सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । ३।२।८९॥**सौ, कर्मादिषु च, कृञः क्विप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति **काशिका** । सुकृत्।कर्मकृत्।पापकृत्।मन्त्रकृत्।पुण्यकृत्।क्विबेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राऽण् न।कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत्र न क्विप्॥भूत एवेति नियमात् मन्त्रं–करोति, करिष्यति वा इति विवक्षायां

न क्विप्। स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्—शास्त्रकृत्, भाष्यकृत् ॥ **सोमे सुञः। ३।२।९०** ॥ सोमसुत्। चतुर्विधोऽत्र नियम इति **काशिका** ॥ एवमुत्तरसूत्रेऽपि ॥ **अग्नौ चेः। ३।२।९१**॥ अग्निचित् ॥**कर्मण्यग्न्याख्यायाम्। ३। २। ९२** ॥ कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप्स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम्। श्येन इव चितः—श्येनचित् ॥ **कर्मणीनि विक्रियः। ३।२। ९३** ॥ कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् ॥ (**कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम्**) ॥ सोमविक्रयी, घृतविक्रयी ॥ **दृशेः क्वनिप्। ३। २। ९४** ॥ कर्मणि, भूते, इत्येव। पारं दृष्टवान्—पारदृश्वा ॥ **राजनि युधिकृञः। ३।२।९५** ॥ क्वनिप् स्यात्। युधिरन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधितवान्—राजयुध्वा। राजकृत्वा॥**सहे च। ३। २। ९६** ॥ कर्मणीति निवृत्तम्। सहयुध्वा, सहकृत्वा ॥ **सप्तम्यां जनेर्डः। ३। २। ९७** ॥ सरसिजम्। मन्दुरायां जातो—मन्दुरजः—ङ्यापोरिति ह्रस्वः॥**पञ्चम्यामजातौ। ३। २। ९८** ॥ जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात्।संस्कारजः।अदृष्टजः ॥ **उपसर्गे च संज्ञायाम्। ३। २। ९९** ॥ "प्रजा स्यात्सन्ततौ जने" ॥ **अनौ कर्मणि। ३। २। १००** ॥ अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात्। पुमांसमनुरुध्य जाता—पुमनुजा ॥ **अन्येष्वपि दृश्यते। ३। २। १०१** ॥ अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात्। अजः। द्विजः। ब्राह्मणजः। अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित्। परितः खाता—परिखा ॥—॥**क्तक्तवतू निष्ठा। १। १। २६** ॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ **निष्ठा। ३।२। १०२** ॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात्। तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः। (कर्त्तरि कृद्)—इति कर्त्तरि क्तवतुः। उकावितौ। स्नातं मया। स्तुतस्त्वया विष्णुः। विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥ **निष्ठायामण्यदर्थे। ६। ४। ६०** ॥ ण्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात्॥ **क्षियो दीर्घात्। ८।२।४६** ॥ दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात्। क्षीणवान्। भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया। (श्र्युकः किति)—श्रितः, श्रितवान्। भूतः, भूतवान्, श्रुतः ॥ (ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः) ॥ तेन एकाच्त्वान्नेट्। ऊर्णुतः। नुतः, वृतः ॥ **रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ८।२।४२**॥ रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्याद्, निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च। शॄ—ऋत इद्। रपरः। णत्वम्—शीर्णः। **बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह**—कृतस्यापत्यं कार्तिः। भिन्नः। छिन्नः ॥ **संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः। ८। २। ४३** ॥ निष्ठातस्य नः स्यात्। द्राणः, स्त्यानः, ग्लानः, म्लानः ॥ **ल्वादिभ्यः। ८।२।४४**॥ एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत्। लूनः। ज्या। ग्रहिज्या०—जीनः।**(दुग्वोर्दीर्घश्च)**॥(दु गतौ)—दूनः।(टुदु उपतापे)—इत्ययं तु न गृह्यते। **सानुबन्धकत्वात्।** "मृदुतया दुतया" इति **माघः**॥गूनः॥**(पूञो वि-**

नाशे)॥ पूनाः—यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ **(सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य)॥** सिनो—ग्रासः । ग्रासेति किम् । सिता—पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन ॥ **ओदितश्च । ८ । २ । ४५ ॥** भुजो—भुग्नः । टु—ओश्वि—उच्छूनः । ओहाक्—महीणः । (स्वादय ओदितः) इत्युक्तम् । सूनः, सूनवान् । दूनः, दूनवान् । **(ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट्)** । उड्डीनः ॥ **द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ॥** द्रवस्य मूर्तौ—काठिन्ये, स्पर्शे, चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ **श्योऽस्पर्शे । ८ । २ । ४७ ॥** श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । हल इति दीर्घः—शीनं—घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं—जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो—वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥ **प्रतेश्च । ६ । १ । २५ ॥** प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥ **विभाषाभ्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६ ॥** श्यः संप्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानं घृतम्, अभिशीनम् । अवश्यानः, अवशीनो, वृश्चिकः । **व्यवस्थितविभाषेयम्** । तेनेह नः । समवश्यानः ॥ **अञ्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ । ॥** अञ्चो निष्ठातस्य न स्यान्न त्वपादाने ॥ **यस्यविभाषा । ७ । २ । १५ ॥** यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण् न स्यात् । (उदितो वा)—इति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट् । समक्नः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् ॥ नत्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेति षत्वे प्राप्ते॥ **(निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः)** । वृक्णः वृक्णवान् ॥ **परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । ८ । ३ । ७५ ॥** पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति किम् । परिष्कन्दः, परिस्कन्दः । परेश्चेति विकल्पः (स्तन्भेः)—इति षत्वे प्राप्ते ॥ **प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८ । ३ । ११४ ॥** अत्र षत्वं न स्यात् ॥ **दिवोऽविजिगीषायाम् । ८ । २ । ४९ ॥** दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजिगीषायां तु—द्यूतम् ॥ **निर्वाणोऽवाते । ८ । २ । ५० ॥** अवाते इति च्छेदः । निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्यात्, वातश्चेत्कर्त्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु—निर्वातो वातः ॥ **शुषः कः । ८ । २ । ५१ ॥** निष्ठात इत्येव । शुष्कः ॥ **पचो वः । ८ । २ । ५२ ॥** पक्वः ॥ **क्षायो मः । ८ । २ । ५३ ॥** क्षामः ॥ **स्त्यः प्रपूर्वस्य । ६ । १ । २३ ॥** प्रात् स्त्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ **प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५४ ॥** निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः, प्रस्तीतः । प्रात्किम् । स्त्यानः ॥ **अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः । ८ । २ । ५५ ॥** ञि—फला—फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते ॥ **(क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते)** । फुल्लवान् । क्षीबादिषु तु—क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः, तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीबो—मत्तः कृशः—तनुः । उल्लाघो—नीरोगः । अनुपसर्गात्किम् ॥ **आदितश्च । ७ । २ । १६ ॥** आकारेतो निष्ठाया इण् न स्यात् ॥ **ति च । ७ । ४ । ८९ ॥** चरफलोरत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्तः, प्रक्षीबितः, प्रकृशितः, प्रोल्ला-

वितः ॥ कथं तर्हि " लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् " इति । (फुल्ल विकसने)— पचाद्यच् । सूत्रं तु—फुल्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्) ॥ **नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्।८।२।५६॥** एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः, नुत्तः । (विद विचारणे)—रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः, वित्तः । वेत्तेस्तु—विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी— ॥ **श्वीदितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ॥** श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् न । उन्नः, उत्तः । त्राणः त्रातः घ्राणः, घ्रातः । ह्रीणः ह्रीतः ॥ **न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ॥** एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः ॥ (राल्लोपः)— मूर्तः । मत्तः ॥ **वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८ । २ । ५८ ॥** विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं—भोग्ये, प्रतीते चार्थे । वित्तं—धनम् । वित्तः—पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा गमहनेति क्वसौ वेट्त्वादिह नेट् ॥ **भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५९ ॥** भिन्नमन्यत् ॥ **ऋणमाधमर्ण्ये । ८ । २ । ६० ॥** ऋधातोः क्तकारस्य नत्वं निपात्यते—अधमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् ॥ **स्फायः स्फी निष्ठायाम् । ६ । १ । २२ ॥** स्फीतः ॥ **इण् निष्ठायाम् । ७ । २ । ४७ ॥** निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । (यस्य विभाषा)— इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ॥ **वसतिक्षुधोरिट् । ७ । २ । ५२ ॥** आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ॥ **अञ्चेःपूजायाम् । ७ । २ । ५३ ॥** पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु—अक्तः ॥ **लुभोऽविमोहने । ७ । २ । ५४ ॥** लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात्, न तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु—लुब्धः ॥ **क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः।७।२।५०॥** इड्वा स्यात् । (क्लिश उपतापे)—नित्यं प्राप्ते, (क्लिशू विबाधने)—अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते, विकल्पः। क्लिशितः, क्लिष्टः ॥ **पूङश्च । ७ । २ । ५१ ॥** पूङः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् ॥ **पूङः क्त्वा च । १ । २ । २२ ॥** पूङः—क्त्वा, निष्ठा च, सेट् किन्न स्यात् । पवितः, पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव सम्बध्यते ॥ **निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः । १ । २ । १९ ॥** एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः, शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेश्यितः, शेश्यितवान् ॥ (**आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या**) ॥ **आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥** आदिकर्मणि यः क्तः सः कर्त्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ॥ **विभाषा भावाऽऽदिकर्मणोः।७।२।१७॥** भावे, आदिकर्मणि च, आदितो निष्ठाया इड्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । ञिष्विदेति भ्वादिरत्र गृह्यते।ञिद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । ञिमिदा, ञिक्ष्विदा दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः, प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः, प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः, प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन । सेट् किम् । प्रस्विन्नः, प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ॥ **मृषस्तितिक्षायाम् । १ । २ । २० ॥** सेण्निष्ठा किन्न स्यात् ।

---

१ " लुभ विमोहने " इति तुदादौ । " लुभ गार्ध्ये " इति दिवादौ ।

मर्षितः, मर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपमृषितं—वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥ **उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ॥** उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात् । द्युतितम्, द्योतितम् । मुदितम्, मोदितम्, साधुना । प्रद्युतितः, प्रद्योतितः । प्रमुदितः, प्रमोदितः, साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्षापणम् । सेट् किम् । कुष्टम् ॥ **(शब्विकरणेभ्य एवेष्यते)** ॥ नेह । गुध्यतेर्गुधितम् ॥ **निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ५२ ॥** णेर्लोपः स्यात् । भावितः, भावितवान् । श्वीदित इति नेट्—संप्रसारणम् । शूनः, दीप्तः ।गुहू—गूढः वनु—वतः ।तनु—ततः।पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते । **(द्वितीया श्रितेति सूत्रे निपातनादिट्)** पतितः । सेसिचीति वेट्कत्वात्सिद्धे—कृन्तत्यादीनामीदित्त्वेन (अनित्यत्वज्ञापनाद्)—वा तेन "धावितमिभराजधिया" इत्यादि।यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्येव दरिद्रितः॥**क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमस्सक्ताऽविस्पष्टस्वराऽनायासभृशेषु ।७।२।१८॥**क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते-समुच्चयेन मन्थादिषु वाच्येषु।द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो-**मन्थो**-मन्थनदण्डश्च।क्षुब्धो—मन्थश्चेत् । स्वान्तं—मनः । ध्वान्तं-तमः। लग्नं-सक्तम्—निष्ठानत्वमपि निपातनात्।म्लिष्टम्-अविस्पष्टम् । विरिब्धः—स्वरः।म्लेच्छ, रेभृ, अनयोरुपधाया इत्त्वमपि निपात्यते।**फाण्टम्**-अनायाससाध्यः कषायविशेषः।**माधवस्तु**—"नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं **फाण्टम्**" इति वेदभाष्ये **आह** । बाढं—भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । क्षुब्धो राजेति तु—**आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्**। स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम्।म्लेच्छितम् ।विरेभितम् । फणितम् बाहितम् ॥ **धृषिशसी वैयात्ये । ७ । २ । १९ ॥** एतौ निष्ठायामविनये एव अनिटौ स्तः। धृष्टः विशस्तः । अन्यत्र—धर्षितः, विशसितः । भावादिकर्मणोस्तुवैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति **वृत्तिः** । धृषेरादित्वे फलं **चिन्त्यमिति हरदत्तः** ॥ **माधवस्तु** भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह।धृष्टम्, धर्षितम् । प्रधृष्टः, प्रधर्षितः ॥ **दृढः स्थूलबलयोः । ७ । २ । २० ॥** स्थूले, बलवति च निपात्यते । (दृह, दृहि, वृद्धौ) । क्तस्येडभावः । तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । दृहितः, दृंहितोऽन्यः ॥ **प्रभौ परिवृढः । ७ । २ । २१ ॥** (वृह, वृहि, वृद्धौ) ॥ निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः, परिवृंहितोऽन्यः ॥ **कृच्छ्रगहनयोः कषः । ७ । २ । २२ ॥** कषो निष्ठाया इण्न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । "स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्" । कष्टो—मोहः । कष्टं—शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ॥ **घुषिरविशब्दने । ७ । २ । २३ ॥** घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ॥ **अर्देः संनिविभ्यः ।७।२।२४॥**एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात्।समर्णः । न्यर्णः। व्यर्णः।अर्दितोऽन्यः॥**अभेश्चाऽविदूर्ये।७।२।२५॥**अभ्यर्णम्—नातिदूरम्।आसन्नं वा। अभ्यर्दितमन्य-

व॥ णेरध्ययने वृत्तम्॥७।२।२६॥ ण्यन्ताद् वृतेः—क्तस्येडभावो, णिलुक् च अधीयमाने ऽर्थे। वृत्तं छन्दश्शास्त्रेण॥ सम्पादितम्। अधीतमिति यावत्। अन्यत्र तु—वर्तिता रज्जुः॥ **शृतं पाके। ६। १। २७॥** श्रातिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते॥ **(क्षीरहविषोःपाके)** शृतं क्षीरं स्वयमेव। विक्लित्तं पक्कं वेत्यर्थः। क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु—श्राणं श्रपितं वा॥ **वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः। ७। २। २७॥** एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते। पक्षे—दमितः, शमितः, पूरितः, दासितः, स्पाशितः, छादितः, ज्ञपितः,॥ **रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्। ७। २। २८॥** एभ्यो निष्ठाया इड्वा। रुषितः, रुष्टः। आन्तः, अमितः, तूर्णः, त्वरितः। अस्याऽऽदित्त्वे फलं मन्दम्। संघुष्टः, संघुषितः। आस्वान्तः, आस्वनितः। **हृषेर्लोमसु। ७। २। २९॥** हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्याद्—लोमसु विषये। हृष्टं हृषितं लोम॥ **(विस्मितप्रतिघातयोश्च)॥** हृष्टो, हृषितो—मैत्रः। विस्मितः, प्रतिहतो वेत्यर्थः। अन्यत्र तु—(हृषु अलीके)—उदित्त्वान्निष्ठायां नेट्, (हृष तुष्टौ) इट्॥ **अपचितश्च। ७। २। ३०॥** चायतेर्निपातोऽयं वा। अपचितः, अपचायितः॥ **प्यायः पी। ६। १। २८॥** वा स्यान्निष्ठायाम्। **व्यवस्थितविभाषेयम्।** तेन स्वाङ्गे नित्यम्—पीनं मुखम्। अन्यत्र—प्यानः, पीनः, स्वेदः। सोपसर्गस्य न—प्रप्यानः। आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव—आपीनोऽन्धुः, आपीनमूधः॥ **ह्रादो निष्ठायाम्। ६। ४। ९५॥** ह्रस्वः स्यात्। प्रह्लन्नः॥ **द्यतिस्यतिमास्थामि ति किति। ७। ४। ४०॥** एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति। ईत्त्वदद्भावयोरपवादः। दितः। सितः। मा, माङ्, मेङ्,—मितः। स्थितः॥ **शाच्छोरन्यतरस्याम्। ७। ४। ४१॥** शितः, शातः। छितः, छातः। **व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये** श्यतेर्नित्यम्—संशितं व्रतम्। सम्यक्संपादितमित्यर्थः। संशितो ब्राह्मणः। व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः॥ **दधातेर्हिः। ७। ४। ४२॥** तादौ किति। अभिहितम्, निहितम्॥ **दो दद्घोः॥७।४।४६॥** घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दद् स्यात्तादौ किति। चर्त्वम्—दत्तः। घोः किम्। दातः। तान्तो वायमादेशः। न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः। तकारादौ तद्विधानात्॥ दान्तो वा धान्तो वा। न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं, धान्तत्वे झषस्तथोरिति धत्वं शङ्क्यम्॥ **सन्निपातपरिभाषाविरोधात्॥ अच उपसर्गात्तः। ७। ४। ४७॥** अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचः तः स्यात्तादौ किति। चर्त्वम्—प्रत्तः, अवत्तः॥ अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि॥ सुदत्तमनुदत्तं च, निदत्तमिति चेष्यते॥१॥ चशब्दाद्यथाप्राप्तम्॥ **दस्ति।६।३।१२४॥** इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे। (खरि च)—इति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम्। नीत्तम्।

वीत्तम् । घुमास्थेतीत्त्वम्—धेट्—धीतम्, गीतम्, पीतम् । जनसनेत्यात्त्वम्—जातम्, सातम्, खातम् ॥ **अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । २ । ४ । ३६ ॥** ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात्—ल्यपि, तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । झरो झरि—जग्धः ॥ (आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च)—प्रकृतः कटं सः, प्रकृतः कटस्तेन। (निष्ठायामण्यदर्थे)—इति दीर्घः । (क्षियो दीर्घाद्)—इति नत्वम्—प्रक्षीणः सः ॥ **वाक्रोशदैन्ययोः । ६ । ४ । ६१ ॥** क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे, दैन्ये च-क्षीणायुर्भव, क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी, क्षितो वा । **निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८९ ॥** आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । (सुपि)—इति कः ॥ **सूत्रम्प्रतिष्णातम् । ८ । ३ । ९० ॥** प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र—प्रतिस्नातम् ॥ **कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ९१ ॥** कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥ **विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ । ९६ ॥** एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥ **गत्यर्थाऽकर्मकश्लिषशीङ्स्थाऽऽसवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । ३ । ४ । ७२ ॥** एभ्यः कर्त्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः, गङ्गां प्राप्तः, ग्लानः सः, लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः, शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः, । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे—प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ॥ **क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । ३ । ४ । ७६ ॥** एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं—स्थैर्यम् ॥ मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः । भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥ १ ॥ पक्षे—आसेरकर्मकत्वात्कर्त्तरि, भावे च—आसितो मुकुन्दः, आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः—कर्त्तरि, कर्मणि च—रमापतिरिदं यातः, तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि—अनन्तेनेदं भुक्तम् ॥ कथं भुक्ताः ब्राह्मणाः इति । भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच् । **वर्तमाने**—इत्यधिकृत्य ॥ **ञीतः क्तः । ३ । २ । १८७ ॥** (ञि—क्ष्विदा)—क्ष्विण्णः । (ञि—इन्धी)—इद्धः ॥ **मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।३।२।१८८॥** मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः, इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः, विदितः । पूजितः, अर्चितः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—शीलितः, रक्षितः, क्षान्तः, आक्रुष्टः, जुष्टः, इत्यादि ॥ **नपुंसके भावे क्तः । ३ । २ । ११४ ॥** क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम्, शयितम्, हसितम् ॥ **सुयजोर्ङ्वनिप् । ३ । २ । १०३ ॥** सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप् स्याद्भूते । सुत्वा, सुत्वानौ, यज्वा, यज्वानौ॥ **जीर्यतेरतृन् ।३।२।१०४॥** भूत इत्येव । जरन्, जरन्तौ, जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठाऽपि—जीर्णः, जीर्णवान् ॥—॥ **छन्दसि लिट् ।**

१ सूतमित्यपपाठः । सोत्तत्वे उपसर्गत्वप्रतिषेधस्य गतिश्चेत्यत्र भाष्ये उक्तेः ।

३ । २ । १०५ ॥ **लिटः कानज्वा** । ३ । २ । १०६ ॥ **क्वसुश्च** ।३।२।१०७॥ इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट्, तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि, **छान्दसाविति त्रिमुनिमतम्** ॥ **कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते**–" तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे " "श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते" इत्यादि॥ **वस्वेकाजाद्धसाम्** ।७।२।६७॥कृतद्वित्वानामेकाचाम्, आदन्तानां, घसेश्च, वसोरिट्, नान्येषाम् । एकाच्--आदिवान्, आरिवान् । आत्--ददिवान् । जक्षिवान् । एषां किम् बभूवान् ॥ **भाषायां सदवसश्रुवः** । ३ । २ । १०८ ॥ सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात्, तस्य च नित्यं क्वसुः–॥ "निषेदुषीमासन-बन्धधीरः", "अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य ",शुश्रुवान्॥**उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च** । ३ । २ । १०९ ॥ एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा, तस्य नित्यं क्वसुः । इट्--उपेयिवान् । " उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम् " उपेयुषी । उपेत्यवि-वक्षितम्–ईयिवान्, समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च--" धृतजयधृतेरना-शुषः " इति **भारविः**॥अनुपूर्वाद्वचेःकर्तरि कानच्--वेदस्यानुवचनं कृतवान्--अनूचानः॥ **विभाषा गमहनविदविशाम्** । ७ । २ । ६८ ॥ एभ्यो वसोरिड्वा । जग्मिवान्, जगन्वान् । जघ्निवान्, जघन्वान् । विविदिवान्, विविद्वान् विविशिवान्, विविश्वान् । विशिना **साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम्** । वेत्तेस्तु–विविद्वान् । (**नेड्वशि कृति**)--इतीण्नि-षेधः ॥ (**दृशेश्च**) ॥ ददृशिवान्, ददृश्वान् ॥ **लटश्शतृशानचावप्रथमास-मानाधिकरणे** । ७ । २ । १२४ ॥ अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि–पचन्तं चैत्रं पश्य ॥ **आने मुक्** । ७ । २ । ८२ ॥ अङ्गस्यातो मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन--(**प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्**) । सन् ब्राह्मणः ॥ (**माङ्याक्रोशे इति वाच्यम्**) ॥ " मां जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति " (**माङि लुङ्**)--इति प्राप्ते । (**एतद्वचनसामर्थ्याल्लट्**) ॥ **सम्बोधने च**।३।२।१२५॥हे पचन्, हे पचमान॥**लक्षणहेत्वोः क्रियायाः**।३।२।१२६॥क्रियायाः परिचायके, हेतौ चार्थे--वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्य-न्मुच्यते । **हेतुः** फलं, कारणं च ॥(कृत्यचः।८।४।२९॥)मपीयमाणः सोमः॥**ईदासः**।७। २ । ८३ ॥ आसः परस्य आनस्य ईत्स्यात् । (आदेः परस्य)–आसीनः ॥ **विदेश्शतु-र्वसुः** । ७ । १ । ३६ ॥ वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन्, विद्वान्, विदुषी ॥ **तौ सत्** । ३ । २ । १२७ ॥ तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥ **लटः सद्वा** । ३।३।१४॥**व्यवस्थितविभाषेयम्**।तेनाऽप्रथमासामानाधिकरण्ये, प्रत्ययोत्तरपदयोः, सम्बोधने, लक्षणहेत्वोश्च, नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य, करिष्यतोऽपत्यं कारि-ष्यतः, करिष्यद्भक्तिः, हे करिष्यन्, अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित् । करिष्यतीति–करिष्यन् ॥ **पूङ्यजोश्शानन्** । ३ । २ । १२८ ॥

वर्तमाने । पवमानः । यजमानः ॥ **ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ । १२९ ॥** एषु द्योत्येषु कर्त्तरि चानश् । भोगं-भुञ्जानः । कवचं-बिभ्राणः । शत्रुं-निघ्नानः ॥ **इङ्धार्योश्शत्रकृच्छ्रिणि । ३ । २ । १३० ।** आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्त्तरि । अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि किम् । कृच्छ्रेणाधीते । धारयति । **द्विषोऽमित्रे । ३ । २ । १३१ ॥** द्विषन्-शत्रुः ॥ **सुञो यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३२ ॥** सर्वे सुन्वन्तः—सर्वे यजमानाः सत्रिणः ॥ **अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३३ ॥** अर्हन् ॥—**आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २।१३४॥** क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ॥ **तृन् । ३ । २ । १३५ ॥** कर्त्ता—कटान् ॥ **अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् । ३ । २ । १३६ ॥** अलङ्करिष्णुः। निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥ **णेश्छन्दसि । ३ । २।१३७ ॥** वीरुधः—पारयिष्णवः ॥ **भुवश्च । ३ । २ । १३८ ॥** छन्दसीत्येव । भविष्णुः॥ **कथं-तर्हि** "जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्" इति ॥ निरङ्कुशाः कवयः॥ **(चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः)** भ्राजिष्णुरिति **वृत्तिः**।एवं क्षयिष्णुः। **नैतद्भाष्ये दृष्टम् ॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः**।३। २ । १३९ ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं, न तु कित्। तेन स्थ ईत्त्वं न। ग्लास्नुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । **चाद्भुवः**।(श्र्युकः किति)इत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट्—भूष्णुः । **(दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम्)** ॥ दङ्क्ष्णवः—पशवः॥ **त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । ३ । २ । १४० ॥** त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः।क्षिप्नुः ॥ **शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । ३ । २ । १४१ ॥** उकार उच्चारणार्थ इति **काशिका**। अनुबन्ध इति **भाष्यम्**। तेन--शमिनितरा,शमिनीतरेत्यत्र-(उगितश्च)इति ह्रस्वविकल्पः॥ **न चैवं**-शमी, शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः। झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः-शमी, तमी, दमी, श्रमी, भ्रमी, क्षमी, क्लमी, प्रमादी ॥ उत्पूर्वान्मदेः अलंकृञादिसूत्रेणेष्णुजुक्तः।वासरूपविधिना घिनुणपि—उन्मादी ।**ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति** इति तु प्रायिकम्॥ **सम्पृचाऽनुरुधाऽऽङ्यमाऽऽङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाऽऽक्रीडविविचत्यजरजभजाऽतिचराऽपचराऽऽमुषाऽभ्याहनश्च । ३ । २ । १४२ ॥** घिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥ **वौ कषलसकत्थस्रम्भः । ३ । २ । १४३ ॥** विकाषी । विलासी । विकत्थी ।

विस्रम्भी ॥ **अपे च लषः । ३ । २ । १४४ ॥** चाद्दौ । अपलाषी । विलाषी ॥ **प्रे लपसृद्रुमथवदवसः । ३ । २ । १४५ ॥** प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ॥ **निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषाऽसूयो वुञ् । ३ । २ । १४६ ॥** पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ् स्यात् । निन्दकः, हिंसकः—इत्यादि । ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकम् । **(तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो)न इति ॥ देविक्रुशोश्चोपसर्गे।३।२।१४७॥** आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देवयिता क्रोष्टा ॥ **चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ॥** चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता—विद्याम् ॥ **अनुदात्तेतश्च हलादेः । ३ । २ । १४९ ॥** अकर्मकाद्युच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकात्किम् । वसिता—वस्त्रम् ॥ **जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः । ३ । २ । १५० ॥** (जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं लषपतपदेत्युकञा बाधा मा भूदिति । तेन—**(ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्ति)**इति।तेनाऽलंकृञस्तृन्न॥**क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । ३ ।२।१५१ ॥** क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥ **न यः । ३ । २ । १५२ ॥** यकारान्ताद्युन्न स्यात् । क्नूयिता, क्ष्मायिता ॥ **सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ॥** युन्न स्यात् । सूदिता।दीपिता । दीक्षिता।नमिकम्पीति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति **(ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकम्)**इति।तेन कम्रा,कमना युवतिः । कम्प्रा, कम्पना, शाखा । **यदि सूदेर्युन्न-कथं** मधुसूदनः॥नन्द्यादिः ॥ **लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् । ३ । २ । १५४ ॥** लाषुकः, पातुकः—इत्यादि ॥ **जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।३।२।१५५ ॥** जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः, वराकी॥**प्रजोरिनिः ।३।२। १५६ ॥** प्रजवी, प्रजविनौ प्रजविनः ॥ **जिदृक्षिविश्रीण्वमाऽव्यथाऽभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । ३ । २ । १५७ ॥** जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥ **स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । ३ । २ । १५८ ॥** आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः।गृहयालुः।पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा ।तदो नान्तत्वं निपात्यते।तन्द्रालुः।श्रद्धालुः॥**(शीङो वाच्यः)** ॥ शयालुः॥ **दाधेट्सिशदसदो रुः । ३ । २ । १५९ ॥** दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः। **सृघस्यदः क्मरच् । ३ । २ । १६० ॥** सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥ **भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । १६१ ॥** भङ्गुरः भासुरः । मेदुरः ॥ **विदिभिदिच्छिदेः कुरच्।३।२।१६२॥** विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥ **इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ।**

। ३ । २ । १६३ ॥ इत्वरः, इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥ **गत्वरश्च ।** । ३ । २ । १६४ ॥ गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते । गत्वरी ॥ **जागुरूकः ।** ।३ ।२ । १६५॥ जागर्तेरूकः स्याद्।जागरूकः॥**यजजपदशां यङः ।३।२।१६६॥** एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्याद्।दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः।यायजूकः।जञ्जपूकः।दन्दशूकः॥**नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः । ३ । २ । १६७॥** नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रं सन्ततमित्यर्थः । कम्रः । हिंस्रः । दीप्रः ॥ **सनाशंसभिक्ष उः । ३ । २ । १६८ ॥** चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥ **विन्दुरिच्छुः । ३ । २ । १६९ ॥** वेत्तेर्नुम्, इषेश्छत्वं च, निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छतीति इच्छुः ॥ **क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १७० ॥** देवाञ्जिगातिसुम्नयुः ॥ **आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ । १७१ ॥** आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि, तौ च लिड्वद् । पपिः—सोमम्, ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः ॥ **(भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः)**॥ दधिः । चक्रिः।सस्रिः। जग्मिः।जज्ञिः । नेमिः॥**(सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्)** ॥ यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ, पतेर्नीगभावश्च, निपात्यते॥**स्वपितृषोर्नजिङ् । ३ । २। १७२॥**स्वप्नक् । तृष्णक्, तृष्णजौ, तृष्णजः । (धृषेश्चेति वाच्यम्)—इति **काशिकादौ** । धृष्णक्॥**शृवन्द्योरारुः ।३।२। । १७३ ॥** शरारुः । वन्दारुः ॥ **भियः क्रुक्लुकनौ । ३ । २ । १७४ ॥** भीरुः । भीलुकः ॥ **(क्रुकन्नपि वाच्यः)** ॥ भीरुकः ॥ **स्थेशभासपिसकसो वरच् । ।३ । २ । १७५॥** स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥ **यश्च यङः । ३ । २ । १७६ ॥** यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । (अतो लोपः) । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवदिति तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाल्लोपो व्योरिति यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते वरे लुप्तं न स्थानिवद् । यायावरः ॥ **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् । ३ । २ । १७७ ॥** विभ्राट् । भाः, भासौ । धूः, धुरौ । विद्युत्।ऊर्क् । पूः, पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः—जूः, जुवौ, जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् ग्रावस्तुत् ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ॥** क्विप् । छिद् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्वचिद्दीर्घः, क्वचित्सम्प्रसारणं, क्वचिद् द्वे, क्वचिद्ध्रस्वः । तथा च वार्तिकम्—**(क्विब् वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च)** ॥ क्विब्वचीत्यादिना उणादिसूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति—वाक् । पृच्छतीति—प्राट् । आयतं स्तौतीति—आयतस्तूः। कटं प्रवते कटप्रूः । जुरुक्तः । श्रयति हरिं—श्रीः ॥ **द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥**

दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा—विद्युत्, जगत् ॥ (जुहोतेर्दीर्घश्च) ॥ जुहूः । (द्रु भये)—अस्य—(ह्रस्वश्च)। दीर्यते—दद्रुत् । (ध्यायतेः सम्प्रसारणं च) ॥धीः॥ **भुवस्संज्ञान्तरयोः । ३ । २ । १७९ ॥** मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स—प्रतिभूः ॥**विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् । ३ । २ । १८०**॥एभ्यो भुवो डुः स्यात्, न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः।प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु—विभूर्नाम कश्चित्(**मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्**) ॥ मितं द्रवतीति—मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः।अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ॥ **धः कर्मणि ष्ट्रन् । ३ । २ । १८१ ॥** धेटो धात्रश्च, कर्मण्यर्थे ष्ट्रन् स्यात्।धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु ॥**दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३ । २ । १८२ ॥** दावादेः ष्ट्रन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन—दात्रम् । नेत्रम्॥**तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । ७ । २ । ९॥** एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नध्री ॥ **हलसूकरयोः पुवः । । ३।२ । १८३ ॥** पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् स्यात्।तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य, सूकरस्य वा, पोत्रम् । मुखमित्यर्थः ॥ **अर्तिलूधूसूखनिसहचर इत्रः । ३ । २ । । १८४ ॥** अरित्रम् । लवित्रम् । धुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम्। **पुवः संज्ञायाम् । ३ । १ । १८५ ॥** पवित्रम्—येनाज्यमुत्पूयते, यच्चानामिकावेष्टनम् **कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८६॥** पुव इत्रः स्यात्—ऋषौ करणे, देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु—अग्निः पवित्रं स मा पुनातु ॥ ॥ इति पूर्वकृदन्तम् ॥ ❀ ॥

॥ अथोणादयः ॥

(तत्रादौ प्रथमः पादः)

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्॥१॥करोतीति—कारुः—शिल्पी कारकश्च । आतो युक्—वातीति—वायुः।पायुर्गुदम्।जयत्यभिभवति रोगान्—जायुरौषधम् ॥ मिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति—मायुः पित्तम्।स्वादुः।साध्नोति परकार्यमिति साधुः।अश्नुते-आशु शीघ्रम्।"आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्"॥**छन्दसीणः॥२॥**मा न आयौ॥**दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ॥३॥** दीर्यत इति—दारु।"स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्" । जानु, जानुनी । इह (जनिवध्योश्च)—इति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु—रम्यम् । चाटु—प्रियवाक्यम् । मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये चटु इत्यपि ॥ **किञ्जरयोः श्रिणः ॥ ४ ॥** किं शृणातीति किंशारुः सस्यशूकं बाणश्च।जरामेति जरायुः। "गर्भाशयो जरायुः स्यात्"। **त्रो रश्च लः ॥ ५ ॥** तरन्त्यनेन वर्णाः इति तालुः ॥ **कृके वचः कश्च ॥ ६ ॥** कृकेन गलेन वक्तीति—कृकवाकुः । "कृकवाकुर्मयूरे च सरठे चरणायुधे" इति विश्वः । **भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः॥७॥**भरति, बिभर्ति वा, भरुः—हरिहरश्च।म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि—मरुर्निर्जलदेशः।शेते शयुरजगरः।तरुर्वृक्षः।चरन्ति भक्षयंति

देवताः इममिति—चरुः।त्सरुः—खड्गादिमुष्टिः। तनुः स्वल्पम्।"स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः"। धनुः-शस्त्रविशेषः। "धनुषा च धनुं विदुः"।"धनुरिवाजनि वक्रः" इति **श्रीहर्षः**। मयुः—किंनरः।मद्गुः-पानीयकाकिकेति **रभसः**।न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। जश्त्वेन सस्य दः॥**अणश्च** ॥८॥"लवलेशकणाणवः"।चात्कटिवटिभ्याम्। कटति रसनां—कटुः। वटतीति वटुः॥ **धान्ये नित्**॥९॥धान्ये वाच्येऽण उमत्ययः स्यात्, स च नित्।नित्त्वादाद्युदात्तः।मियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे। "व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्"।निद्ग्रहणं फलिपाटीत्यादिसूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते॥**शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च**॥१०॥ शृणातीति—शरुः।"शरुरायुधकोपयोः"। स्वर्यन्ते माणाः अनेन स्वरुर्वज्रम्।स्नेहुर्व्याधिः।चन्द्र इत्यन्ये।त्रपु सीसम्। "पुंसि भूम्न्यसवः माणाः"।"वसुर्देवेऽग्नौ योक्त्रेशौ वसु तोये धने मणौ"। हनुर्वक्त्रैकदेशः। क्लेदुश्चन्द्रः। बन्धुः। मनुः। **चात्**—(बिदि अवयवे)—बिन्दुः॥ **स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च**॥ ११॥ "देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्" इत्यमरः॥**उन्देरिच्चादेः**॥१२॥ उनत्ति इन्दुः॥**ईषेः किच्च**॥१३॥ईषेरुः स्यात्स च कित्, आदेरिकारादेशश्च। ईषते हिनस्ति—इषुः—शरः। "इषुर्द्वयोः"॥**स्कन्देः सलोपश्च** ॥१४॥कन्दुः॥**सृजेरसुम् च**॥१५॥चात्सलोप उमत्ययश्च।रज्जुः॥**कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च**॥१६॥ककारतकारयोर्विनिमयः। तर्कुः—सूत्रवेष्टनम्॥**नावञ्चेः**॥१७॥ न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। नियतमञ्चति—न्यङ्कुर्मृगः॥**फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च**॥१८॥फलेर्गुक्—फल्गुः। पाटेः पटिः—पाटयतीति—पटुः। नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम्। मन्यते इति—मधु। जायते इति जतु॥**वलेर्गुक् च**॥१९॥ (वल संवरणे)—वल्गुः॥**शः कित्सन्वच्च**॥२०॥श्यतेरुः स्यात्स च कित्सन्वच्च। शिशुर्बालः॥**यो द्वे च**॥ २१॥"ययुरश्वोऽश्वमेधीयः"।सन्वदिति मकृते द्वेग्रहणमित्त्वनिवृत्त्यर्थम्॥**कुर्भ्रश्च**॥२२॥ "बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ"। चादन्यतोऽपि—चक्रुः—कर्ता, जघ्नुर्हन्ता, पपुः—पालकः॥**पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः**॥२३॥कुः स्यात्।पुरुः। भिनत्ति भिदुर्वज्रम्। ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्। विरहिणं विध्यति विधुः।"विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे"। गृधुः—कामः। धृषुर्दक्षः॥**कृग्रोरुच्च**॥२४॥करोतीति-कुरुः।गृणातीति—गुरुः॥ **अपदुःसुषु स्थः**॥२५॥(सुषामादिषु च)—इति षत्वम्। अपष्ठु-मतिकूलम्।दुःष्ठु।सुष्ठु॥**रूपेरिच्चोपधायाः**॥२६॥ अनिष्टं रपतीति-रिपुः॥**अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकारश्च**॥२७॥ अर्जयति गुणान्—ऋजुः।सर्वानविशेषेण पश्यतीति—पशुः। कन्तुः।अन्धुः—कूपः।"पांशुर्ना न द्वयो रजः"।(तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः)।बाधते इति बाहुः।"बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः"॥**प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च**॥२८॥त्रयाणां कुः सम्प्रसारणं, भ्रस्जे सलोपश्च। पृथुः।मृदुः।न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्-भृज्जति तपसा-भृगुः॥**लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च**॥२९॥लघुः।(वालमूललघलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते)॥रघुर्नृपभेदः।बहुः॥**ऊर्णोतेर्नुलोपश्च**॥३०॥ऊरुः सक्थि॥**महति ह्रस्वश्च**॥३१॥ उरु महत्॥ **श्लिषेः कश्च**॥ ३२॥श्लिष्यतीति—श्लिकुर्भृत्यः, उद्यतो

ज्योतिश्च ॥ **आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च** ॥३३॥आखनतीत्याखुःपरं शृणातीति परशुःपृषोदरादित्वादकारलोपात्पर्शुरपि॥**हरिमितयोर्द्रुवः** ॥ ३४ ॥ (द्रु गतौ)-अस्माद् हरिमितयोरुपपदयोः कुः, स च डित् ।हरिभिर्द्रूयते—हरिद्रुर्वृक्षः । मितं द्रवति—मितद्रुः—समुद्रः ॥ **शते च** ॥३५॥शतधा द्रवति-शतद्रुःबाहुलकात्केवलादपि । द्रवत्यूर्ध्वमिति—द्रुर्वृक्षः, शाखा च । तद्वान् द्रुमः॥**खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु**॥३६॥पञ्चैते कुमत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः—खरुः—कामः, क्रूरो, मूर्खः, अश्वश्च । "शङ्कुर्ना कीलशल्ययोः" । पिबतेरीत्त्वं युगागमश्च—पीयुर्वायसः, कालः, सुवर्णं च । निपूर्वाद—(लगि गतौ)—इत्यस्मात्कुत्वं, नेर्दीर्घश्च—नीलङ्गुः—कृमिविशेषः, शृगालश्च । नीलाङ्गुरिति पाठान्तरम्। तत्र धातोरपि दीर्घः । (लगे सङ्गे)—अस्य अत इत्वं च—लगतीति-लिगु-चित्तम्, लिगुर्मूर्खः ॥ **मृगय्वादयश्च**॥३७ ॥ एते कुमत्ययान्ताः निपात्यन्ते । मृगं यातीति—मृगयुर्व्याधः, देवयुर्धार्मिकः, मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । **आकृतिगणोऽयम्**॥**मन्दिवाशिमथिचातिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्**॥ ३८ ॥ मन्दुरा—वाजिशाला । वाशुरा—रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो—रथः । अङ्कुरःखर्जूरादित्वादङ्कूरोऽपि ॥ **व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च** ॥ ३९ ॥ विथुरश्चोररक्षसोः ॥ **मकुरदर्दुरौ** ॥ ४०॥ मकुरो—दर्पणः । बाहुलकान्मुकुरोऽपि । (दृ विदारणे)—धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च—"दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः ॥ दर्दुरा चण्डिकायां स्याद् ग्रामजाले च—दर्दुरम्" इति **विश्वः** ॥ **मद्गुरादयश्च** ॥ ४१ ॥ उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्यतेर्गुक्—मद्गुरो-मत्स्यभेदः । (कबृ वर्णे) । रुगागमः—"कर्बुरः श्वेतरक्षसोः " । बध्नातेः खर्जूरादित्वादूरोऽपि—बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु " इति **रंतिदेवः** ॥ **कोकतेर्वा कुक्** ॥ ४२ ॥ कुक्कुरः, कुकुरः ॥ **असेरुरन्** ॥ ४३ ॥ असुरः ॥ प्रज्ञाद्यण्—आसुरः ॥ **मसेश्च** ॥ ४४ ॥ पञ्चमे पादे (मसेरूरन्)—इति वक्ष्यते । "मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति ॥ मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः ॥ मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । मसूरमसुरौ च द्वौ" इति **विश्वः** ॥ **शावशेराप्तौ** ॥ ४५ ॥ शु इति आश्वर्थे । श्वशुरः "पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः" इत्यमरः॥ **अविमह्योष्टिषच्** ॥४६॥ अविषः । महिषः ॥ **अमेर्दीर्घश्च** ॥४७॥ "आमिषं त्वस्त्रियां मांसे, तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि" ॥ **रुहेर्वृद्धिश्च**॥४८॥"रङ्कुशम्बररौहिषाः" "रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतम्" इति **संसारावर्तः**॥**तवेर्णिद्वा** ॥४९॥ (तवेति सौत्रो धातुः)।तविषताविषावब्धौ, स्वर्गे चास्त्रियां तविषी नदी, देवकन्या, भूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् ॥ **नञि व्यथेः**॥ ५० ॥ अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः, अव्यथिषी धरारात्र्योः॥**किलेर्बुक् च**॥५१॥किल्बिषम् ॥ **इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच्**॥५२॥इषिरोऽग्निःमदिरा सुरा। "मुदिरः कामुकाभ्रयोः" इति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः। छिदिरोऽसिकुठारयोः । भिदि-

रं-वज्रम् । मन्दिरं-गृहम् । स्त्रियामपि-"मन्दिरं मन्दिरापि स्याद्" इति विश्वः।चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च।मिहिरः-सूर्यः।मुदिरः-काम्यसम्ययोः । मुचिरो-दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः । (शुष शोषणे)-शुषिरं-छिद्रम्।शुष्कमित्यन्ये॥ **अशेर्णित्॥५३॥**आशिरो-वह्निरक्षसोः॥ **अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः ॥५४॥** अजेर्वीभावाभावः-अजिरमङ्गणम्।शशेरुपधाया इत्वम्-"शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्"।(श्रथ मोचने)-उपधायाः इत्वम् ।रेफलोपः।प्रत्ययरेफस्य लत्वम्-शिथिलम् । स्थास्फायोष्टिलोपः। स्थिरं-निश्चलम् । स्फिरं-प्रभूतम् । तिष्ठते र्वुग्, ह्रस्वत्वं च-स्थविरः, खदिरः । बाहुलकात्-शीङो-वुग्, ह्रस्वत्वं च-शिबिरम् ॥ **सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् ॥५५॥** सलति गच्छति निम्नमिति-सलिलम् । कलिलम् । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । (भड इति सौत्रो धातुः) । भडिलौ-शूरसेवकौ । भण्डिलो-दूतः, कल्याणं च । शण्डिलो-मुनिः । पिण्डिलो-गणकः । तुण्डिलो-मुखरः । कोकिलः । भविलो-भव्यः।बाहुलकात्-कुटिलः ॥ **कमेः पश्च॥५६॥**कपिलः॥**गुपादिभ्यः कित् ॥ ५७ ॥** गुपिलो-राजा । तिमिलो-निशाकरः। गुहिलं-वनम्॥ **मिथिलादयश्च॥५८॥**मथ्यन्तेऽत्र रिपवो-मिथिला-नगरी।पथिलः-पथिकः॥ **पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्॥ ॥५९॥**पतेरः-पक्षी, गन्ता च।कठेरः-कृच्छ्रजीवी।कुठेरः-पर्णासः।बाहुलकान्नुम् । गडेरो-मेघः।गुडेरो-गुडकः । दंशेरो-हिंस्रः॥**कुम्बेर्नलोपश्च॥६०॥**कुबेरः॥ **शदेस्त च॥६१॥** शतेरः-शत्रुः ॥ **मूलेरादयश्च ॥६२॥** एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरा-जटा । गुधेरो-गोप्ता । गुहेरो-लोहघातकः । मुहेरो-मूर्खः ॥ **कबेरोतच् पश्च ॥६३ ॥** कपोतः-पक्षी ॥ **भातेर्डवतुः॥६४॥** भातीति-भवान्॥**कठिचकिभ्यामोरन् ॥६५॥**कठोरः।चकोरः। **किशोरादयश्च॥६६॥**किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः, किमोऽन्त्यलोपश्च।किशोरः-अश्वशावः। सहोरः-साधुः॥**कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्॥६७॥**कपीति निर्देशान्नलोपः। कपोलः।गडोलगण्डोलौ-गुडकपर्यायौ।कटोलः-कटुः।पटोलः॥**मीनातेरूरन् ॥६८॥**मयूरः। **स्यन्देः सम्प्रसारणं च॥६९॥** सिन्दूरम् ॥ **सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्॥ ७०॥**सिनोतीति-सेतुः।तितुत्रेति नेट्-तन्तुः।गन्तुः । मस्तु-दधिमण्डम् । सच्यत इति-सक्तुः। अर्धर्चादिः॥ज्वरत्वरेत्यूठ् । तत्र क्रितीत्यनुवर्तत इति मते तु-बाहुलकात्-ओतुः-बिडालः।धातुः।क्रोष्टा॥**पः किच्च॥७१॥**पिबतीति-"पीतुर्वह्नौ दिवाकरे"॥ **अर्तेश्च तुः॥७२॥** अर्तेस्तुः स्यात्स च कित् । "ऋतुः-स्त्रीपुष्पकालयोः"॥ **कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च॥७३॥**एभ्यस्तुः स्यात्।"कन्तुः-कन्दर्पचित्तयोः"॥मन्तुरपराधः। जन्तुः-प्राणी । "गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च"।भातुरादित्यः।"यातुरध्वगकालयोः" । रक्षसि क्लीबे । हेतुः-कारणम्।**चायः किः॥७४॥**"केतुर्ग्रहपताकयोः"॥ **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च॥७५॥**अप्तुः-शरीरम्॥**वसेस्तुन्॥७६॥**वस्तु॥**अगारे णिच्च॥७७॥**

"वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्"॥ **कृञः क्रतुः**॥७८॥क्रतुर्यज्ञः ॥ **एधिवह्योश्च तुः**॥७९॥ एधतुः-पुरुषः।वहतुरनड्वान्॥**जीवेरातुः**॥८०॥ "जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते, जीवनौषधे" ॥ **आतृकन् वृद्धिश्च** ॥८१ ॥ जीवेरित्येव । "जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषीवले"॥ **कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यः ऊः**॥८२॥"कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ-कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मतः"।चमूः तनूः धनूः–शस्त्रम्।(सर्ज सर्जने)–सर्जूर्वणिक्।(खर्ज व्यथने)–खर्जूः–पामा ॥ **मृजेर्गुणश्च**॥८३॥मर्जूः–शुद्धिकृत्। **वहो धश्च**॥८४॥"वधूर्जायास्नुषा स्त्रीषु" ॥**कषेश्छश्च** ॥८५॥ कच्छूः–पामा॥**णित्कसिपद्यर्तेः**॥८६ ॥कासूः–शक्तिः। पादूश्चरणधारिणी । आरूः–पिङ्गलः ॥ **अणो डश्च**॥८७॥ आडूर्जलप्लवद्रव्यम् ॥**नञि लम्बेर्नलोपश्च**॥८८॥"तुम्ब्यलाबूरुभे समे" इत्यमरः॥**के श्र एरङ् चास्य** ॥८९॥ कशब्दे उपपदे शृणातेरूः स्यादेरङ् चादेशः ॥ "कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री " बाहुलकाद्ध्रस्वत्वे कशेरुः–क्लीबे पुंसि च ॥ **त्रो दुट् च** ॥ ९० ॥ तरतेरूः स्यात्तस्य दुट्। "तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः"॥**दरिद्रातेर्यालोपश्च**॥९१॥इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः।दर्दूः–कुष्ठभेदः ॥ **नृतिशृध्योः कूः**॥९२॥नृतूर्नर्तकः।शृधूरपानम् ॥ **ऋतेरम् च** ॥ ९३ ॥ऋतिः सौत्रो धातुः । ततः कूरमागमश्च । रन्तूर्देवनदी, सत्यवाक् च ॥**अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः** ॥ ९४ ॥ एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । (दृभी ग्रन्थे)–निपातनान्नुम्–दृम्भूः ॥ अनुस्वाराभावोपि निपातनादित्येके–दृन्भूः॥ जनेर्बुक्–जम्बूः। (जमु अदने)–इत्यप्येके । बाहुलकाद्ध्रस्वोऽपि–जम्बुः ॥ कफं लाति–कफेलूः–श्लेष्मातकः–निपातनादेत्त्वम्॥कर्कं दधाति कर्कन्धूर्बदरी–निपातनान्नुम् ॥ दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति–दिधिषूः–पुनर्भूः ॥ **केचित्तु " अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बूः "** । इति **पठन्ति** ॥ (दृम्फ उत्क्लेशे)–दृम्फूः–सर्पजातिः ॥ कमेर्बुक्–कम्बूः–परद्रव्यापहारी ॥ **मृग्रोरुतिः** ॥ ९५ ॥ मरुत् । गरुत्–पक्षः ॥ **ग्रोमुट् च** ॥ ९६ ॥ गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मुत्–सुवर्णं, तृणविशेषश्च । **हृषेरुलच्**॥९७॥ हर्षुलो–मृगकामिनोः । बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं–शोभनम् ॥ **हसृरुहियुषिभ्य इतिः** ॥ ९८ ॥ "हरित्–ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः" । सरिन्नदी । रोहित्–मृगविशेषस्य स्त्री । (युष इति सौत्रो धातुः) । " ऋश्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्" इति **भाष्यम्। ताडेर्णिलुक् च** ॥९९॥ ताडयतीति–तडित् ॥ **शमेर्ढः**॥१००॥बाहुलकादित्संज्ञा, एयादेशः, इट् च,न। "शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ" । शण्ढः क्लीबः ॥ **कमेरठः** ॥ १०१ ॥ " कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम् " इति **मेदिनी** । बाहुलकाज्जरठः ॥ **रमेर्वृद्धिश्च** ॥ १०२ ॥ रामठं–हिङ्गु ॥ **शमेः खः** ॥ १०३ ॥ शंखः ॥ **कणेष्ठः** ॥ १०४ ॥ कण्ठः ॥ **कलस्तृपश्च** ॥ १०५ ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः, चात्तृफतेः । तृपला–लता । "तृफला तु फलत्रिके"॥**शपेर्वश्च**॥१०६॥शबलः ॥ **वृषादिभ्यश्चित्** ॥१०७॥ वृषलः।पललम् । बाहुलकाद् गुणः–सरलः । तरलः ॥ **कमेर्बुक्**॥१०८॥कम्बलः।(मुस खण्डने)–मुसलम् । **लङ्गेर्वृद्धिश्च**॥१०९॥ लाङ्गलम्॥**कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्** ॥११०॥

कुट्मलः॥कुडेरपि कुडमलः।कश्मलम्।बाहुलकाद्गुणः।कोमलम्॥**मृजेष्टिलोपश्च**॥१११॥ मलम्॥**चुपेरच्चोपधायाः**॥११२॥चपलम्॥**शाकिशम्योर्नित्**॥११३॥ शकलम् ॥ शमलम् ॥ **छो गुग्घ्रस्वश्च** ॥ ११४ ॥ छगलः । मज्ञादित्वाच्छागलः॥ **अमन्ताड्डः** ॥११५॥ दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डश्छिन्नहस्तः । अण्डः । बाहुलकात्सत्वाभावः—षण्डः—सङ्घातः । तालव्यादिरित्यपरे—शण्डः । गण्डः ।चण्डः।पण्डः।क्लीबः । पण्डा—बुद्धिः॥**कादिभ्यः कित्**॥११६॥कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात्।कुण्डम् ।काण्डम् । गुङ्—गुडः।(घुण भ्रमणे)घुण्डो—भ्रमरः॥**स्थाचतिमृजेरालज्वालञालीयचः**॥११७॥ तिष्ठतेरालच्—स्थालम्, स्थाली । चतेर्वालञ्—चात्वालः । मृजेरालीयच्—मार्जालीयो—बिडालः ॥ **पतिचण्डिभ्यामालञ्** ॥ ११८ ॥ पातालम् । चण्डालः । मज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके । **तमिविशिबिडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्**॥ ११९॥तमालः।विशालः।बिडालः । मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः॥**पतेरङ्गच् पक्षिणि**॥१२०॥पतङ्गः॥**तरत्यादिभ्यश्च**॥१२१॥तरङ्गः।लवङ्गम्॥**विडादिभ्यः कित्**॥१२२॥विडङ्गम्।मृदङ्गः।कुरङ्गः—बाहुलकादुत्वं च॥**सृवृञो वृद्धिश्च**॥१२३॥सारङ्गः।वारङ्गः—खड्गादिमुष्टिः ॥ **गन् गम्यद्योः**॥१२४॥गङ्गा।अद्गः-पुरोडाशः॥**छापूखडिभ्यः कित्**॥१२५॥छागः।पूगः।खड्गः।बाहुलकात्—(षिट अनादरे) गन्सत्त्वाभावश्च—षिङ्गः—तरलः ।"षिङ्गैरगद्यत ससंभ्रममेवमेके" इति माघः॥ **भृञः किन्नुट् च** ॥ १२६ ॥ भृञो गन् कित्स्यात्तस्य नुट् च । "भृङ्गाः—षिड्गालिधूम्याटाः"॥ **शृणातेर्ह्रस्वश्च** ॥ १२७ ॥ शृङ्गम् ॥ **गण् शकुनौ** ॥ १२८ ॥ नुट् चेत्यनुवर्तते. शार्ङ्गः ॥ **मुदिग्रोर्गग्गौ** ॥ १२९ ॥ मुद्गः ॥ गर्गः ॥ **अण्डन् कृसृभृवृञः** ॥१३०॥ करण्डः । सरण्डः—पक्षी । भरण्डः—स्वामी । वरण्डो—मुखरोगः ॥ **शृदृभसोऽदिः** ॥ १३१ ॥ शरद् । " दरद्धृदयकूलयोः " । भसज्जघनम् ॥ **दृणातेः षुग्घ्रस्वश्च** ॥ १३२ ॥ दृषद् ॥ **त्यजितनियमिभ्यो डित्** ॥ १३३ ॥ त्यद्, तद्, यद्, सर्वादयः ॥ **एतेस्तुट् च** ॥ १३४ ॥ एतद् ॥ **सर्तेरटिः** ॥ १३५ ॥ " सरट् स्याद्वातमेघयोः" । **वेदभाष्ये तु** "याभिः कृशानुम् " इति मन्त्रे सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्य इति व्याख्यातम् । **लङ्घेर्नलोपश्च** ॥ १३६ ॥ लघट्—वायुः ॥ **पारयतेरजिः** ॥ १३७ ॥ पारक् सुवर्णम् ॥ **प्रथेः कित्सम्प्रसारणं च** ॥ १३८ ॥ पृथक्—स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ **भियः षुग्घ्रस्वश्च** ॥ १३९ ॥ भिषक् ॥ **युष्यसिभ्यां मदिक्** ॥ १४० ॥ (युष् सौत्रो धातुः) युष्मद् । अस्मद् ॥त्वम्। अहम्॥ **अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्** ॥ १४१ ॥ एभ्यश्चतुदशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षूरोगः । स्तोमः । सङ्घातः । सोमः । होमः । सर्मो—गमनम् । धर्मः । क्षेमं—कुशलम् । क्षोमम्, मज्ञाद्यणि क्षौमं च । भामः—आदित्यः । यामः। "वामः शोभनदुष्टयोः" । पद्मम् । (यक्ष पूजायाम्)—यक्ष्मो—रोगराजः । नेमः ॥ **जहातेः सन्वदालोपश्च** ॥ १४२ ॥ "जिह्मः कुटिलमन्दयोः" ॥ **अवतेष्टिलोपश्च**॥१४३॥

१-अन्वादिशब्दस्ताहश्यार्थकः । २ विडेरभावाद्विटेष्टस्य बाहुलकाड्डत्वं कल्प्यम् । विडधातुर्वाकृतिगणावद्बह्यः ।

मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो,न प्रकृतेः । अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वरेति ऊठौ ।तयो-र्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तः ॥ तन्न ॥ तेषामसत्त्वार्थत्वात् ॥ वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति—ओम् ॥ **ग्रसेरा च** ॥१४४ ॥ ग्रामः **अविसिविसिशुषिभ्यः कित्** ॥ १४५ ॥ ऊमं—नगरम् । स्यूमो—रश्मिः।सिमः—सर्वः । "शुष्ममग्निसमीपयोः" । **इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्** ॥१४६ ॥ "इष्मः कामवसन्तयोः" । **ईषीति पाठे** दीर्घादिः । युध्मः—शरो, योद्धा च । इध्मः—समित् । दस्मो—यजमानः । श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् ॥ बाहुलकाद्दीर्मे व्रणः ॥ **युजिरुचितिजां कुश्च**॥१४७॥युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । **हन्तेर्हि च** ॥१४८॥ हिमम् ॥ **भियः षुग् वा** ॥ १४९ ॥ भीमः, भीष्मः ॥ **घर्मः** ॥ १५० ॥ घृधातो-र्मगगुणश्च निपात्यते॥**ग्रीष्मः** ॥ १५१ ॥ ग्रसतेर्निपातोऽयम् ॥ **प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च** ॥१५२॥ पृथिवी।षवन्नित्येके।"पृथवी पृथिवी पृथ्वी" इति शब्दार्णवः॥ **अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्** ॥ १५३ ॥ अश्वः । (प्रुष स्नेहनादौ) "प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः",प्रुष्वा—जलकणिका । लट्वा—पक्षिभेदः, फलं च । कण्वं—पापम् । बाहुलकादित्त्वे किण्वमपि । खट्वा । विश्वम् ॥ **इण्शीभ्यां वन्** ॥ १५४ ॥ एवः गन्ता । "ये व एवा मरुतः"। असत्त्वे निपातोऽयम्। "शेवं मित्राय वरुणाय"॥**सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपट्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे** ॥ १५५॥ अकर्तर्यैते निपात्यन्ते ! सृतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद् घृषेर्गुणाभावोऽपि । निघृष्यतेऽनेन-निघृष्वः—खुरः । रिष्वः—हिंस्रः । लष्वः—नर्तकः, **लिष्वः इत्यन्ये**—तत्रोपधाया इत्त्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति—शिवः—शम्भुः—शीङो ह्रस्वत्वम् । पट्वः—रथो, भूलोकश्च । प्रह्वयते इति—प्रह्वः । ह्वेञ आकारवकारलोपः, जहातेराल्लोपो वा ॥ ईषेर्वन्- ईष्व—आचार्यः ।इष्व इत्यन्ये । अतन्त्रे किम् । सर्ता, सारकः । बाहुलकाद् ह्रसतेः ह्रस्वः ।**शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः** ॥ १५६ ॥ शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यह्वः—ह्रस्वो, हुगागमश्च । लिहन्त्यनया—जिह्वा—लकारस्य जो, गुणाभावश्च । गिरन्त्यनया—ग्रीवा--ईडागमश्च । आप्नोतीत्याप्वा--वायुः । मीवा--उदरक्रमिः । वायुरित्यन्ये ॥ **कृगृशृदृभ्यो वः**॥१५७॥ कर्वः--कामः, आखुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वः--राक्षसः ॥ **कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः** ॥ १५८॥ यौतीति--युवा । वृषा । तक्षा । राजा । धन्वा—मरुः, । धन्व, शरासनम् । द्युवा—सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा--दिवसः॥ **सप्यशूभ्यां तुट् च** ॥ १५९ ॥ सप्त । अष्ट ॥ **नञि जहातेः** ॥ १६० ॥ अहः ॥ **श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति** ॥ १६१ ॥ एते त्रयोदश कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति--श्वा । उक्षा । पूषा । (प्लिह गतौ) इकारस्य दीर्घत्वम् । प्लेहते इति--प्लीहा--कुक्षिव्याधिः । (क्लिदू आर्द्रीभावे)—क्लिद्यति--क्लेदा—चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः । स्निह्यतीति स्नेहा--सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा—मुहेरुपधाया दीर्घः धोऽन्तादेशो, रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु—मज्जा—अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माङ्--अर्यमा । विश्वं प्सातीति—विश्वप्सा—अग्निः। परिजायते—परिज्मा—चन्द्रोऽग्निश्च—जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः । मातरि अन्तरिक्षे—श्वयतीति—

मातरिश्वा—धातोरिकारलोपः । (मह पूजायाम्) हस्य घो वुगागमश्च । मघवा-इन्द्रः ॥

इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥ १ ॥

कृहृभ्यामेणुः ॥ १ ॥ करेणुः। हरेणुर्गन्धद्रव्यम् ॥ **हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्** ॥ २ ॥ हथो—विषण्णः । कुष्ठः । नीथो—नेता । रथः । काष्ठम् ॥ **अवे भृञः** ॥ ३ ॥ अवभृथः ॥ **उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्** ॥ ४ ॥ ओष्ठः । कोष्ठम्। गाथा। अर्थः । बाहुलकात्—शोथः ॥ **सर्तेर्णित्** ॥ ५ ॥ सार्थः—समूहः ॥ **जॄवृञ्भ्यामूथन्** ॥ ६ ॥ जरूथं—मांसम् । "वरूथोः-रथगुप्तौ ना" ॥ **पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्** ॥ ७ ॥ "पीथो रविर्घृतं पीथम्" "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु ॥ अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम्" इति विश्वः । तुत्थोऽग्निः । उक्थं—सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकाद्वचेरपि—"रिक्थमृक्थं धनं वसु" । सिक्थम् ॥ **अर्तेर्निरि** ॥ ८ ॥ निर्ऋथः—साम ॥ **निशीथगोपीथाऽवगथाः** ॥ ९ ॥ निशीथोऽर्धरात्रः, रात्रिमात्रं च । गोपीथं—तीर्थम् । अवगथः—प्रातःस्नातः ॥ **गश्चोदि** ॥ १० ॥ उद्गीथः—साम्नो भागविशेषः ॥ **समीणः** ॥ ११ ॥ समिथो—वह्निः, संग्रामश्च ॥ **तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः** ॥ १२ ॥ तिजेर्जलोपः—तिथोऽनलः, कामश्च । पृष्ठम्। गूथं-विष्ठा। यूथं—समूहः । "प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते" ॥ **स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्** ॥ १३ ॥ द्वात्रिंशद्भ्यो रक् स्यात्। वलि यलोपः—स्फारम्। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्—तक्रम्, वक्रम्। शक्रः। क्षिप्रम्। क्षुद्रः। सृप्रश्चन्द्रः। तृप्रः—पुरोडाशः। दृप्रः—बलवान्। वन्द्रः—पूजकः । उन्दी—उन्द्रः—जलचरः । श्वित्रं—कुष्ठम्। "वृत्रो—रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे" । अजेर्वी—वीरः । नीरम् । पद्रो—ग्रामः । मद्रो—हर्षो, देशभेदश्च । मुद्रा—प्रत्ययकारिणी । खिद्रः—रोगो, दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं—वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि—चन्दोऽपि । "हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः"। "शशी चन्दो हिमद्युतिः" । दह्रोऽग्निः। दस्रः—स्वर्वैद्यः । दभ्रः—समुद्रः, स्वल्पश्च ॥ वसेः सम्प्रसारणे ॥ **न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्** । ८ । ३ । ११० ॥ रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोभिप्राया । तेन शासिवसीति प्राप्तमपि न—उस्रः-रश्मिः, उस्रा—गौः । वाश्रः-दिवसः, वाश्रं-मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्रो—मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् ॥ **सुसेरक्** ॥ १४ ॥ सुस्रम् । बाहुलकाद्—अश्रु ॥ **चकिरम्योरुच्चोपधायाः** ॥ १५ ॥ चुक्रमम्लद्रव्यम् । रुम्रोऽरुणः ॥ **वौ कसेः** ॥ १६ ॥ विकुस्रश्चन्द्रः ॥ **अमितम्योर्दीर्घश्च** ॥ १७ ॥ आम्रम्। ताम्रम्॥ **निन्देर्नलोपश्च** ॥ १८ ॥ निद्रा ॥ **अर्देर्दीर्घश्च** ॥ १९ ॥ आर्द्रम् ॥ **शुचेर्दश्च** ॥ २० ॥ शूद्रः ॥ **दुरीणो लोपश्च** ॥ २१ ॥ दुःखेन ईयते प्राप्यत इति दूरम् ॥ **कृतेश्छः, क्रू च** ॥ २२ ॥ कृच्छ्रम् । क्रूरः ॥ **रोदेर्णिलुक् च** ॥ २३ ॥ रोदयतीति-रुद्रः ॥ **बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः** ॥ २४ ॥ णिलुगित्येव । "वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे ॥ ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति" ॥ **जोरी च** ॥ २५ ॥ जीरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके ॥ **सुसूधागृधिभ्यः क्रन्** ॥ २६ ॥ सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ॥

शुसिचिमीनां दीर्घश्च । २७ ॥ (शुः सौत्रः)—शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः—समुद्रः ॥ **वाविन्धेः** ॥२८ ॥ वीध्रं—विमलम् ॥**वृधिवपिभ्यां रन्** ॥२९॥ वर्ध्रं-चर्म। वप्रः-प्राकारः ॥ **ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवत्रेरामालाः** ॥३०॥ रन्नन्ता ऊनविंशतिःनिपातनाद् गुणाभावः—ऋज्रो-नायकः। इदि—इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः—अग्रम् । "वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ" । डुवपू—उपधाया इत्वम्-विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपश्च—कुब्रमरण्यम्, चुब्रं-मुखम् । (क्षुर विलेखने)—रेफलोपः । अगुणः—क्षुरः । (खुर छेदने) रलोपो, गुणाभावश्च—खुरः । भन्देर्नलोपः—भद्रम् । (उच समवाये)—चस्य गः । उग्रः । त्रिभी—भेरी । पक्षे लः—भेलो—जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः—शुक्रः । पक्षे लः—शुक्लः । गुङ्—वृद्धिः- " गौरोऽरुणे सिते पीते " । (वन संभक्तौ)—वत्रो—विभागी । इणो गुणाभावः—"इरा मद्ये च वारिणि " । (मा माने)—माला ॥ **समि कस उकन्** ॥ ३१ ॥ (कस गतौ) सम्यक्कसन्ति पलायन्ते जनाः अस्मादिति—संकसुको-दुर्जनः, अस्थिरश्च ॥ **पचिनशोर्णुकन्, कनुमौ च** ॥ ३२ ॥ पचेः कः— पाकुकः—सूपकारः । नशेर्नुम्—नंशुकः ॥ **भियः क्रुकन्** ॥ ३३॥भीरुकः ॥ **कुञ्छिलिपसंज्ञयोरपूर्वस्यापि**॥३४॥रजकः । इक्षुकुट्टकः। चरकः । (चष भक्षणे) चषकः, शुनकः, भषकः ॥ **रमे रश्च लो वा** ॥ ३५ ॥ रमको—विलासी । लमकः ॥ **जहातेर्द्वे च** ॥ ३६ ॥ जहकस्त्यागी, कालश्च ॥ **ध्मो धम च** ॥ ३७ ॥ धमकः—कर्मकारः ॥ **हनो वध च** ॥ ३८ ॥ वधकः । बहुलमन्यत्रापि—(कुह विस्मापने)—कुहकः। कृतकम् ॥ **कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्** ॥ ३९ ॥ कार्षकः, कृषकः ॥ **उदकं च** ॥४०॥प्रपञ्चार्थम् ॥ **वृश्चिकृष्योः किकन्** ॥४१॥ वृश्चिकः । कृषिकः॥**प्राङि पणिकषः** ॥ ४२ ॥ प्रापणिकः—पण्यविक्रयी । प्राकषिकः—परदारोपजीवी ॥ **मुषेर्दीर्घश्च** ॥ ४३ ॥ मूषिकः—आखुः ॥ **स्यमेः संप्रसारणं च** ॥ ४४ ॥ चाद्दीर्घः । सीमिकः—वृक्षभेदः ॥ **क्रिय इकन्** ॥ ४५ ॥ क्रयिकः—क्रेता ॥ **आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः** ॥ ४६ ॥ आपणिकः । आपनिकः—इन्द्रनीलः, किरातश्च । आपतिकः—श्येनः, दैवायत्तश्च । आखनिकः—मूषिको, वराहश्च ॥ **श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्** ॥ ४७ ॥ श्येनः । स्त्येनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः ॥ **वृजेः किच्च** ॥ ४८ ॥ वृजिनम् ॥ **अजेरज च** ॥४९॥ वीभाववाधनार्थम्—अजिनम् ॥ **बहुलमन्यत्रापि** ॥ ५०॥ कठिनम् । नलिनम् । मलिनम्।कुण्डिनम्।द्यतेः—"यत्परुषि दिनम्"दिवसोपि—दिनम्॥**द्रुदक्षिभ्यामिनन्** ॥५१॥द्रविणम्। दक्षिणः, दक्षिणा॥**अर्तेः किदिच्च**॥५२॥इरिणं—शून्यम्॥**वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च** ॥५३॥ विपिनम् । तुहिनम् ॥ **तलिपुलिभ्यां च** ॥५४॥ "तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु"।पुलिनम्॥**गर्वेरत उच्च**॥५५॥गौरादित्वान्ङीष्—गुर्विणी-गर्भिणी ॥**रुहेश्च** ॥ ५६ ॥ रोहिणः॥**महेरिनण् च** ॥ ५७ ॥ चादिनन् । माहिनम्, महिनं,—राज्यम् ॥ **क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च** ॥५८॥वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति—स्रूः यज्ञोपकरणम् । द्रूर्हिरण्यम् । कटप्रूः—कामरूपी, कीटश्च । "जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्" ॥

आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ॥ ५९॥ आपः—अपः—अद्भिः—अद्भ्यः॥ **परौ व्रजेष्षः पदान्ते** ॥ ॥ ६० ॥ व्रजेः—क्विब्दीर्घौ स्तः, पदान्ते तु षश्च । परिव्राट्, परिव्राजौ ॥ **हुवःश्लुवच्च** ॥ ६१ ॥ जुहूः ॥ **स्रुवः कः** ॥ ६२ ॥ स्रुवः ॥ **चिक् च** ॥ ६३ ॥ इकार उच्चारणार्थः । क इत्कुत्वम्।स्रुक्, "स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि" **तनोतेरनश्च वः**॥६४॥तनोतेश्चिक् प्रत्ययः, अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् ॥ **ग्लानुदिभ्यां डौः**॥६५॥ग्लौः । नौः ॥ **च्विरव्ययम्** ॥ ६६ ॥ डौरित्येव । ग्लौकरोति । कृन्मेजन्त इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्व्यन्त एवेति ॥ **रातेर्डैः**॥६७॥राः—रायौ—रायः ॥ **गमेर्डोः** ॥६८॥ " गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु" । बाहुलकाद्—द्युतेरपि डोः—द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः" ॥ **भ्रमेश्च डूः** ॥ ६९ ॥ भ्रूः । चाद्गमेः—अग्रेगूः ॥ **दमेर्डोसिः**॥७०॥ दोः—दोषौ॥**पणेरिज्यादेश्च वः**॥७१॥वणिक् । स्वार्थेऽण्—"नैगमो वाणिजो वणिक्"॥ **वशेः कित्** ॥ ७२ ॥ "उशिगग्नौ घृतेऽपि च" ॥ **भृज ऊच्च** ॥७३ ॥ भूरिक्—भूमिः ॥ **जसिसहोरुरिन्** ॥ ७४ ॥ जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः, पृथिवी च ॥ **सुयुरुवृञो युच्** ॥ ७५ ॥ सवनः—चन्द्रमाः । यवनः । रवणः—कोकिलः। वरणः ॥ **अशे रशच** ॥ ॥७६॥अश्नोतेर्युच् स्यात्, रशादेशश्च । रशना—काञ्ची । जिह्वावाची तु—दन्त्यसकारवान्॥ **उन्देर्नलोपश्च**॥७७॥ओदनः॥**गमेर्गश्च** ॥७८॥गमेर्युच् स्याद्गश्चादेशः।गगनम् ॥**बहुलमन्यत्रापि** ॥ ७९ ॥युच् स्यात्—स्यन्दनः, रोचना ॥ **रञ्जेः क्युन्** ॥ ८० ॥ रजनम् ॥ **भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि**॥८१॥भुवनम् । सुवनः आदित्यः । धुवनः—वह्निः। निधुवनं—सुरतम् । भृज्जनम्—अम्बरीषम् । **कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः** ॥ ८२ ॥ किरणः । पुरणः—समुद्रः । वृजनम्—अन्तरिक्षम् । मन्दनं—स्तोत्रम् । निधनम् ॥ **धृषेर्धिषच् संज्ञायाम्** ॥ ८३ ॥ धिषणः—गुरुः, धिषणा—धीः ॥ **वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च** ॥८४॥अतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । (पृषु सेचने)—गुणाभावः—पृषन्ति । महान् । बृहत् । गमेर्जगादेशः—जगत् ॥ **संश्चत्तृपद्वेहत्**॥८५॥एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम्। संचिनोतेः सुट् । इकारलोपः—संश्चत्—कुहकः । तृपत्—छत्रम्। विपूर्वाद्धन्तेष्टिलोपः, इत ए च—वेहत्—गर्भोपघातिनी ॥ **छन्दस्यसानच्छुजॄभ्याम्**॥ ॥८६॥ शवसानः—पन्थाः । जरसानः—पुरुषः ॥ **ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यःकित्** ॥८७॥ ऋञ्जसानः—मेघः । वृधसानः—पुरुषः । मन्दसानः—अग्निर्जीवश्च । साहसानः—यज्ञो, मयूरश्च ॥ **अर्तेर्गुणः शुट् च** ॥८८॥ अर्शसानः—अग्निः ॥ **सम्यानच् स्तुवः** ॥ ॥ ८९ ॥ संस्तवानः—वाग्मी ॥ **युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च** ॥ ९० ॥ युधानः । बुधानः । दृशानः—लोकपालकः ॥ **हुर्च्छेः सनो लुक् छलोपश्च** ॥ ९१ ॥ जुहुराणः—चन्द्रमाः ॥ **श्वितेर्दश्च** ॥ ९२॥ शिश्विदानः—पुण्यकर्मा ॥ **तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ** ॥ ९३ ॥ शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः, तौ

---

१ डो प्रत्ययान्तश्च्व्यन्त अव्ययसंज्ञो भवतीति तदर्थः ।

चानिटौ। शंस्ता–स्तोता, शंस्तरौ–शंस्तरः। (क्षदिः सौत्रो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च)–अनुदात्तेत्–"वृक्ये चक्षदानम्" इति मन्त्राद्, "उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते" इति ब्राह्मणाच्च। "क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वास्थे वैश्यायामपि शूद्रजे"॥ बहुलमन्यत्रापि ॥ ॥९५॥ मन्–मन्ता, हन्–हन्ता, इत्यादि ॥ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दुहितृ ॥ ९६ ॥ न पतन्त्यनेन नप्ता–पौत्रो, दौहित्रश्च। नयतेः षुग्गुणश्च–नेष्टा। त्विषेरितोऽत्वम्–त्वष्टा। होता। पोता–ऋत्विग्भेदः। भ्राजतेर्जलोपः–भ्राता। जायां माति–जामाता। (मान पूजायाम्)–नलोपः–माता। पातेराकारस्य इत्त्वम्–पिता। दुहेस्तृच्, इड्, गुणाभावश्च–दुहिता ॥ सुञ्यसेर्ऋन्॥९६॥स्वसा॥ यतेर्वृद्धिश्च ॥९७॥ याता, "भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्" ॥ नञि च नन्देः ॥ ९८ ॥ न नन्दति–ननान्दा। इह वृद्धिर्नानुवर्त्तत इत्येके–"ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा" इति शब्दार्णवः॥ दिवेर्ऋः॥९९॥ देवा, देवरः, "स्वामिनौ देवृदेवरौ"॥ नयतेर्डिच्च ॥ ना–नरौ–नरः ॥ सव्ये स्थश्छन्दसि ॥ १०० ॥ अम्बाम्बेत्यत्र–(स्थास्थिन्स्थूणामुपसंख्यानम्) ॥ सव्येष्ठा–सारथिः, सव्येष्ठरौ–सव्येष्ठरः ॥ अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः॥१०१॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात्। अरणिः–अग्नेर्योनिः। सरणिः। धरणिः। धमनिः। अमनिर्गतिः। अशनिः। अवनिः। तरणिः। बाहुलकात्–रजनिः॥ आङि शुषेः सनश्छन्दसि॥१०२॥ आशुशुक्षणिः–अग्निर्वातश्च॥ कृषेरादेश्च चः॥१०३॥ चर्षणिः–जनः ॥ अदेर्मुट् च॥१०४॥ अद्मनिः–अग्निः॥ वृतेश्च ॥ १०५ ॥ वर्तनिः। गोवर्धनस्तु–चकारान्मुट्–वर्त्मनिरित्याह ॥ क्षिपेः किच्च ॥ १०६ ॥ क्षिपणिः–आयुधम् ॥ अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः ॥ १०७ ॥ अर्चिर्ज्वाला। इदन्तोऽप्ययम्–"अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः"। शोचिः–दीप्तिः। हविः सर्पिः। इस्मन्निति ह्रस्वः–छदिः–पटलम्। छर्दिः–वमनव्याधिः। इदन्तोऽपि–"छर्द्यतीसारशूलवान्" ॥ बृंहेर्नलोपश्च ॥ १०८ ॥ "बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः" ॥ द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ॥ १०९ ॥ ज्योतिः ॥ वसौ रुचेः संज्ञायाम् ॥११०॥ वसुरोचिः–यज्ञः ॥ भुवः कित्॥१११॥ भुविः–समुद्रः ॥ सहो धश्च॥११२॥ सधिः–अनड्वान्॥ पिबतेस्थुक्॥११३॥ "पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः"॥ जनेरुसिः॥११४॥ जनुः–जननम्॥ मनेर्धश्छन्दसि॥११५॥ मधुः॥ अर्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्॥ ॥ ११६ ॥ अरुः। परुः–ग्रन्थिः। वपुः। यजुः। तनुः–तनुषी–तनूंषि। धनुरस्त्रियाम्, "धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति"। सान्तस्य, उदन्तस्य वा रूपम्॥ "तपुः सूर्याग्निशत्रुषु"॥ एतेर्णिच्च॥११७॥ आयुः–आयुषी॥ चक्षेः शिच्च॥११८॥ शित्त्वात्सार्वधातुकत्वेन ख्याञ्बाधः। चक्षुः॥ मुहेः किच्च॥११९॥ मुहुः–अव्ययम्॥ बहुलमन्यत्रापि ॥ आचक्षुः। परिचक्षुः॥ कृगॄशॄवृञ्चतिभ्यःष्वरच्॥१२०॥ कर्वरः–व्याघ्ररक्षसोः। गर्वरः–अहंकारी। शर्वरी–रात्रिः। वर्वरः–प्राकृतो जनः। चत्वरम् ॥ नौ सदेः॥१२१॥ "निषद्वरस्तु जम्बालः"॥ निषद्वरी–रात्रिः ॥ ॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

१ ख्यावसेरिति क्वचित्पाठः।

छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः ॥ १ ॥ एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ छिदिर्, छद्, अनयोस्तकारोऽन्तादेशः, छिदेर्गुणाभावश्च–छित्वरो–धूर्तः। "छत्वरो गृहकुञ्जयोः"। धीवरः–कैवर्तः। पीवरः–स्थूलः। मीवरः–हिंसकः। चिनोतेर्दीर्घश्च–चीवरं–भिक्षुकप्रावरणम्। तीवरो–जातिविशेषः। नीवरः–परिव्राट्। गाहतेर्ह्रस्वत्वम्- गह्वरम्। (कटे वर्षादौ)–कट्वरं–व्यजनम्। यमेर्दकारः–संयद्वरः–नृपः। पदेः–सम्पद्वर इत्येके॥ **इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् ॥ २ ॥** "इनः सूर्ये नृपे पत्यौ"। सिनः–काणः। जिनः–अर्हन्। दीनः। उष्णः। ऊनः॥ **फेनमीनौ ॥ ३ ॥** एतौ निपात्येते। स्फायतेः–फेनः। मीनः ॥ **कृषेर्वर्णे ॥ ४ ॥** कृष्णः ॥ **बन्धेर्ब्रधिबुधी च ॥ ५ ॥** ब्रध्नः। बुध्नः॥ **धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः ॥ ६ ॥** "धाना भ्रष्टयवे स्त्रियाम्"। पर्णं–पत्रम्, पर्णः–किंशुकः। "वस्नो मूल्ये वेतने च"। अजेर्वी–वेनः। अत्नः–आदित्यः। बाहुलकात्–शृणोतेः–श्रोणः–पङ्गुः ॥ **लक्षेरट् च ॥ ७ ॥** लक्षेश्चुरादिण्यन्तान्नः स्यात्, तस्याऽडागमश्च। चान्मुडित्येके। लक्षणं,–"लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च"। लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता। "लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा" ॥ **वनेरिच्चोपधायाः ॥ ८ ॥** वेन्ना–नदी ॥ **सिवेष्टेर्यू च ॥ ९ ॥** दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः। स्यूनः–आदित्यः। बाहुलकात् केवलो नः। ऊठ्। अन्तरङ्गत्वाद्यण्। गुणः–**स्योनः** ॥ **कृवॄजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ॥ १० ॥** कर्णः। वर्णः। "जर्णश्चन्द्रे च वृद्धे च"। सेना। द्रोणः। पन्नः–नीचैर्गतिः। अन्नमोदनः। स्वप्नो–निद्रा ॥ **धेट इच्च ॥ ११ ॥** "धेनः सिन्धुर्नदी धेना" ॥ **तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ॥ १२ ॥** तृष्णा। शुष्णः–सूर्यो, वह्निश्च। रत्नं–द्रव्यम् ॥ **सुञो दीर्घश्च ॥ १३ ॥** सूना–वधस्थानम् ॥ **रमेस्त च ॥ १४ ॥** रमयतीति–रत्नम् ॥ **रास्नासास्नास्थूणावीणाः ॥ १५ ॥** रास्ना–गन्धद्रव्यम्। सास्ना–गोगलकम्बलः। स्थूणा गृहस्तम्भः। वीणा–वल्लकी॥ **गादाभ्यामिष्णुच् ॥ १६ ॥** गेष्णुर्गायनः। देष्णुर्दाता ॥ **कृत्यशूभ्यां क्स्नः ॥ १७ ॥** कृत्स्नम्। अक्ष्णमखण्डम् ॥ **तिजेर्दीर्घश्च ॥ १८ ॥** तीक्ष्णम् ॥ **श्लिषेरच्चोपधायाः ॥ १९ ॥** श्लक्ष्णम् ॥ **यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ॥ २० ॥** यज्युरध्वर्युः। "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि"। शुन्ध्युरग्निः। दस्युस्तस्करः। जन्युः–शरीरी ॥ **भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ ॥ २१ ॥** भुज्युर्भोजनम्। मृत्युः ॥ **सर्तेरयुः ॥ २२ ॥** सरयुर्नदी। अयूरिति पाठान्तरम्–सरयूः॥ **पानीविषिभ्यः पः ॥ २३ ॥** पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति–पापम्। तद्योगात्पापः। नेपः–पुरोहितः। बाहुलकाद्गुणाभावे–नीपो वृक्षविशेषः। वेष्पः–पानीयम् ॥ **च्युवः किच्च ॥ २४ ॥** च्युपः–वक्त्रम् ॥ **स्तुवो दीर्घश्च ॥ २५ ॥** स्तूपः–समुच्छ्रायः॥ **सुशॄभ्यां निच्च ॥ २६ ॥** चात्कित्। सूपः। बाहुलकादूत्त्वम्–शूर्पम् ॥ **कुयुभ्यां च ॥ २७ ॥** कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्–कूपः। बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति–यूपो–यज्ञस्तम्भः॥ **खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः ॥ २८ ॥**

सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। खनतेर्नकारस्य षत्वम्--खष्पौ--क्रोधबलात्कारौ। शीलतेर्ह्रस्वः--शिल्पं--कौशलम्। (शसु हिंसायाम्)--निपातनात्षत्वम्--शष्पं--बालतृणं, प्रतिभाक्षयश्च। बाधतेः षः--"बाष्पो--नेत्रजलोष्मणोः", बाष्पं च। रौतेर्दीर्घः--"रूपं स्वभावे सौन्दर्ये"। पॄ। पर्पं--गृहं, बालतृणं, पङ्गुपीठं च। (तल प्रतिष्ठाकरणे)--चुरादिणिचो लुक्--"तल्पं शय्याट्टदारेषु"॥ **स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच्॥ २९॥** अयामन्तेति णेरयादेशः। स्तनयित्नुः। हर्षयित्नुः। पोषयित्नुः। गदयित्नुर्वावदूकः। मदयित्नुर्मदिरा॥ **कृहनिभ्यां क्त्नुः॥ ३०॥** कृत्नुः शिल्पी। हत्नुर्व्याधिः, शस्त्रं च॥ **गमेः सन्वच्च॥ ३१॥** जिगत्नुः॥ **दाभाभ्यां नुः॥ ३२॥** दानुर्दाता। भानुः॥ **वचेर्गश्च॥ ३३॥** वग्नुः॥ **धेट इच्च॥ ३४॥** धयति सुतानिति--धेनुः॥ **सुवः कित्॥ ३५॥** "सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ" **जहातेर्द्वे अन्तलोपश्च॥ ३६॥** जह्नुः॥ **स्थो णुः॥ ३७॥** "स्थाणुः कीले स्थिरे हरे"॥ **अजिवृरीभ्यो निच्च॥ ३८॥** अजेर्वी--वेणुः। वर्णुर्नददेशभेदयोः। "रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः"॥ **विषेः किच्च॥ ३९॥** विष्णुः॥ **कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः॥ ४०॥** बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा। कर्कः--धवलघोटकः। दाकः--दाता। धाकः--अनड्वानाधारश्च। राका--पौर्णमासी। अर्कः। "कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि"॥ **सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्॥ ४१॥** "सृक उत्पलवातयोः"। "वृकः श्वापदकाकयोः"। भूकं--छिद्रम्। शुष्कः। मुष्कः--अण्डम्॥ **शुकवल्कोल्काः॥ ४२॥** शुषेरन्त्यलोपः--शुकः। "वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्"॥ (उष दाहे)--षस्य लः--उल्का॥ **इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्॥ ४३॥** "एके मुख्यान्यकेवलाः"। "भेको मण्डूकमेषयोः" इति विश्वमेदिन्यौ। काकः। पाकः--शिशुः। शल्कं--शकलम्। अत्कः--पथिकः, शरीरावयवश्च। मर्कः--शरीरवायुः॥ **नौ हः॥ ४४॥** जहातेः कन् स्यान्नौ। निहाका--गोधिका॥ **नौ सदेर्डिच्च॥ ४५॥** "निष्कोऽस्त्री हेम्नि, तत्पले"॥ **स्यमेरीट् च॥ ४६॥** स्यमीकः--वल्मीकः, वृक्षभेदश्च। इट् ह्रस्व इति केचित् स्यमिकः॥ **अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च॥ ४७॥** "वीकः स्याद्वातपक्षिणोः"। यूका। धूकः--वायुः। नीकः--वृक्षविशेषः। **ह्रियोरश्च लो वा॥ ४८॥** "ह्रीका ह्लीका त्रपा मता"॥ **शकेरुनोन्तोन्त्युनयः॥ ४९॥** उन, उन्त, उन्ति, उनि, एते चत्वारः स्युः। शकुनः, शकुन्तः, शकुन्तिः, शकुनिः॥ **भुवो झिच्॥ ५०॥** भवन्तिर्वर्तमानकालः। बाहुलकादवेश्च--अवन्तिः--वदेर्वदन्तिः, "किंवदन्ती जनश्रुतिः"॥ **कन्युच् क्षिपेश्च॥ ५१॥** चाद्भुवः। क्षिपण्युः--वसन्त इत्युज्ज्वलदत्तः। "भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः"॥ **अनुङ् नदेश्च॥ ५२॥** चात्क्षिपेः। नदनुः--मेघः। क्षिपणुः--वातः। **कॄवृदारिभ्य उनन्॥ ५३॥** "करुणो--वृक्षभेदः स्यात्करुणा च, कृपा मता"। वरुणः। दारुणम्॥ **त्रोरश्च लो वा॥ ५४॥** तरुणः, तलुनः--युवा॥ **क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्॥ ५५॥** क्षुधुनः म्लेच्छजातिः। पिशुनः। मिथुनम्॥ **फलेर्गुक् च॥ ५६॥** फल्गुनः--पार्थः। प्रज्ञाद्यण्--फाल्गुनः। **अशेर्लश्च॥ ५७॥**

लशुनम् ॥ **अर्जेर्णिलुक् च**॥५८॥अर्जुनः॥**तृणाख्यायां चित्**॥५९॥चित्त्वादन्तोदात्तः। अर्जुनं—तृणम् ॥ **अर्तेश्च**॥६०॥अरुणः ॥ **अजियमिशीङ्भ्यश्च** ॥ ६१ ॥ वयुनं—देवमन्दिरम्।यमुना।शयुनः—अजगरः॥**वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः**॥६२॥ वर्सम्। तर्सम्, "तर्षः प्लवसमुद्रयोः"। वत्सः, वत्सम्—वक्षः। हंसः। "कंसोऽस्त्री पानभाजनम्"। कक्षं नक्षत्रम्। **प्लुषेरच्चोपधायाः**॥ ६३ ॥ प्लक्षः॥**मनेर्दीर्घश्च**॥६४॥मांसम्॥ **अशेर्देवने**॥६५॥अक्षः॥**स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्**॥६६॥स्नुषा। वृक्षः। कृत्समुदकम्। ऋक्षं—नक्षत्रम् ॥ **ऋषेर्जातौ** ॥ ६७ ॥ "ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लूके" इति च ॥ **उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च** ॥६८॥ उत्सः—प्रस्रवणम्। गुत्सः—स्तबकः। कुक्षः—जठरम् ॥ **गृधिपण्योर्दकौ च**॥६९॥गृत्सः—कामदेवः।पक्षः॥**अशेः सरः**॥७०॥अक्षरम्॥**वसेश्च** ॥७१॥वत्सरः ॥ **सम्पूर्वाच्चित्** ॥ ७२ ॥ संवत्सरः ॥ **कृधूमदिभ्यः कित्**॥७३॥ बाहुलकान्न षत्वम्। "कृसरः स्यात्तिलौदनम्"। धूसरः। मत्सरः। "मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता" ॥ **पतेः रश्च लः**॥७४॥पत्सलः—पन्थाः ॥ **तन्यृषिभ्यां क्सरन्** ॥ ७५ ॥ तसरः—सूत्रवेष्टने। ऋक्षरः—ऋत्विक् ॥ **पीयुक्वणिभ्यां कालन्ह्रस्वः सम्प्रसारणं च**॥७६॥ (पीयुः सौत्रः)—पियालः—वृक्षभेदः। कुणालः—देशभेदः॥**कटिकुषिभ्यां काकुः**॥७७॥कटाकुः पक्षी। कुषाकुरग्निः, सूर्यश्च ॥ **सर्तेर्डुक् च** ॥ ७८ ॥ "सृदाकुर्वातसरितोः" ॥ **वृतेर्वृद्धिश्च** ॥ ७९ ॥ वार्ताकुः। बाहुलकादुकारस्य अत्त्वम्—वार्ताकम् ॥ **पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च** ॥ ८० ॥ "पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे"॥ **सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः**॥८१॥अन्युच्, आगूच्, अक्नुच्, एते क्रमात्स्युः। "सरण्युर्मेघवातयोः"।यवागूः। "वचक्नुर्विप्रवाग्मिनोः"॥**आनकः शीङ्भियः**॥८२॥शयानकः—अजगरः।भयानकः॥**आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः**॥८३॥लवाणकं—दात्रम्। धवाणकः—वातः। शिङ्घाणकः—श्लेष्मा। पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः—"शिङ्घाणं नासिकामले"। धाणकः—दीनारभागः॥**उल्मुकदर्विहोमिनः**॥८४॥ (उष दाहे) षस्य—लः, मुकप्रत्ययश्च। उल्मुकं—ज्वलदङ्गारम् ॥ दृणातेर्विः—दर्विः ॥ जुहोतेर्मिनिः—होमी ॥ **ह्रियः कुक् रश्च लो वा** ॥ ८५ ॥ ह्रीकुः, ह्लीकुः—लज्जावान् ॥ **हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्**॥ ८६ ॥ दशभ्यः—तन् स्यात्। तितुत्रेति नेट्—हस्तः। मर्तः। गर्तः। एतः—कर्बुरः। वातः। अन्तः। दन्तः। "लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः"। "पोतो बालवहित्रयोः"। धूर्तः।बाहुलकात्—सेर्दीर्घश्च—तूस्तं—पापं, धूलिर्जटा च॥**नञ्याप इट् च**॥ ८७ ॥ नापितः ॥ **तनिमृङ्भ्यां किच्च** ॥ ८८ ॥ ततम्। मृतम् ॥ **अञ्जिघृसिभ्यः क्तः** ॥ ८९ ॥ अक्तम्। घृतम्। सितम् ॥ **दुतनिभ्यां दीर्घश्च**॥९०॥दूतः। तातः॥**जेर्मूट् चोदात्तः**॥९१॥जीमूतः॥**लोष्टपलितौ** ॥९२॥ लुनातेः क्तः—तस्य सुट्—धातोर्गुणः—लोष्टम्। पलितम् ॥ **हृश्याभ्यामितन्** ॥ ९३ ॥ हरितश्येतौ—वर्णभेदौ ॥ **रुहे रश्च लो वा**॥९४॥"रोहितो मृगमत्स्ययोः" "लोहितं—

रक्तम् ॥ **पिशेः किच्च** ॥९५॥ पिशितं मांसम् ॥ **श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः** ॥९६॥ श्रवाय्यः—यज्ञपशुः । दक्षाय्यः—गरुडो, गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यः—गृहस्वामी ॥ **दिधिषाय्यः** ॥९७॥ दधातेर्द्वित्वमित्वं षुक् च । "मित्र इव यो दिधिषाय्योऽभूत्" ॥ **वृञ एण्यः** ९८ वरेण्यः ॥ **स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि** ॥९९॥ स्तुषेय्यं—पुरुवर्चसम् ॥ **राजेरन्यः** ॥ १०० ॥ राजन्यः—वह्निः ॥ **शॄरम्योश्च** ॥ १०१ ॥ शरण्यम् । रमण्यम् ॥ **अर्तेर्निच्च** ॥ १०२ ॥ अरण्यम् ॥ **पर्जन्यः** ॥ १०३ ॥ (पृषु सेचने)—षस्य जः—" पर्जन्यः शक्रमेघयोः " ॥ **वदेरान्यः** ॥ १०४ ॥ " वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः " ॥ **अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्** ॥ १०५ ॥ अमत्रं—भाजनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । वधत्रमायुधम् । पतत्रं—तनूरुहम् ॥ **गडेरादेश्च कः** ॥ १०६ ॥ कडत्रम्, डलयोरेकत्वस्मरणात्—कलत्रम् ॥ **वृञश्चित्** ॥ १०७ ॥ वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ **सुविदेः कत्रन्** ॥ १०८ ॥ सुविदत्रं—कुटुम्बकम् ॥ **कृतेर्नुम् च** ॥१०९॥ कृन्तत्रं—लाङ्गलम् ॥ **भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच्** ॥ ११० ॥ दशभ्योऽतच् स्यात् । भरतः । मरतः—मृत्युः । " दर्शतः सोमसूर्ययोः " । यजतः—ऋत्विक् । पर्वतः । पचतः—अग्निः । अमतः—रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः—प्रह्वः । हर्यतः—अश्वः ॥ **पृषिरञ्जिभ्यां कित्** ॥ १११ ॥ पृषतः—मृगो, बिन्दुश्च । रजतम् ॥ **खलतिः** ॥ ११२ ॥ स्खलतेः सलोपः, अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्त्वं च । खलतिः निष्केशशिराः ॥ **शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः** ॥ ११३ ॥ सप्तभ्योऽथः स्यात् । शयथः अजगरः । शपथः । रवथः—कोकिलः । गमथः—पथिकः, पन्थाश्च । वञ्चथः—धूर्तः । वन्दीतिपाठे वन्दतेर्वन्द्यतेर्वा—वन्दथः—स्तोता, स्तुत्यश्च । जीवथः आयुष्मान् । प्राणथः—बलवान् । बाहुलकात्—**शमिदमिभ्याम्**—"शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः" ॥ **भृञश्चित्** ॥ ११४ ॥ भरथः—लोकपालः ॥ **रुदिविदिभ्यां ङित्** ॥ ११५ ॥ रोदितीति—रुदथः—शिशुः । वेत्तीति—विदथः ॥ **उपसर्गे वसेः** ॥ ११६ ॥ आवसथः—गृहम् । संवसथः—ग्रामः ॥ **अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्** ॥ ११७ ॥ त्रयोदशभ्योऽसच् स्यात् । अततीत्यतसः वायुरात्मा च । अवतीत्यवसः राजा, भानुश्च । चमत्यस्मिन्—चमसः—सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन्—तमसः—अन्धकारः । नमसः—अनुकूलः । "रभसो वेगहर्षयोः" । लभसः धनं, याचकश्च । नभति, नभ्यति वा, नभसः—आकाशः । तपसः—पक्षी, चन्द्रश्च । पतसः—पक्षी । पनसः—कण्टकिफलः । पणसः—पण्यद्रव्यम् । महसं—ज्ञानम् ॥ **वेञस्तुट् च** ॥ ११८ ॥ बाहुलकादात्त्वाभावः—वेतसः ॥ **वहियुभ्यां णित्** ॥ ११९ ॥ वाहसः—अजगरः । यावसः—तृणसङ्घातः ॥ **वयश्च** ॥ १२० ॥ (वय गतौ)—वायसः—काकः ॥ **दिवः कित्** ॥ १२१ ॥ दिवसम्, दिवसः ॥ **कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्** ॥ १२२ ॥ करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः ॥ **ऋषिवृषिभ्यां कित्** ॥ १२३ ॥ ऋषभः । वृषभः ॥ **रुषेर्नित्लुक् च** ॥ १२४ ॥ (रुष हिंसायाम्)—अस्मादभच् नित्कित्स्यात्, लुगादेशश्च ॥ "लुषभो मत्तदन्तिनि" ॥ **रासिवल्लिभ्यांच** १२५ ॥

रासभः । वल्लभः ॥ **जॄविशिभ्यां झच् ॥ १२६ ॥** जरन्तः—महिषः । वेशन्तः—पल्वलम् ॥ **रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ॥१२७॥** रोहन्तः—वृक्षभेदः । नन्दन्तः—पुत्रः । जीवन्तः—औषधम् । प्राणन्तः—वायुः । षित्त्वान्ङीष्—रोहन्ती ॥ **तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ॥१२८॥** दशभ्यः—झच् स्यात्स च षित्। तरन्तः—समुद्रः, तरन्ती नौका । भवन्तः—कालः । वहन्तः—वायुः । वसन्तः—ऋतुः । भासन्तः—सूर्यः । साधन्तः—भिक्षुः ॥ गडेर्घटादित्वान्मित्त्वं ह्रस्वः । अयामन्तेति णेरयः-गण्डयन्तः—जलदः । मण्डयन्तः—भूषणम् । जयन्तः—शक्रपुत्रः। नन्दयन्तः-नन्दकः॥ **हन्तेर्मुट् हि च ॥१२९ ॥** हेमन्तः ॥ **भन्देर्नलोपश्च ॥ १३० ॥** भदन्तः—प्रव्रजितः ॥ **ऋच्छेररः॥१३१॥** ऋच्छरा—वेश्या । बाहुलकात्—जर्जरझर्झरादयः॥ **अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्॥१३२॥** षड्भ्योऽरश्चित् स्यात्। अररं—कपाटम् । कमरः—कामुकः । भ्रमरः।चमरः । देवरः।वासरः॥ **कुवः क्ररन्॥१३३॥** कुररः—पक्षिभेदः॥ **अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ॥१३४॥** अङ्गारः।मदारः—वराहः।मन्दारः॥ **गडेः कड् च ॥ ॥१३५॥** कडारः—पारिजातकः ॥ **शृङ्गारभृङ्गारौ ॥ १३६॥** शृभृञ्भ्यामारन्नुम् गुक् ह्रस्वश्च । शृङ्गारः—रसः।"भृङ्गारः कनकालुका" ॥ **कञ्जिमृजिभ्यां चित् ॥ १३७॥** (कञ्जिः सौत्रो धातुः)-कञ्जारः–मयूरः॥मार्जारः॥ **कमेः किदुच्चोपधायाः ॥ १३८ ॥** चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः—कुमारः॥ **तुषारादयश्च ॥ १३९॥** तुषारः, कासारः, सहारः—आम्रभेदः ॥ **दीङो नुट् च ॥ १४०॥** दीनारः—सुवर्णाभरणम् ॥ **सर्तेरपः षुक् च ॥ ॥१४१॥** सर्षपः ॥ **उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् ॥१४२ ॥** "उषपो वह्निसूर्ययोः" । कुटपः मानभाण्डम् । दलपः—प्रहरणम् । कचपं—शाकपत्रम् । खजपं—घृतम् ॥ **क्वणेः संप्रसारणं च ॥१४३॥** कुणपम् ॥ **कपश्चाक्रवर्म्मणस्य ॥ १४४ ॥** स्वरे भेदः॥ **विटपपिष्टपविशिपोलपाः ॥ १४५ ॥** चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । (विट शब्दे)–विटपः ॥ विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम्—विष्टपं—भुवनम् ॥ विशतेः प्रत्ययादेरित्वम् । विशिपं—मन्दिरम् ॥ **वरतेः संप्रसारणम् ॥१४६॥** "उलपं कोमलं तृणम्" ॥ **वृतेस्तिकन् ॥१४७॥** वर्तिका॥ **कृतिभिदिलतिभ्यः कित्॥१४८॥** कृत्तिका । भित्तिका—भित्तिः । लत्तिका-गोधा॥ **इष्यशिभ्यां तकन् ॥ १४९ ॥** इष्टका। अष्टका॥ **इणस्तशन्तशसुनौ ॥१५०॥** एतशः—ब्राह्मणः । स एव—एतशाः ॥ **वीपतिभ्यां तनन् ॥१५१॥**(वी गत्यादौ)—वेतनम्।पत्तनम्॥ **दृदलिभ्यां भः ॥१५२॥** दर्भः । "दल्भः स्याद्दृषिचक्रयोः" ॥ **अर्तिगृभ्यां भन् ॥ १५३ ॥** अर्भः । गर्भः ॥ **इणः कित् ॥ १५४ ॥** इभः ॥ **असिसञ्जिभ्यां क्थिन् ॥ १५५ ॥** अस्थि । सक्थि ॥ **प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः ॥१५६॥** प्लुक्षिः-वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिः-वातः॥ **अशेर्नित् ॥१५७॥**अक्षि ॥ **इषेः क्सुः ॥१५८॥** इक्षुः ॥ **अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः ॥१५९॥** "अवीः—नारी रजस्वला" । तरीः—नौः । स्तरीः—धूमः । तन्त्रीः।वीणादेर्गुणः॥ **यापोः किद्द्वे च ॥ १६० ॥**ययीरश्वः । "पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः" ॥ **लक्षेर्मुट् च ॥ ॥ १६१ ॥** लक्ष्मीः ॥ ॥ **इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥ ३ ॥**

---

१ आदिशब्दोऽत्र सादृश्यार्थः ।

वातप्रमीः ॥ १ ॥ वातशब्दे उपपदे प्रपूर्वान्माधातोरीप्रत्ययः, स च कित्। वातप्रमीः— अयं स्त्रीपुंसयोः॥ **ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुल्यसाऽऽसानुकः** ॥ २ ॥ द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः। अर्तेः कत्निच् । यत्न्—"बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोऽरत्निः प्रसृताङ्गुलिः"। तनोतेर्यतुच्—तन्यतुः, वायुः—रात्रिश्च । अञ्जेरलिच्—अञ्जलिः । वनेरिष्ठुच्—वनिष्ठुः—स्थविरान्त्रम् । अञ्जेरिष्ठच्—अञ्जिष्ठः—भानुः। अर्पयतेरिसन्—अर्पिसः—अग्रमांसम्। मदेः स्यन्—मत्स्यः। अतेरिथिन्—अतिथिः। अङ्गेरुलिः—अङ्गुलिः। कौतेरसः—कवसः।अच—इत्येके—कवचम्। यौतेरासः—यवासः—दुरालभा । कृशेरानुक्—कृशानुः॥ **श्रः करन्** ॥ ३ ॥ उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्त्वम्—शर्करा ॥ **पुषः कित्** ॥ ४ ॥ पुष्करम् ॥ **कलश्च** ॥५॥ पुष्कलम् ॥ **गमेरिनिः** ॥६॥ गमिष्यतीति—गमी॥ **आङि णित्**॥७॥ आगामी॥ **भुवश्च** ॥ ८ ॥ भावी ॥ **प्रे स्थः** ॥ ९ ॥ प्रस्थायी ॥ **परमे कित्** ॥ १० ॥ परमेष्ठी ॥ **मन्थः** ॥११॥ मन्थतेरिनिः कित्स्यात्। कित्त्वान्नकारलोपः—मन्थाः—मन्थानौ—मन्थानः॥ **पतस्थ च** ॥ १२ ॥ पन्थाः, पन्थानौ ॥ **खजेराकः** ॥ १३ ॥ खजाकः—पक्षी ॥ **बलाकादयश्च** ॥ १४ ॥ बलाका। शलाका। पताका ॥ **पिनाकादयश्च** ॥ १५ ॥ पातेरित्वं, नुम् च—"क्लीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः" (तड आघाते)—तडाकः ॥ **कषिदूषिभ्यामीकन्** ॥१६॥ कषीका—पक्षिजातिः । "दूषीका—नेत्रयोर्मलम्" ॥ **अनिहृषिभ्यां किच्च** ॥१७॥ अनीकम्। हृषीकम्॥ **चङ्कणःकङ्कणश्च**॥१८॥ (कण शब्दे)—अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन्, धातोः कङ्कणादेशश्च । "घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च" ॥ **शॄपॄवृञां द्वे रुक्चाऽभ्यासस्य**॥ १९॥ शर्शरीकः—हिंस्रः। पर्परीकः—दिवाकरः। वर्वरीकः—कुटिलकेशः॥ **फर्फरीकादयश्च** ॥२०॥ (स्फुर स्फुरणे) अस्मादीकन्, धातोः फर्फरादेशः—"फर्फरीकं किसलयम्" दर्दरीकं—वादित्रम् । झर्झरीकं-शरीरम् । तित्तिडीकः वृक्षभेदः । चरेर्नुम् च—चञ्चरीकः—भ्रमरः । मर्भरीकः—हीनजनः । कर्करीका—गलन्तिका । पुणतेः—पुण्डरीकं—वादित्रम्, पुण्डरीकः व्याघ्रोग्निर्दिग्गजश्च॥ **ईषेः किद्ध्रस्वश्च** ॥२१॥ इषीका—शलाका ॥ **ऋजेश्च** ॥ २२ ॥ ऋजीकः—उपहतः ॥ **सर्तेर्नुम् च** ॥ २३ ॥ सृणीका—लाला ॥ **मृडः कीकन्कङ्कणौ** ॥ २४ ॥ मृडीकः—मृगः। मृडङ्कणः शिशुः ॥ **अलीकादयश्च** ॥२५॥ कीकन्नन्ता निपात्यन्ते। (अल भूषणादौ) अलीकं—मिथ्या, विपूर्वाद्—व्यलीकं—विप्रियं खेदश्च, वलीकं-पटलप्रान्ते इत्यादि ॥ **कॄतॄभ्यामीषन्** ॥२६॥ करीषः—अस्त्री शुष्कगोमये।तरीषः।तरीता॥ **शॄपॄभ्यां किच्च**॥२७॥ शिरीषः। पुरीषम्॥ **अर्जेर्ऋज च** ॥ २८ ॥ " ऋजीषं पिष्टपचनम् " ॥ **अम्बरीषः** ॥ २९ ॥ अयं निपात्यते । (अबि शब्दे)—"अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम् "। अमरस्तु " क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना" ॥ **कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्**॥३०॥ करीरः वंशाङ्कुरः। शरीरम् । परीरं—फलम् । कटीरः—कन्दरो, जघनप्रदेशश्च। पटीरः—चन्दनः,

१-२-३-४ आदिशब्दस्त्वाद्यर्थे ।

कण्टकः, कामश्च । " शौटीरस्त्यागिवीरयोः " ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्–शौटीर्यम् ॥ **वशेः कित्** ॥ ३१ ॥ उशीरम्॥ **कशेर्मुट् च**॥३२॥कश्मीरः–देशः॥**कुञ्ज उच्च** ॥३३॥ कुरीरं–मैथुनम्॥ **घसेः किच्च** ॥ ३४ ॥ क्षीरम् ॥ **गभीरगम्भीरौ** ॥ गमेर्भः, पक्षे नुम् च–गम्भीरः॥**विषा विहा**॥३५॥स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामामत्ययः।विषा–बुद्धिः। विहा–स्वर्गः । **अव्यये इमे** ॥ **पच एलिमच्** ॥३६॥पचेलिमः–वह्निरव्योः॥**शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः**॥३७॥चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु–मद्यम् । शीलं–स्वभावः । शैवलः–शेवालम् । बाहुलकादस्य पोपि–"शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका" ॥ **मृकणिभ्यामूकोकणौ** ॥३८॥ मरूकः मृगः। काणूकः–काकः॥ **वलेरूकः**॥३९॥ वलूकः–पक्षी, उत्पलमूलं च॥ **उलूकादयश्च**॥४०॥ वलेः संप्रसारणमूकश्च । "उलूकाविन्द्रपेचकौ" । वावदूकः वक्ता । भल्लूकः ॥ **शमेर्बुक्च**॥४१॥शम्बूकः–जलशुक्तिः॥ **शलिमण्डिभ्यामूकण्**॥४२॥ शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः॥ **नियो मिः**॥४३॥ नेमिः ॥ **अर्तेरूच्च**॥४४॥ऊर्मिः ॥ **भुवः कित्** ॥ ४५॥भूमिः॥**अश्नातेरश्च**॥४६॥ रश्मिः–किरणो, रज्जुश्च॥**दल्मिः** ॥४७॥(दल विशरणे)–दल्मिरिन्द्रायुधम्॥**वीज्याज्वरिभ्यो निः** ॥४८ ॥ बाहुलकाण्णत्वम्–"वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे " । ज्यानिः। जूर्णिः ॥ **सृवृषिभ्यां कित्** ॥४९ ॥ सृणिरङ्कुशः । "वृष्णिः–क्षत्रियमेषयोः" ॥ **अङ्गेर्नलोपश्च** ॥५०॥ अग्निः ॥ **वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्** ॥ ५१ ॥ वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः।हानिः। तूर्णिः । बाहुलकात्–**म्लानिः** । **घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि** ॥५२॥एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः–किरणः । स्पृशतेः सलोपः–पृश्निरल्पशरीरः । पृषेर्वृद्धिश्च–पार्ष्णिः–पादतलम् । चरेरुपधाया उत्वम्–चूर्णिः–कपर्दकशतम् । बिभर्तेरूत्वम्–भूर्णिर्धरणी ॥ **वृदृभ्यां विन्** ॥ ५३ ॥ वर्विः घस्मरः ।दर्विः ॥ **जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्** ॥५४॥जीर्विः-परशुः। शीर्विः हिंस्रः । स्तीर्विरध्वर्युः । जागृविः नृपः। **दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य**॥५५॥ "दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः" ॥ **कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि**॥५६॥कृविः-तन्तुवायद्रव्यम् ॥ घृष्विः--वराहः । छास्थोर्ह्रस्वत्वं च। छविः--दीप्तिः--।स्थविः--तन्तुवायः।दीव्यतेः किकीपूर्वात्–किकीदिविः--चाषः । बाहुलकाद्ध्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः--"चाषेण किकिदीविना"॥ **पातेर्डतिः** ॥ ५७ ॥ पतिः ॥ **शकेर्ऋतिन्** ॥ ५८ ॥ शकृत् ॥ **अमेरतिः** ॥५९॥ अमतिः--कालः ॥ **वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्** ॥ ६०॥ वहतिः--पवनः । "वसतिर्गृहयामिन्योः"। अरतिः–क्रोधः॥**अञ्चेः को वा** ॥६१॥ अङ्कतिः,अञ्चतिर्वातः। **हन्तेरंह च** ॥६२॥ हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः । हन्ति दुरितमनया–अंहतिः--दानम्।"प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः"॥**रमेर्नित्**॥६३॥रमतिः--कालकामयोः ॥**सूङः क्रिः**॥६४॥सूरिः॥**अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्** ॥६५॥ अद्रिः । शद्रिः--शर्करा । भूरि--प्रचुरम् । शुभ्रिः--ब्रह्मा ॥ **वङ्क्यादयश्च** ॥६६॥ क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते।वङ्क्रि-

१–२ आदिशब्दस्त्वाद्यर्थे ।

वाद्यभेदो, गृहदारुपार्श्वास्थि चावम्रिः--क्षेत्रम्।"अंह्रिरङ्घ्रिश्च चरणः"।(तदिः सौत्रो धातुः)-तन्द्रिः--मोहः । बाहुलकाद्गुणः--भेरिः ॥ **राशदिभ्यां त्रिप्** ॥६७॥ रात्रिः । शत्रिः--कुञ्जरः ॥ **अदेस्त्रिनिश्च**॥६८ ॥ चात्रिप् । अत्री, अत्रिणौ, अत्रिणः । अत्रिः, अत्री, अत्रयः॥**पतेरत्रिन्**॥६९॥ पतत्रिः--पक्षी ॥ **मृकणिभ्यामीचिः** ॥७० ॥ मरीचिः । कणीचिः--पल्लवो, निनादश्च॥**श्वयतेश्चित्**॥७१॥श्वयीचिः--व्याधिः॥**वेञो डिच्च**॥७२॥ वीचिस्तरङ्गः । नञ्समासे अवीचिः--नरकभेदः ॥ **ऋहनिभ्यामूषन्**॥७३॥ अरूषः--सूर्यः । हनूषः--राक्षसः ॥ **पुरः कुषन्** ॥७४॥ (पुर अग्रगमने)--पुरुषः॥अन्येषामपीति दीर्घः--पूरुषः **पॄनहिकलिभ्य उषच्** ॥ ७५ ॥ परुषम् । नहुषः । कलुषम् ॥ **पीयेरूषन्** ॥७६॥ (पीय इति सौत्रो धातुः)-पीयूषम् ।बाहुलकाद्गुणे"पेयूषोऽभिनवं पयः"॥ **मस्जेर्नुम् च** ॥ ७७ ॥ मञ्जूषा ॥ **गण्डेश्च**॥७८॥गण्डूषः,गण्डूषा॥**अर्तेररुः**॥७९॥ अररुः- शत्रुः । अररू, अररवः॥**कुटः किच्च**॥८०॥ कुटरुः--वस्त्रगृहम् । कित्त्वप्रयोजनं चिन्त्यम्॥ **शकादिभ्योऽटन्** ॥ ८१ ॥"शकटोऽस्त्रियाम्" । कर्किगत्यर्थः--कङ्कटः--सन्नाहः, देवटः--शिल्पी, करट इत्यादि॥ **कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्**॥८२॥करम्बं व्यामिश्रम्। (कदिकडी सौत्रौ)कदम्बः--वृक्षभेदः।कडम्बः--अग्रभागः।कटम्बः--वादित्रम्॥ **कदेर्णित्पक्षिणि** ॥८३॥ कादम्बः--कलहंसः॥**कलिकर्द्योरमः** ॥८४॥ कलमः।कर्दमः-**कुणिपुल्योः किन्दच्** ॥८५॥ (कुण शब्दोपकरणयोः)--कुलिन्दः--शब्दः । पुलिन्दः--जातिविशेषः ॥ **कुपेर्वा वश्च** ॥ ८६ ॥ कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ॥ नौ षञ्जेर्घथिन् ॥ निषङ्गथिः--आलिङ्गकः॥**उदयतेश्चित्**॥८७॥उदरथिः--समुद्रः॥**सर्तेर्णिच्च**॥८८॥सारथिः **खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ** ॥ ८९ ॥ खर्जूरः । कर्पूरः। वल्लूरं--शुष्कमांसम्॥पिञ्जूलं--कुशवर्तिः ॥ लङ्गेर्वृद्धिश्च--लांगूलम् । कुसूलः । तमेर्बुग्वृद्धिश्च--ताम्बूलम् । शृणातेर्दुग्वृद्धिश्च--शार्दूलः॥**दुकोः कुक्च**॥९०॥दुकूलम्। कुकूलम्॥**कुवश्चट् दीर्घश्च**॥९१॥ कूची--चित्रलेखनिका ॥ **समीणः** ॥ ९२ ॥ समीचः--समुद्रः, समीची--हरिणी ॥ **सिवेष्टेरू च** ॥ ९३ ॥ सूचः--दर्भाङ्कुरः, सूची ॥ **शमेर्बन्**॥९४॥ शम्बः--मुसलम्॥ **उल्बादयश्च** ॥ ९५ ॥ वन्नन्ता निपात्यन्ते । (उच समवाये)--चस्य लत्वं गुणाभावश्च--उल्वः--गर्भाशयः । शुल्बं--ताम्रम् । बिम्बम् ॥ **स्थस्तोऽम्बजबकौ**॥९६॥तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तस्तादेशश्च । "स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः" । स्तबकः--पुष्पगुच्छः ॥ **शाशपिभ्यां ददनौ**॥९७॥ "शादः--जम्बालशष्पयोः"।शब्दः॥**अब्दादयश्च**॥९८॥ अवतीति--अब्दः ॥ **कौतेर्नुम्**॥९९॥कुन्दः॥**वलिमलितनिभ्यः कयन्** ॥१०० ॥ वलयम् । मलयः । तनयः । **वृह्णोः षुग्दुकौ च** ॥ १०१ ॥वृषयः-आश्रयः । हृदयम्॥ **मिपीभ्यां रुः** ॥ १०२ ॥ मेरुः । पेरुः--सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि--"संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनमणीः" ॥ **जत्र्वादयश्च** ॥१०३॥ जत्रु, जत्रुणी। अश्रु, अश्रुणी ॥ **रुशातिभ्यां कुन्** ॥ १०४ ॥ रुरुः--मृगभेदः । शातयतीति--शत्रुः। मज्ञादौ पाठा

ह्रस्वत्वम् ॥ **जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्तनण्क्निञ्छ वस्यढडटाटचः** ॥ १०५ ॥ जनित्वौ—मातापितरौ। दात्वः—दाता। च्यौत्नः—गन्ता, अण्डजः, क्षीणपुण्यश्च। सृणिः—अंकुशश्चन्द्रः, सूर्यो, वायुश्च। वृशः- आर्द्रकं, मूलकं च। मत्स्यः। षण्ढः। डित्त्वाट्टिलोपः—नमतीति- नटः,—शैलूषः। बिभर्त्ति भरटः—कुलालो, भृतकश्च ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते** ॥ १०६ ॥ पेत्वम्—अमृतम्। भृशम् ॥ **कुसेरुम्भोमेदेताः** ॥ १०७ ॥ कुसुम्भम्। कुसुमम्। कुसीदम्। कुसीतः—जनपदः ॥ **सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलांकुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः** ॥ १०८ ॥ सनोतेरसिमत्यये उपधावृद्धिः—सानसिः—हिरण्यम्। वृञो नुक् च—वर्णसिः—जलम्। पॄ—पर्णसिः जलगृहम्। (तड आघाते)—तण्डुलाः। (अकि लक्षणे) उशच्—अंकुशः। चषेरालच् चषालः—यूपकटकः। इल्वलः—दैत्यभेदः। पल्वलम्। ञिधृषा—ऋकारस्य इकारः। धिष्ण्यम्। शलेर्यः—"वा पुंसि शल्यं शंकुर्ना" ॥ **मूशक्यबिभ्यः क्लः** ॥ १०९ ॥ मूलम्। "शक्लः—प्रियवदे"। अब्लः—रसः। बाहुलकादमेः—अम्लः ॥ **माछाससिभ्यो यः** ॥ ११० ॥ माया। छाया। सस्यम्। बाहुलकात्सुनोतेः—"सव्यं दक्षिणवामयोः" ॥ **जनेर्यक्** ॥ १११ ॥ (ये विभाषा)—जन्यं—युद्धम्, जाया—भार्या ॥ **अघ्न्यादयश्च** ॥ ११२ ॥ यगन्ता निपात्यन्ते। हन्तेर्यक्, अडागमः, उपधालोपश्च, अघ्न्या—माहेयी, अघ्न्यः—प्रजापतिः। (कनी दीप्तौ)—कन्या। बवयोरैक्यम्—वन्ध्या ॥ **स्नामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप्** ॥ ११३ ॥ स्नावा—रसिकः। मद्वा—शिवः। पद्वा—पन्थाः। अर्वा—तुरङ्गगर्ह्ययोः। पर्वा ग्रन्थिः, प्रस्तावश्च। शक्वा—हस्ती। शक्वरी—शक्करी—अङ्गुलिः ॥ **शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्** ॥ ११४ ॥ शीवा—अजगरः। क्रुश्वा—सृगालः। रुह्वा—वृक्षः। जित्वा जेता। क्षित्वा—वायुः। सृत्वा—प्रजापतिः। धृत्वा—विष्णुः ॥ **ध्याप्योः संप्रसारणं च** ॥ ११५ ॥ धीवा—कर्मकरः। पीवा—स्थूलः ॥ **अदेर्ध च** ॥ ११६ ॥ अध्वा ॥ **प्र ईरशदोस्तुट् च** ॥ ११७ ॥ प्रेत्वा, प्रशत्त्वा च, सागरः। प्रेत्वरी, प्रशत्वरी च, नदी ॥ **सर्वधातुभ्य इन्** ॥ ११८ ॥ पचिः—अग्निः। तुडिः। तुण्डिः। वलिः। वटिः। यजिः। देवयजिः। काशत इति—काशिः। यतिः। मल्लिः, मल्ली। केलिः। (मसी परिणामे) मसिः। बाहुलकाद्गुणः—कोटिः। हेलिः। बोधिः। नन्दिः। कलिः ॥ **हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च** ॥ ११९ ॥ "हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ। चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्त्तितः"। पेषिर्वज्रम्। रोहिः—व्रती। वर्तिः। वेदिः। छेदिः—छेत्ता। कीर्त्तिः ॥ **इगुपधात्कित्** ॥ १२० ॥ कृषिः। ऋषिः। शुचिः। लिपिः। बाहुलकाद्वत्वे—लिबिः। (तूल निष्कर्षे)—तूलिः, तूली चूर्णिका ॥ **भ्रमेः संप्रसारणं च** ॥ १२१ ॥ भृमिः—वातः। बाहुलकाद्—भ्रमिः ॥ **क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च** ॥ १२२ ॥ क्रिमिः, संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिरपि। तिमिः, मत्स्यभेदः। "शितिर्मेचकशुक्लयोः"। स्तिम्भिः—समुद्रः ॥ **मनेरुच्च** ॥ १२३ ॥ मुनिः ॥

वर्णेर्वलिश्चाहिरण्ये॥१२४॥(वर्णिः सौत्रः)--अस्य बलिरादेशः। "करोपहारयोः पुंसि बलिः माण्यङ्गके स्त्रियाम्"। हिरण्ये तु वर्णिः--सुवर्णम् ॥**वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्** ॥१२५॥ वासिः--छेदनवस्तुनि । वापिः, वापी । याजिः--यष्टा । राजिः, राजी । व्राजिः--वातालिः।सादिः--सारथिः। निघातिः--लोहघातिनी। वाशिः--अग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिः गजबन्धनी।जले तु क्लीबम्--वारि । बाहुलकाद्धारिः पथिक संहतौ॥**नहो भश्च**॥१२६॥"नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि"।माण्यङ्गे तु--स्त्रियां पुंस्यपीति केचित्॥**कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि** ॥ १२७ ॥ कार्षिः॥**श्वः शकुनौ** ॥१२८॥ शारिः ॥ शारिका ॥ **कृञ उदीचां कारुषु**॥१२९॥ कारिः--शिल्पी॥**जनिघसिभ्यामिण्**॥ ॥१३०॥जनिः--जननम्।घासिः--भक्ष्यमग्निश्च॥**अज्यतिभ्यां च**॥१३१॥आजिः--संग्रामः।आतिः पक्षी॥**पादे च**॥१३२॥पदाजिः।पदातिः॥**अशिपणाय्योरुडायलुकौ च** ॥१३३॥अशेरुट्--राशिः--पुञ्जः।पणायतेरायलुक्--पाणिः करः॥**वातेर्डिच्च** ॥१३४॥विः पक्षी, स्त्रियां वीत्यपि॥**प्रे हरतेः कूपे**॥१३५॥प्रहिः कूपः॥**नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः** ॥ १३६ ॥ व्यंञ इण् स्याद्, यलोपश्च, नेर्दीर्घः । नीविः, नीवी--वस्त्रग्रन्थौ, मूलधने च ॥ **समाने ख्यः स चोदात्तः**॥१३७॥समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात्स च डित्, यलोपश्च, समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सखा॥**आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च**॥ १३८ ॥इण् स्यात्स च डित्, आङो ह्रस्वश्च।"स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः"।"सर्पे वृत्राऽसुरेप्यहिः"॥**अच इः** ॥१३९॥ रविः।पविः। तरिः।कविः।अरिः।अलिः ।**खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च** ॥१४०॥खनिः।कषिः--हिंस्रः । अजिः । असिः।वसिः--वस्त्रम् । वनिः--अग्निः।सनिः भक्तिर्दानं च।ध्वनिः।ग्रन्थिः।चलिः--पशुः॥**वृतेश्छन्दसि** ॥ १४१॥ वर्तिः ॥ **भुजेः किच्च** ॥१४२॥भुजिः॥**कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च**॥१४३॥इः कित्स्यात्।किरिः--वराहः। "गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः" । गिरिणा काणः--गिरिकाणः । शिरिः शलभो, हन्ता च । पुरिः,--नगरं, राजा, नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिः--वज्रम् । छिदिः परशुः ॥ **कुडिकम्प्योर्नलोपश्च**॥१४४॥ (कुडि दाहे)--कुडिः--देहः।कपिः ॥ **सर्वधातुभ्यो मनिन्**॥१४५॥क्रियत इति--कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम--बलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः--छद्म । सुत्रामा ॥ **बृंहेर्नोच्च** ॥१४६॥नकारस्याकारः--"ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः" ॥ **अशिशकिभ्यां छन्दसि** ॥१४७॥ अश्मा।शक्मा **हृभृधृसृस्तॄशॄभ्य इमनिच्**॥१४८ ॥ हरिमा कालः । भरिमा--कुटुम्बम् । धरिमा । रूपम् । सरिमा--वायुः । स्तरिमा--तल्पम् । शरिमा प्रसवः ॥ **जनिमृङ्भ्यामिमनिन्** ॥ १४९ ॥ जनिमा--जन्म । मरिमा--मृत्युः॥**वेञः सर्वत्र** ॥ १५० ॥ छन्दसि, भाषायां चेत्यर्थः।वेमा--तन्तुवायदण्डः।अर्धर्चादिः।"सामनी वेमनी"इति वृत्तिः ॥ **नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन्**॥१५१॥ सप्त अमी निपात्यन्ते । म्नायतेऽनेनेति--नाम।सिनोतेर्दीर्घः--सीमा--सीमानौ--सीमानः । पक्षे डाप्--सीमे ।

सीमाः । व्येञोऽन्त्यस्योत्वं गुणः—व्योम । रौतेः—रोम । लोम । पाप्मा—पापम् । धाम-परिमाणं,तेजश्च॥**मिथुने मनिः॥**१५२॥उपसर्गक्रियासंबन्धः मिथुनम्।स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा॥**साऽतिभ्यां मनिन्मनिणौ॥**१५३॥स्यति–साम–सामनी।आत्मा ॥**हनिमशिभ्यां सिकन्॥**१५४॥"हंसिका–हंसयोषिति"। मक्षिका।**कोररन्॥**१५५॥कवरः॥ **गिर उडच्॥**१५६॥गरुडः॥**इन्देः कमिर्नलोपश्च ॥** १५७ ॥ इदम् ॥ **कायतेर्डिमिः॥**१५८॥किम् ॥ **सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्॥**१५९॥वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्निति ह्रस्वत्वम् । छादनात्—छत्रम् ॥ **भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च॥**१६०॥ भ्राष्ट्रः । गान्त्रं–शकटम् । नान्त्रं–स्तोत्रम्।हान्त्रं–मरणम् । वैष्ट्रम्–विष्टपम्।आष्ट्रम्–आकाशम्॥**दिवेर्द्युच्च॥**१६१॥द्यौत्रं–ज्योतिः ॥ **उषिखनिभ्यां कित् ॥**१६२॥उष्ट्रः।खात्रं, खनित्रं, जलाधारश्च ॥ **सिविमुच्योष्टेरू च॥**१६३॥सूत्रम्।मूत्रम्।**अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः॥**१६४॥आन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम्॥**पुवो ह्रस्वश्च ॥** १६५ ॥ पुत्रः॥**स्त्यायतेर्ड्रट्॥**१६६॥स्त्री ॥**गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः॥**१६७॥ " गोत्रं स्यान्नामवंशयोः, " गोत्रा—पृथिवी।धत्रं–गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्रम् । क्षत्रम् ॥ **हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्॥**१६८॥होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम्॥ भस्त्रा ॥ **गमेरा च॥**१६९॥गात्रम् ॥ **दादिभ्यश्छन्दसि ॥**१७०॥ दात्रम् । पात्रम् । **भूवादिगृभ्यो णित्रन्॥**१७१॥भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रम्—ओदनम्॥**चरेर्वृत्ते ॥** ॥१७२॥चारित्रम् ॥ **अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ॥**१७३॥अशित्रम्, वहित्रम्, धरित्री—मही । त्रैङ्—एवमादिभ्य उत्रः।त्रोत्रं–प्रहरणम् । वृञ्—वरुत्रं–आवरणम् ॥ **अमेर्द्विषति चित्॥**१७४॥अमित्रः शत्रुः॥**आ समिण्निकषिभ्याम्॥**१७५॥संपूर्वादिणो निपूर्वात्कषेश्च आ स्यात्।स्वरादित्वादव्ययत्वम्–समया, निकषा॥**चितेः कणः कश्च ॥**१७६॥ वाहुलकादगुणः—"चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्"॥**सूचेः स्मन्॥**१७७॥सूक्ष्मम्॥**पातेर्डुम्सुन्॥**१७८॥पुमान्॥**रुचिभुजिभ्यां किष्यन्॥**१७९॥रुचिष्यम्–इष्टम्।भुजिष्यः–दासः॥ **वसेस्तिः॥**१८०॥"वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः"।"वस्तयः स्युर्दशासूत्रे" । वाहुलकात्—शासः—**शास्तिः**—राजदण्डः, विन्ध्याख्यमगमस्यतीति—**अगस्तिः**—शकन्ध्वादिः ॥ **सावसेः॥** ॥१८१॥स्वस्ति—स्वरादिपाठादव्ययत्वम्॥**वौ तसेः॥** १८२॥वितस्तिः॥**पदिप्रथिभ्यां नित्॥**१८३॥पत्तिः । प्रथितिः–तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीट्॥**दृणातेर्ह्रस्वश्च ॥** १८४ ॥ दृतिः॥**कृतॄकृपिभ्यः कीटन्॥**१८५॥किरीटं–शिरोवेष्टनम् । तिरीटं—सुवर्णम्।कृपीटं—कुक्षिवारिणोः॥**रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्॥**१८६॥रुचितम्—इष्टम्।उचितम् । कुचितं–परिमितम्॥कुटितं—कुटिलम्॥**कुटिकुषिभ्यां क्मलन्॥**॥१८७॥कुट्मलम् । कुष्मलम् ॥ **कुषेर्लश्च ॥** ॥ कुल्मलं—पापम् ॥ **सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥** १८८ ॥ चेतः । सरः । पयः । सदः ॥ **रपेरत एच्च ॥** रेपः—अवद्यम् ॥ **अशेर्देवने युट् च ॥**१८९॥ देवने–स्तुतौ । यशः ॥ **उब्जेर्बले बलोपश्च ॥** १९० ॥ ओजः ॥ **श्वेः संप्रसारणं**

च॥१९१॥शवः, शवसी। बलपर्यायोऽयम्॥ **श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च॥१९२॥** श्रयतेः शिरआदेशोऽसुन् किच्च। शिरः--शिरसी॥**अर्तेरुच्च॥१९३॥** उरः॥**व्याधौ शुट् च॥१९४॥**अर्शः--गुदव्याधिः॥ **उदके नुट् च॥१९५॥** अर्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट्।अर्णः--अर्णसी॥**इण आगसि॥१९६॥**एनः॥**रिचेर्धने घिच्च॥१९७॥**चात्मत्ययस्य नुट्। घित्त्वात्कुत्वम्--रेक्णः--सुवर्णम्॥**चायतेरन्ने ह्रस्वश्च॥१९८॥**चनः--भक्तम्॥ **वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च॥१९९॥**वर्पः--रूपम्।शेपः--गुह्यम्॥**स्रुरीभ्यां तुट् च॥२००॥**स्रोतः। रेतः॥ **पातेर्बले जुट् च॥२०१॥** पाजः--पाजसी॥ **उदके थुट् च॥२०२॥**पाथः॥ **अन्ने च॥२०३॥**पाथः भक्तम्॥ **अदेर्नुम्धौ च॥२०४॥** अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन्, नुमागमो, धादेशश्च। अन्धः--अन्नम्॥**स्कन्देश्च स्वाङ्गे॥२०५॥** स्कन्धः--स्कन्धसी॥ **आपः कर्माख्यायाम्॥२०६॥**कर्माख्यायां ह्रस्वो, नुट् च वा। आपः, अपः। बाहुलकात्--आपः--आपसी॥ **रूपे जुट् च॥२०७॥** अब्जः--रूपम्॥ **उदके नुम्भौ च॥२०८॥** अम्भः॥**नहेर्दिवि भश्च॥२०९॥**नभः॥**इण आग अपराधे च॥२१०॥**"आगःपापापराधयोः"॥**अमेर्हुक्च॥२११॥**अंहः॥ **रमेश्च॥२१२॥** रंहः॥**देशे ह च॥२१३॥**रमन्तेऽस्मिन्--रहः॥**अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च॥२१४॥** एभ्योऽसुन्, कवर्गश्चान्तादेशः। अङ्कः--चिह्नशरीरयोः। अङ्गः--पक्षी।योगः--समाधिः।भर्गः तेजः॥ **भूरञ्जिभ्यां कित्॥२१५॥**भुवः। रजः॥**वसेर्णित्॥२१६॥**वासः वस्त्रम्॥ **चन्देरादेश्च छः॥२१७॥**छन्दः॥ **पचिवचिभ्यां सुट् च॥२१८॥** "पक्षसी त स्मृतौ पक्षौ"। वक्षः--हृदयम्॥ **वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि॥२१९॥**वक्षाः--अनड्वान्। हासाः--चन्द्रः। धासाः--पर्वत इति प्राञ्चः॥ **वस्तुतस्तु** णिदित्यनुवर्तते, न तु सटा तेन वहेरुपधावृद्धिः। इतरयोरातोयुगिति युक्। "शोणा धृष्णू नृवाहसा", "श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः"। "विश्वो विहायाः," "वाजम्भरो विहायाः"। "देवो न यः पृथिवीं विश्वधायाः", "अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसम्"॥ **इण आसिः॥२२०॥**अयाः--वह्निः--स्वरादिपाठादव्ययत्वम्॥**मिथुनेऽसिः॥२२१॥पूर्ववच्च सर्वम्॥२२२॥**उपसर्गविशिष्टो धातुः--मिथुनम्।तत्रासुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः।सुयशाः।**नञि हन एह च॥२२३॥** अनेहाः--अनेहसौ॥**विधाञो वेध च॥२२४॥**विदधातीति--वेधाः॥**नुवो धुट् च॥२२५॥** नोधाः॥ **गतिकारकोपपदयोः तपिविद्योः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च॥२२६॥** असिः स्यात्। सुतपाः।जातवेदाः।(गतिकारकोपपदात्कृद्)--इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम्॥**चन्द्रे मो डित्॥२२७॥**चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्स च डित्।चन्द्रमाः॥**वयसि धाञः॥२२८॥**वयोधाः--तरुणः॥**पयसि च॥२२९॥** पयोधाः--समुद्रा, मेघश्च॥ **पुरसि च॥२३०॥**पुरोधाः॥**पुरूरवाः॥२३१॥** पुरुशब्दस्य दीर्घो, रौतेरसिश्च, निपात्यते॥ **चक्षेर्बहुलं शिच्च॥२३२॥**नृचक्षाः॥ **उषः कित्॥२३३॥** उषः॥ **दमेरुनसिः॥२३४॥** "सप्तार्चिर्दमुनाः"॥ **अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च॥२३५॥** अङ्गिराः॥ **सर्तेरप्पूर्वादसिः॥२३६॥** अप्सराः। मायेणायं

भूम्नि—अप्सरसः ॥ **विदिभुजिभ्यां विश्वे** ॥ २३७ ॥ विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ॥ **वशेः कनसिः** ॥ २३८ ॥ संप्रसारणम् । उशना ॥

॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अदि भुवो डुतच् ॥ १ ॥ अद्भुतम् ॥ **गुधेरूमः** ॥२॥ गोधूमः ॥**मसेरूरन्**॥३॥ मसूरः।प्रथमे पादे(असेरुरन्)—(मसेश्च)इत्यत्र व्याख्यातः॥**स्थः किच्च**॥४॥स्थूरः-मनुष्यः। **पातेरतिः**॥ ५ ॥पातिः—स्वामी, सम्पातिः—पक्षिराजः ॥ **वातेर्नित्**॥६॥ "वातिरादित्यसोमयोः"॥ **अर्तेश्च** ॥७॥ अरतिः—उद्वेगः॥ **तृहेः क्नो हलोपश्च** ॥८॥ तृणम्॥ **वृञ्लुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च** ॥९॥ व्रियन्ते, लुट्यन्ते, तन्यन्ते, ताड्यन्त इति वा—तण्डुलाः॥**दंसेष्टटनौ न आ च**॥१०॥दासः—सेवकशूद्रयोः॥**दंशेश्च**॥११॥ दाशः—धीवरः॥**उदि चेर्डसिः**॥१२॥स्वरादिपाठादव्ययत्वम्-उच्चैः॥**नौ दीर्घश्च**॥१३॥ नीचैः॥**सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः**॥१४॥ रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्याद्,पूर्वपदस्य दीर्घश्च।कित्त्वादनुनासिकलोपः-सूरतः-उपशान्तो, दयालुश्च॥**पूञो यण्णुक ह्रस्वश्च**॥१५॥यत्प्रत्ययः।पुण्यम्॥**स्रंसेः शिः कुट् किच्च**॥१६॥स्रंसतेः शिरादेशः, यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च ॥ शिक्यम्॥**अर्तेः क्युरुच्च** ॥१७॥उरणःमेषः ॥ **हिंसेरीरन्नीरचौ**॥१८॥"हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः" ॥ **उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च** ॥१९॥ उदरम् ॥ **डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः** ॥ २०॥अच् अल् च ।इत्स्याद्धातोर्मुट् स चोदात्तः।मुखम् ॥ **अमेः सन्**॥२१॥अंसः॥**मुहेः खो मूर् च** ॥२२॥मूर्खः ॥ **नहेर्हलोपश्च** ॥२३ ॥ नखः॥**शीङो ह्रस्वश्च** ॥२४॥ शिखा॥**माङ ऊखो मय् च** ॥ २५ ॥ मयूखः॥**कलिगलिभ्यां फगस्योच्च**॥२६॥कुल्फः-शरीरावयवो,रोगश्च। गुल्फः-पादग्रन्थिः ॥ **स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च** ॥ २७ ॥श्वण्शुनौ प्रत्ययौ,पृ इत्यादेशश्च। "पार्श्वौऽस्त्री कक्षयोरधः"।पर्शुः-आयुधम्॥**श्मनि श्रयतेर्डुन्**॥२८॥श्मन्छब्दो मुखवाची। मुखमाश्रयत इति—श्मश्रु ॥ **अश्र्वादयश्च** ॥ २९ ॥ अश्रु—नयनजलम् ॥ **जनेष्टन् लोपश्च** ॥३०॥ जटा॥**अच् तस्य जङ्घ च**॥३१॥ तस्य जनेः जङ्घादेशः स्याद्च। जङ्घा ॥ **हन्तेः शरीरावयवे द्वे च** ॥ ३२ ॥ जघनम्, "पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः" ॥ **क्लिशेरँल्लो लोपश्च** ॥ ३३ ॥ लकारस्य लोपः । केशः ॥ **फलेरितजादेश्च पः**॥३४॥पलितम्॥**कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्**॥३५॥ करकः, करका । कटकः।नरकम्, नरकः। "नरको नारकोऽपि च" इति द्विरूपकोशः। सरकं—गगनम्।कोरकः,कोरकं च॥**चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च**॥३६॥कीचकः—वंशभेदः ॥ **पचिमच्योरिच्चोपधायाः**॥३७॥पेचकः । मेचकः ॥ **जनेररष्ठ च**॥३८॥ जठरम् ॥ **वचिमनिभ्यां चिच्च** ॥३९॥वठरः—मूर्खः।"मठरो मुनिशौण्डयोः"बिदादित्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः ॥ **ऊर्जिदृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च** ॥४०॥ ऊर्दरः शूररक्षसोः ॥ **कृदरादयश्च** ॥४१॥कृदरः—कुसूलः।मृदरं-विलसत्।सृदरः सर्पः ॥

हन्तेर्युन्त्राद्यन्तयोर्घत्वंतत्वे॥४२॥ घातनः—मारकः ॥ **क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन्वृद्धिश्च** ॥४३॥ क्रान्तुः—पक्षी । गान्तुः—पथिकः । क्षान्तुः—मशकः ॥ **हर्यतेः कन्यन्हिरच्** ॥४४॥ कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम्॥**कृञः पासः**॥४५॥कर्पासः।बिल्वादित्वात्कार्पासं—वस्त्रम् ॥ **जनेस्तु रश्च** ॥४६॥ जर्तुः—हस्ती योनिश्च ॥ **ऊर्णोतेर्डः** ॥४७॥ ऊर्णा ॥ **दधातेर्यन्नुट् च** ॥४८॥ धान्यम् ॥ **जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः** ॥ ४९ ॥ "जिव्रिःस्यात्कलपक्षिणोः" ।बाहुलकाद्(हलि च)-इति दीर्घो न॥**मव्यतेर्यलोपो मश्चाऽऽपतुडालः**॥५०॥मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो, धातोर्यलोपो, मकारश्चान्त्यस्य। "ममापतालो विषये" ॥ **ऋजेः कीकन्** ॥५१॥ ऋजीकः—इन्द्रो, धूमश्च॥**तनोतेर्डउः सन्वच्च**॥५२॥तितउः-पुंसि, क्लीबे च ॥ **अर्भकपृथुकपाका वयसि** ॥५३॥ (ऋधु वृद्धौ)—अतो वुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् ॥ **अवद्याऽवमाऽधमार्ऽवरेफाः**॥५४॥ कुत्सिते वदेर्नञि यत्-अवद्यम्।अवतेरमः । वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन्—अर्वा ॥ रिफतेस्तौदादिकादः—रेफः ॥ **लीरीङोर्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः** ॥ ५५ ॥ तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तः, धातोर्ह्रस्वः, प्रत्ययस्य पुट्।लिप्तं-श्लिष्टम्। रिप्रं—कुत्सितम् ॥ **क्लिशेरीच्चोपधायाः कन्लोपश्च लो नाम्च** ॥ ५६ ॥ क्लिशेः कन् स्यात्, उपधाया ईत्त्वं, लस्य लोपो, नामागमश्च । कीनाशः—यमः । किंत्त्वफलं चिन्त्यम् ॥ **अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च** ॥५७॥चकारादुपधाया ईत्त्वम्—ईश्वरः ॥ **चतेरुरन्** ॥ ५८ ॥ चत्वारः ॥ **प्राऽततेररन्** ॥५९॥ प्रातः॥**अमेस्तुट् च**॥६०॥अन्तः—मध्यम्॥**दहेर्गो लोपो दश्च नः**॥६१॥गप्रत्ययो, धातोरन्त्यस्य लोपो, दकारस्य नकारः । नगः ॥ **सिचेःसंज्ञायां हनुमौ कश्च** ॥६२ ॥ सिञ्चतेः कप्रत्ययो,हकारादेशो,नुम् च स्यात् । सिंहः॥**व्याङिघ्रातेश्च जातौ**॥६३॥कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ॥ **हन्तेरच् घुर च**॥६४॥ घोरम्॥ **क्षमेरुपधालोपश्च** ॥ ६५ ॥ चादच् । क्ष्मा ॥ **तरतेर्ड्रिः** ॥ ६६ ॥ त्रयः—त्रीन् ॥ **ग्रहेरनिः** ॥६७॥ ग्रहणिः, ङीप्—ग्रहणी—व्याधिभेदः ॥ **प्रथेरमच्** ॥ ६८ ॥ प्रथमः॥ **चरेश्च**॥६९॥चरमः॥**मङ्गेरलच्**॥७०॥**मङ्गलम्**॥**इत्युणादिषु पञ्चमः पादः**॥५॥ **उणादयो बहुलम्** । ३ । ३ । १ ॥ एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः।केचिदविहिता अप्यूह्याः॥(**संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु**)॥**भूतेऽपि दृश्यन्ते**।३।३।२॥**भविष्यति गम्यादयः** ।३।३।३ ॥ **दाशगोघ्नौ संप्रदाने** । ३ । ४। ७३ ॥एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै-दाशः । गा हन्ति तस्मै-गोघ्नोऽतिथिः ॥ **भीमादयोऽपादाने** । ३ । ४ । ७४ ॥ भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः।प्ररक्षः।मूर्खः।खलतिः ॥ **ताभ्यामन्यत्रोणादयः** ३ । ४ । ७५ ॥ संप्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति। ततोऽसौ भवति—तन्तुः।वृत्तं तदिति-

वर्त्म । चरितं तदिति–चर्म ॥ **तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्** । ३ । ३ । १० ॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं–याति । कृष्णं दर्शको-याति । अत्र (**वासरूपन्यायेन तृजादयो न**) । पुनर्ण्वुलुक्तेः ॥ **समानकर्तृकेषु तुमुन्** । ३ ।३।१५८॥अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम्, वष्टि, वाञ्छन्ति वा॥ **शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्** । ३। ४ । ६५ ॥ एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति–भोक्तुम् । एवं धृष्णोतीत्यादि । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते अनन्तरत्वात् । अस्ति, भवति, विद्यते वा–भोक्तुम्॥ **पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु** ।३।४।६६॥ **पर्याप्तिः**–पूर्णता।तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्।पर्याप्तो-भोक्तुं, प्रवीणः, कुशलः, पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम् । अलं भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम्।पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते।न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ॥ **कालसमयवेलासु तुमुन्** ।३।३ । १६७ ॥ पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । कालः, समयो, वेला, अनेहा वा–भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न । भूतानि कालः पचतीति वार्ता॥ **भाववचनाश्च** ।३।३।११॥भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः।यागाय याति॥ **अण् कर्मणि च** । ३ । ३ । ॥१२॥ कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात्। ण्वुलोऽपवादः। काण्डलावो व्रजति। परत्वादयं कादीन्बाधते-कम्बलदायो व्रजति ॥ **पदरुजविशस्पृशो घञ्** ।३।३।१६॥ भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ–पादः । रुजतीति–रोगः । विशतीति–वेशः ।स्पृशतीति–स्पर्शः ॥ **सृ स्थिरे**।३।३।१७॥ सृ इति लुप्तविभक्तिकम्।सर्तेः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति–सारः ॥ **व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्** ॥ अतीसारो–व्याधिः॥अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः। रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः॥ विसारो मत्स्यः।सारो-बलम्। "सारो बले स्थिरांशे च "॥ **भावे** ।३।३।१८ ॥ सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात्।पाकः–पाकौ॥ **स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि**।६।१।४७॥ अनयोरेच आत्त्वं स्याद्घञि । स्फारः।स्फालः।उपसर्गस्य घञीति दीर्घः–परीहारः ॥ **इकः काशे** ।६।३ । १२३ ॥ काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः। अनूकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः–शमः। आचमादेस्तु–आचामः, कामः, वामः ॥ विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ॥ **स्यदो जवे** ।६। ४ । २८ ॥ स्यन्देर्घञि नलोपो, वृद्ध्यभावश्च, निपात्यते।स्यदो–वेगः । अन्यत्र–स्यन्दः ॥ **अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः** । ६ । ४ । २९ ॥ अवोदः–अवक्लेदनम् । एधः–इन्धनम् । ओद्मः–उन्दनम् । श्रन्थेर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च ॥ **अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्** । ३।३।१९ । कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥ **घञि च भावकरणयोः** । ६ । ४ । २७ ॥ रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन्–रङ्गः । प्रास्यते इति–प्रासः ।

संज्ञायामिति **प्रायिकम्**—को भवता लाभो लब्धः। इत उत्तरं भावे अकर्त्तरि कारक इति (कृत्यल्युटो बहुलम्)—इति यावद् द्वयमप्यनुवर्तते ॥ **परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः। ३।३। २७॥** घञ्। अजपोर्बाधनार्थमिदम्। एकस्तण्डुलनिचायः। द्वौ—शूर्पनिष्पावौ। द्वौ—कारौ॥ **(दारजारौ कर्तरि णिलुक्च)**॥ दारयन्तीति—दाराः। जारयन्तीति—जाराः॥ **इङश्च। ३ । ३ । २१॥** घञ्। अचोऽपवादः। उपेत्य अस्मादधीयते—उपाध्यायः॥ **(अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्)**॥ उपाध्याया, उपाध्यायी॥ **(शॄ वायुवर्णनिवृत्तेषु)**॥ शॄ इत्यविभक्तिको निर्देशः। शारः—वायुः। करणे घञ्। शारः—वर्णः। चित्रीकरणमिह धात्वर्थः। निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति—निवृतमावरणम्। बाहुलकात्करणे क्तः। "गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः" अकृतमावरण इत्यर्थः॥ **उपसर्गे रुवः। ३।३।२२॥** घञ्। संरावः। उपसर्गे किम्। रवः॥ **अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्। ८। ३। ८६॥** अस्मात्स्तनेः सस्य मूर्धन्यः। अभिनिष्टानः—वर्णः। शब्दसंज्ञायां किम्। अभिनिः स्तनति मृदङ्गः॥ **समि युद्रुदुवः। ३।३।२३॥** संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति—संयावः—पिष्टविकारोऽपूपविशेषः। सन्द्रावः। सन्दावः॥ **श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे। ३।३।२४॥** श्रायः। नायः। भावः। अनुपसर्गे किम्। प्रश्रयः। प्रणयः। प्रभवः॥ कथं "प्रभावो राज्ञः" इति॥ प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः॥ कथं "राज्ञो नयः" इति॥ बाहुलकात्॥ **वौ क्षुश्रुवः। ३। ३। २५॥** विक्षावः। विश्रावः। वौ किम्। क्षवः, श्रवः॥ **अवोदोर्नियः। ३। ३। २६॥** अवनायः—अधोनयनम्। उन्नायः—ऊर्ध्वनयनम्॥ कथमुन्नयः उत्प्रेक्षेति॥ बाहुलकात्॥ **प्रे द्रुस्तुस्रुवः। ३।३।२७॥** प्रद्रावः। प्रस्तावः। प्रस्रावः। प्रे किम्। द्रवः, स्तवः, स्रवः॥ **निरभ्योः पूल्वोः। ३। ३। २८॥** निष्पूयते शूर्पादिभिरिति—निष्पावो-धान्यविशेषः। अभिलावः। निरभ्योः किम्। पवः, लवः॥ **उन्न्योर्ग्रः। ३। ३। २९॥** उद्गारः। निगारः। उन्न्योः किम्। गरः॥ **कॄ धान्ये। ३। ३। ३०।** कॄइत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्न्योर्घञ् स्यात्। उत्कारः, निकारः। धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः। धान्ये किम्। भिक्षोत्करः, पुष्पनिकरः॥ **यज्ञे समि स्तुवः। ३। ३। ३१॥** समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः-स देशः-संस्तावः। यज्ञे किम्। संस्तवः-परिचयः॥ **प्रे स्त्रोऽयज्ञे। ३।३। ३२।** अयज्ञे इति च्छेदः। यज्ञे इति प्रकृतत्वात्। प्रस्तारः। अयज्ञे किम्। बर्हिषः प्रस्तरः-मुष्टिविशेषः॥ **प्रथने वावशब्दे। ३।३। ॥३३॥** विपूर्वाद् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने। पटस्य—विस्तारः। प्रथने किम्। तृणविस्तरः। अशब्दे किम्। ग्रन्थविस्तरः॥ **छन्दोनाम्नि च। ३। ३। ३४॥** वि इत्यनुवर्तते। विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः—विस्तीर्यन्ते ऽस्मिन्नक्षराणीति—अधिकरणे घञ्। ततः कर्मधारयः॥ **छन्दोनाम्नि च। ८। ३। ९४॥** विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि। इति षत्वम्॥ **उदि ग्रहः। ३। ३। ३५॥** उद्ग्राहः॥

सपि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ॥ मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य–संग्रहः ॥ परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः । ३ । ३ । ३७ ॥ परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्याद् क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विषये । परिणायेन–शारान्–हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र–न्यायः । उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः किम् । परिणयो–विवाहः, न्ययो नाशः । परावनुपात्यय इणः । ३ । ३ । ३८ ॥ क्रमप्राप्तस्य अनतिपातः–अनुपात्ययः । तव–पर्यायः । अनुपात्यये किम् । कालस्य–पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥ व्युपयोः शेतेः पर्याये । ३ । ३ । ३९ ॥ तव विशायः । तव राजोपशायः । पर्याये किम् । विशयः–संशयः, उपशयः–समीपशयनम् ॥ हस्तादाने चेरस्तेये । ३ । ३ । ४० ॥ हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । हस्तादाने किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः । ३ । ३ । ४१ ॥ एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं–राशीकरणम् । तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे–काशी–निकायः । चितौ–आकायमग्निं चिन्वीत ॥ शरीरे–चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति–कायः । समूहे–गोमयनिकायः । एषु किम् । चयः । 'चः कः' इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति–गोमयानां निकेचायः । पुनःपुनः राशीकरणमित्यर्थः ॥ सङ्घे चानौत्तराधर्ये । ३ । ३ । ४२ ॥ चेर्घञ्, आदेश्च कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः–सङ्घः । अनौत्तराधर्ये किम् । सूकरनिचयः । सङ्घे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ कर्मव्यतीहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ॥ स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ॥ णचः स्त्रियामञ् । ५ । ४ । १४ ॥ न कर्मव्यतीहारे । ७ । ३ । ६ ॥ अत्र ऐच् न स्यात् । व्यावक्रोशी, व्यावहासी ॥ अभिविधौ भाव इनुण् । ३ । ३ । ४४ ॥ अणिनुणः । ५ । ४ । १५ । (इनण्यनपत्ये)–सांराविणं वर्तते ॥ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । ३ । ३ । ४५ ॥ एतयोरुपपदयोः ग्रहेर्घञ् स्याद् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् । अवग्रहः–पदस्य, निग्रहश्चोरस्य ॥ प्रे लिप्सायाम् ३ । ३ । ४६ ॥ पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः ॥ परौ यज्ञे । ३ । ३ । ४७ ॥ उत्तरः–परिग्राहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् ॥ नौ वृ धान्ये । ३ । ३ । ४८ ॥ वृ इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा–कन्या । क्वचिद्विषयेऽपि बाहुलकादप्–प्रवरा सेतिवत् ॥ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः । ३ । ३ । ४९ ॥ उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः ॥ कथं "पतनान्ताः समुच्छ्रयाः" इति ॥ बाहुलकात् ॥ विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः । ३ । ३ । ५० ॥ आरावः, आरवः । आप्लावः, आप्लवः, अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३ । ३ । ५१ ॥ विभाषेति वर्तते । अवग्राहः, अवग्रहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् । अवग्रहः पदस्य ॥ प्रे वणिजाम् । ३ । ३ । ५२ ॥ प्रे ग्रहेर्घञ् वा

वणिजां संबन्धी चेत्प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति, तुलाप्रग्रहेण ॥ **रश्मौ च । ३ । ३ । ५३ ॥** प्रग्रहः । प्रग्राहः ॥ **वृणोतेराच्छादने ।३ । ३।५४॥** "विभाषा" प्र इत्येव । प्रावरः, प्रवरः । **परौ भुवोऽवज्ञाने । ३ । ३ । ५५ ॥** परीभावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतोभवनं–परिभवः ॥ **एरच् । ३ । ३ ।५६ ॥** चयः, जयः ॥ **(भयादीनामुपसंख्यानम्)** ॥ नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ भयम्, वर्षम्॥ **ऋदोरप् ।३।३।५७॥** ऋवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाप् । करः, गरः, शरः, यवः, लवः, स्तवः, पवः ॥ **वृक्षासनयोर्विष्टरः । ८ । ३ । ९३ ॥** अनयोर्विपूर्वस्य स्तृः षत्वं निपात्यते । विष्टरः, वृक्षः, आसनं च । वृक्षेत्यादि किम् । वाक्यस्य विस्तरः **ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।३।३।५८॥** अप् स्यात्।घञोऽपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः॥**(वशिरण्योरुपसंख्यानम्)**॥वशः।रणः॥**(घञर्थे कविधानम्)**॥ प्रस्थः, विघ्नः ॥ **(द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम्)** ॥ चक्रम्, चिक्लिदम्, चक्रसः ॥ **उपसर्गेऽदः । ३ । ३ । ५९ ॥** अप् स्यात् ॥ **घञपोश्च ।२। ४ । ३८ ॥** अदो घस्लृ स्यात्–घञि, अपि च । प्रघसः, विघसः । उपसर्गे किम् । घासः ॥ **नौ ण च । ३ । ३ । ६० ॥**नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् चा। न्यादः, निघसः ॥ **व्यधजपोरनुपसर्गे । ३ । ३ । २२ ॥** अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आव्याधः । उपजापः ॥ **स्वनहसोर्वा । ३ । ३ । ६२ ॥** अप्, पक्षे घञ् । स्वनः, स्वानः । हसः, हासः । अनुपसर्ग इत्येव । प्रस्वानः, प्रहासः ॥ **यमः समुपनिविषु च । ३ । ३ । ६३ ॥** एषु अनुपसर्गे च यमेरप्वा । संयमः, संयामः । उपयमः, उपयामः।नियमः, नियामः । वियमः, वियामः।यमः यामः॥**नौ गदनदपठस्वनः । ३ । । ३ । ६४ ॥** अप्वा स्यात् । निगदः, निगादः । निनदः, निनादः । निपठः, निपाठः । निस्वनः, निस्वानः ॥ **क्वणो वीणायां च । ३ । ३ । ६५ ॥** नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरप्वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम् । निक्वणः, निक्वाणः । क्वणः, क्वाणः । वीणायां तु–प्रक्वणः, प्रक्वाणः॥**नित्यं पणः परिमाणे।३।३। ६६ ॥** अप् स्यात् । मूलकपणः, शाकपणः,–व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः ॥ **मदोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । ६७॥**धनमदः। उपसर्गे तु–उन्मादः ॥ **प्रमदसम्मदौ हर्षे । ३ । ३ । ६८ ॥** हर्षे किम् । प्रमादः, संमादः ॥ **समुदोरजः पशुषु । ३ । ३ । ६९ ॥** संपूर्वोऽजिः–समुदाये, उत्पूर्वश्च प्रेरणे।तस्मात्पशुविषयकादप् स्यात् । अघञपोरित्युक्तेर्वीभावो न–समजः–पशूनां संघः, उदजः–पशूनां प्रेरणम् । पशुषु किम् । समाजो–ब्राह्मणानाम्, उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥ **अक्षेषु ग्लहः । ३ । ३ । ७० ॥** अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते । तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते । अक्षस्य–ग्लहः, "व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्" । अक्षेषु किम् । पादस्य–ग्रहः ॥ **प्रजने सर्तेः । ३ । ३ । ७१ ॥** प्रजनं–प्रथमगर्भग्रहणम् ।

गवामुपसरः ॥ कथम् । "अवसरः," "प्रसरः" इति॥अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः ॥ **ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु।३।३।७२॥**निहवः, अभिहवः, उपहवः, विहवः । एषु किम् । प्रह्वायः ॥ **आङि युद्धे ।३।३।७३॥**आहूयन्तेऽस्मिन्निति—आहवः । युद्धे किम् । आह्वायः ॥ **निपानमाहावः । ३ । ३ । ७४ ॥** आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणम—ब्वृद्धिश्च—उदकाधारश्चेद्वाच्यः । "आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये" ॥ **भावेऽनुपसर्गस्य । ३ । ३ । ७५ ॥** अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् च स्याद् भावे । हवः ॥ **हनश्च वधः । ३ । ३ । ७६ ॥** अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप् स्यात्, वधादेशश्च—अन्तोदात्तः—वधेन दस्युम् । चाद्धञ्—घातः ॥ **मूर्तौ घनः । ३ । ३ । ७७ ॥ मूर्तिः**—काठिन्यम् । तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्यात्, घनश्चादेशः । अभ्रघनः ॥कथं " सैन्धवघनमानय" इति ॥ धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते ॥ **अन्तर्घनो देशे ।३। ३।७८॥**वाहीकग्रामविशेषस्येयं संज्ञा । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ॥ **अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । ३ । ३ । ७९ ॥** द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ—आभ्यन्तरो, बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम्।प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति—प्रघणः, प्रघाणः—कर्मण्यप्, पक्षे वृद्धिः॥**उद्घनोऽत्याधानम्।३।३।८०॥अत्याधानम्**—उपरिस्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते—तदुद्घनः—अधिकरणेऽप् ॥ **अपघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ॥ अङ्गं**—शरीरावयवः । स चेह न सर्वः, किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ॥ **करणेऽयोविद्रुषु । ३ । ३ । ८२ ॥** एषु हन्तेः करणेऽप् स्याद्घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेति—अयोघनः, विघनः, द्रुघनः । द्रुघण इत्येके—पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य । द्रुः—वृक्षः ॥ **स्तम्बे क च । ३ । ३।८३ ॥** स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च, पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः, स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ॥ **परौ घः । ३ । ३ । ८४ ॥** परौ हन्तेरप् स्यात्करणे, घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति—परिघः॥**परेश्च घाङ्कयोः।८।२।२२॥**परेः रेफस्य लो वा स्याद्घशब्देऽङ्कशब्दे च । पलिघः, परिघः । पल्यङ्कः, पर्यङ्कः । इह (तरप्तमपौ घः)—इति कृत्रिमस्य न ग्रहणम् । व्याख्यानात्॥**उपघ्न आश्रये।३।३।८५॥**उपपूर्वाद्धन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति—पर्वतोपघ्नः ॥ **सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ॥** संहननं—सङ्घः—भावेऽप् । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इति—उद्घः—कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने॥**निघो निमितम् । ३ । ३ । ८७ ॥** समन्तान्मितं—**निमितम्** । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति—निघाः—वृक्षाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ॥ **ड्वितः क्त्रिः ।३।३।८८॥**अयं भाव एव । स्वभावात् । **(क्त्रेर्मम्नित्यम्)** । नित्यग्रहणात् क्त्रिमब्विषयः । अत एव क्त्र्यन्तेन न विग्रहः । (डुपचष् पाके)—पाकेन निर्वृत्तं—पक्त्रिमम् । डुवपूं—उप्त्रिमम् ॥ **ट्वितोऽथुच् । ३ । ३ । ८९ ॥** अयमपि स्वभावाद् भाव एव । टुवेपृ—वेपथुः ॥ **यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ९०॥** यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नेति ज्ञापकात्—**(न संप्रसारणम्)**॥ ङित्त्वं तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्ष्णः॥

स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ ॥ स्वप्नः ॥ उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९२ ॥ प्रधिः, अन्तर्धिः, उपाधीयतेऽनेनेति--उपाधिः ॥ कर्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ९३ ॥ कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः ॥ स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ९४ ॥ स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्बाधते। कृतिः, चितिः, स्तुतिः, स्फायी–स्फातिः। "स्फीतिकामः" इति तु प्रामादिकम्। क्तान्ताद्धात्वर्थे णिचि(अच इः)--इति वा समाधेयम् ॥(श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे)॥ श्रूयतेऽनया–श्रुतिः। यजेरिषेश्च इष्टिः।स्तुतिः॥(ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः) ॥ तेन नत्वम्--कीर्णिः, गीर्णिः, लूनिः, धूनिः, पूनिः । (ह्लादः)--इति योगविभागात् क्तिनि ह्रस्वः–प्रह्लत्तिः॥(ति च । ७।४।८९)॥ चूर्तिः, फुल्लतिः॥(चायतेः क्तिनि-चिभावो वाच्यः)॥ अपचितिः ॥ (सम्पदादिभ्यः क्विप्) ॥ सम्पत्, विपत् ॥ क्तिन्नपीष्यते) ॥ सम्पत्तिः, विपत्तिः ॥ स्थागापापचो भावे । ३ । ३ । ९५ ॥ क्तिन् स्यात् । अङोऽपवादः । प्रस्थितिः, उपस्थितिः । सङ्गीतिः । सम्पीतिः । पक्तिः ॥ कथम् "अवस्था" "संस्था" इति॥व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् ॥ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च।३।३।९७॥अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूठ्--ऊतिः। स्वरार्थं वचनम्।उदात्त इति हि वर्तते। यूतिः, जूतिः--अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः–सातिः--द्यतिस्यतिमास्थेतीत्वे प्राप्ते इत्वाभावो निपात्यते,सनोतेर्वा जनसनेत्यात्त्वे कृते स्वरार्थं निपातनम्।हन्तेर्हिनोतेर्वा–हेतिः। कीर्तिः ॥ व्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ ।३।९८॥व्रज्या । इज्या ॥ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः । ३ । ३ । ९९ ॥ समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् ॥ (अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्) ॥ समजन्त्यस्यामिति--समज्या–सभा । निषीदन्त्यस्यामिति–निषद्या–आपणः । निपतन्त्यस्यामिति–निपत्या–पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति–मन्या–गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया–विद्या । सुत्या–अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया–इत्या–शिबिका ॥ कृञः श च ।३।३।१००॥(कृञः) इति योगविभागः । कृञः क्यप्स्यात् । कृत्या ॥ (श च)॥चात् क्तिन् । क्रिया, कृतिः ॥ इच्छा।३।३।१०१॥इषेर्भावे शो, यग भावश्च, निपात्यते । इच्छा ॥ (परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्) ॥ शो, यक् च, निपात्यते।परिचर्या पूजा ।परिसर्या, परिसरणम्।अत्र गुणोऽपि। (मृग अन्वेषणे) चुरादावदन्तः।अतो लोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः–मृगया । अटतेः शे यकि टयशब्दस्य द्वित्वं,पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च–अटाट्या॥(जागर्तेरकारो वा)॥पक्षे शः--जागरा, जागर्या॥अः प्रत्ययात् ।३।३।१०२॥प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययःस्यात् । चिकीर्षा । पुत्रकाम्या॥गुरोश्च हलः।३।३।१०३॥गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारप्रत्ययः

---

१ ह्लादो निष्ठावद्वाच्य इति वचनात्क्तिनि नत्वे प्रह्लन्निरिति वक्तव्ये तस्यानुक्तिः सिद्धान्तकौमुदीकृतः प्रमादः । वार्तिकेषु प्राचीनपुस्तकेष्विदमुपलभ्यतेऽतएव क्वचित्प्रह्लन्निरिति दृश्यत इत्यपि केचित् ।

स्यात् । ईहा, ऊहा । गुरोः किम्।भक्तिः । हलः किम् । नीतिः ॥(**निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम्**) ॥ नेह । आप्तिः । तितुत्रेति नेट्—दीप्तिः ॥ तितुत्रेषु—(**अग्रहादीनामिति वक्तव्यम्**)॥निगृहीतिः । निपठितिः॥**षिद्भिदादिभ्योऽङ्** ।३।३।१०४॥ षिद्भ्यो, भिदादिभ्यश्च[1], स्त्रियामङ् । जॄष्—(ऋदृशोऽङि गुणः)-जरा।त्रपूष्—त्रपा । भिदा[2]।(**विदारण एवायम्**)।भित्तिरन्या । छिदा । मृजा । (**कृपेः संप्रसारणं च**)।कृपा ॥**चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च** ।३।३।१०५॥ अङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ॥ **आतश्चोपसर्गे** ।३।३।१०६॥ अङ् स्यात् ॥ क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । (**श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः**) ॥ श्रद्धा । अन्तर्धा । (उपसर्गे घोः किः) इत्यनेन किः—अन्तर्धिः ॥ **ण्यासश्रन्थो युच्** । ३ । ३ । १०७ ॥ अकारस्यापवादः । कारणा, हारणा । आसना।श्रन्थना॥(**घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्**)॥घट्टना । वन्दना । वेदना[3] ॥ (**इषेरनिच्छार्थस्य**)॥अन्वेषणा ॥ (**परेर्वा**)॥पर्येषणा, परीष्टिः॥ **रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्** । ३। ३ । १०८ ॥ प्रच्छर्दिका, प्रवाहिका, विचर्चिका । क्वचिन्न—शिरोर्तिः ॥ (**धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः**) ॥ आसिका, शायिका ॥ (**इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे**) ॥ पचिः । पचतिः ॥ (**वर्णात्कारः**) ॥ निर्देश इत्येव । अकारः, ककारः ॥ (**रादिफः**) ॥ रेफः ॥ (**मत्वर्थाच्छः**) ॥ बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः ॥(**इणजादिभ्यः**)॥ आजिः, आतिः ॥ (**इञ् वपादिभ्यः**) ॥ वापिः, वासिः । स्वरे भेदः ॥ (**इक् कृष्यादिभ्यः**) ॥ कृषिः, गिरिः ॥ **संज्ञायाम्** । ३ । ३ । १०९ ॥ अत्र धातोर्ण्वुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका ॥ **विभाषाऽऽख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च** । ३ । ३ । ११० ॥ परिप्रश्ने, आख्याने च, गम्ये इञ् स्याच्चात् ण्वुल् । विभाषोक्तेः पक्षे यथाप्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं वाऽकार्षीः—सर्वां कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं वाऽकार्षम् । एवं गणिं, गणिकां, गणनाम्, पाचिं, पाचिकां, पचां, पक्तिम् ॥ **पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्** । ३ । ३ । १११ ॥ **पर्यायः**—परिपाटी क्रमः । **अर्हणम्**-अर्हः योग्यता । पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुच् वा स्यात् । भवतः—आसिका, शायिका, अग्रगामिका । भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे—इक्षुभक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ—इक्षुभक्षिका उदपादि ॥ **आक्रोशे नञ्यनिः** । ३ । ३ । ११२ ॥ विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः ॥

---

१ भिदा, छिदा, विदा, क्षिपा, गुहा, श्रद्धा, मेधा, गोधा, आरा, हारा, (कारा—बन्धने), क्षिया, (तारा—ज्योतिषि), धारा, रेखा, चूडा, पीडा, वपा, वसा, मृजा, कृपा, इति भिदादिः ॥

२ (भिदा विदारणे इति वाच्यम्)॥भित्तिरन्या ॥ (छिदा द्वैधीकरणे इति वाच्यम्)॥ छित्तिरन्या ॥ (आरा शस्त्र्यामिति वाच्यम्) ॥ आर्तिरन्या ॥ (धारा प्रपाते इति वक्तव्यम्) ॥ धृतिरन्या ॥ (गुहा गिर्योषध्योरिति वाच्यम्) गूढिरन्या ॥

३ (विद चेतनाख्याननिवासेषु)—इति चुरादिना ज्ञानेऽपि वेदनेति सिद्धमिति मनोरमा॥

(कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३) ॥ भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते–राजभोजनाः–शालयः ॥(नपुंसके भावे क्तः ।३।३।११४)॥ **ल्युट् च । ३ । ३ । ११५** ॥ हसितम्, हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३ । ३ । ११६** ॥ येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्त्ता, किं तु कर्म ॥ **वा यौ । २ ।४।५७** ॥ अजेर्वी वा स्याद् यौ । प्रवयणम्, प्राजनम् ॥ **करणाधिकरणयोश्च । ३ । ३ । ११७** ॥ ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली ॥ खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ॥ **अन्तरदेशे ।८।४। २४** ॥ अन्तः शब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हननो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरः किम् । अन्तरघानि ॥ **अयनं च । ८ । ४।२५**॥ अयनस्य णोऽन्तः शब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः॥**पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।३।३।११८**॥ **छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।६।४।९६**॥ द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे।दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन–दन्तच्छदः।प्रच्छदः।अद्वीति किम्।समुपच्छादः । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः ॥ **गोचरसंचरवहव्रजव्यजाऽऽपणनिगमाश्च ३।३।११९**॥ घान्ता निपात्यन्ते। (हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः) । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति–गोचरः देशः । संचरन्तेऽनेन–संचरः–मार्गः । वहन्त्यनेन-वहः-स्कन्धः।व्रजः।व्यजः तालवृन्तम्–निपातनाद्वीभावो न । आपणः–पण्यस्थानम्।निगच्छन्त्यनेन–निगमश्छन्दः । चात्कषः । निकषः ॥**अवे तॄस्त्रोर्घञ् ।३।३।१२०**॥ अवतारः–कूपादेः । अवस्तारः–जवनिका ॥**हलश्च ।३।३ । १२१** ॥ हलन्ताद्घञ् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति-रामः, अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरिति–अपामार्गः, विमार्गः–समूहनी॥**अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ।३।३।१२२**॥ अधीयतेऽस्मिन्–अध्यायः । नियन्ति, उद्युवन्ति, संहरन्ति,–अनेनेति विग्रहः ॥ **(अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्)** ॥ **उदङ्कोऽनुदके ।३।३।१२३** ॥ उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् स्यात्, न तूदके । घृतमुदच्यते उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति–घृतोदङ्कः–चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः ॥ **जालमानायः ।३।३।१२४**॥ आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेति–आनायः । जालमिति किम् । आनयनः ॥ **खनो घ च।३।३।१२५** ॥ चाद्घञ् । आखनः, आखानः । घित्करणम्-(अन्यतोऽप्ययम्)–इति ज्ञापनार्थम् । तेन भगः-पदमित्यादि सिद्धम् ॥**(खनेर्डडरेकेकवका वाच्याः)**॥आखः, आखरः, आखनिकः, आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः ॥ **ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । ३।३ । १२६** ॥ करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् । तयोरेवेति–भावे, कर्मणि च । कृच्छ्रे–दुष्करः कटो

भवता। अकृच्छ्रे-ईषत्करः-सुकरः॥ (निमिमीलियां खलचोरात्त्वं नेति वाच्यम्॥ ईषन्निमयः। दुष्प्रमयः। सुविलयः॥ निमयः। मयः। लयः॥ **उपसर्गात् खल्घञोः ।७।१।६७॥** उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात्। ईषत्प्रलम्भः। दुष्प्रलम्भः। सुप्रलम्भः॥ उपालम्भः। उपसर्गात्किम्। ईषल्लभः। लाभः॥ **न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ।७।१।६८॥** उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात् खल्घञोः। सुलभम्। दुर्लभम्। केवलाभ्यां किम्। सुप्रलम्भः, अतिदुर्लम्भः॥ कथं तर्हि "अतिसुलभम्" "अतिदुर्लभम्" इति॥ यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ-तदा भविष्यति॥ **कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ।३।३।१२७॥** कर्तृकर्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भूकृञोः खल् स्यात्। (**यथासंख्यं नेष्यते। कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये। ईषदादयस्तु ततःप्राक्॥ (कर्तृकर्मणोश्च्यर्थयोरिति वाच्यम्**) खित्त्वान्मुम्। अनाढ्येनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यम्भवम्, ईषदाढ्यम्भवम्, स्वाढ्यम्भवम्॥ ईषदाढ्यङ्करः दुराढ्यङ्करः, स्वाढ्यङ्करः। च्व्यर्थयोः किम्। आढ्येन सुभूयते॥ **आतो युच् ।३।३।१२८॥** खलोऽपवादः। ईषत्पानः सोमो भवता, दुष्पानः, सुपानः॥ (**भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः**)॥ दुःशासनः, दुर्योधनः-इत्यादि॥ **षात्पदान्तात् ।८।४।३५॥** नस्य णो न। निष्पानम्, सर्पिष्पानम्। षात्किम्। निर्णयः। पदान्तात्किम्। पुष्णाति। पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमीसमासोऽयम्। तेनेह न। सुसर्पिष्केण॥ **आवश्यकाऽऽधमर्ण्ययोर्णिनिः ।३।३।१७०॥** अवश्यङ्कारी। शतन्दायी॥ **कृत्याश्च ।३।३।१७१॥** आवश्यकाऽऽधमर्ण्ययोरित्येव॥ अवश्यं-हरिः सेव्यः, शतं देयम्॥ **क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ।३।३।१७४॥** धातोः-क्तिच्, क्तश्च, स्यादाशिषि संज्ञायाम्। तितुत्रेति नेट्-भवतात्-भूतिः॥ **न क्तिचि दीर्घश्च ।६।४।३९॥** अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे। यन्तिः, रन्तिः वन्तिः, तन्तिः,॥ **सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।६।४।४५॥** सनोतेः क्तिचि आत्त्वं वा स्याल्लोपश्च वा। सनुतात्-सातिः, सतिः, सन्तिः॥ देवा एनं देयासुः-देवदत्तः॥ **अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ।३।४।१८॥** प्रतिषेधार्थयोरलङ्खल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात्। प्राचांग्रहणं पूजार्थम्। अमैवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः। (दोदद्घोः)-अलं दत्त्वा। घुमास्था-पीत्वा खलु। अलंखल्वोः किम्। मा कार्षीत्। प्रतिषेधयोः किम्। अलङ्कारः॥ **उदीचां माङो व्यतीहारे ।३।४।१९॥** व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात्। अपूर्वकालार्थमिदम्॥ **मयतेरिदन्यतरस्याम् ।६।४।७०॥** मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि। अपमित्य याचते, अपमाय। उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि। याचित्वा अपमयते॥ **परावरयोगे च ।३।४।२०॥** परेण पूर्वस्य अवरेण परस्य च योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात्। अप्राप्य नदीं पर्वतः-परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य।

अतिक्रम्य पर्वतं नदी—अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः॥**समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३।४।२१**॥समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्।**क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे**।भुक्त्वा व्रजति।द्वित्वमतन्त्रम्-स्नात्वा, भुक्त्वा, पीत्वा—व्रजति।अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः—विष्णुं नत्वा स्तौति ॥ **स्वरत्यादेः** (श्र्युकः किति) इति नित्यमिडभावः **पूर्वविप्रतिषेधेन** ॥ स्वृत्वा । सूत्वा। धूत्वा॥**क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः । ६ । ४ । ३१** ॥ एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे ।स्कन्त्वा । ऊदित्त्वादिड्वा—स्यन्दित्वा स्यन्त्वा । **न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८** ॥ सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥ **मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । १ । २ । ७** ॥ एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । क्लिशः क्त्वेति वेट्—क्लिशित्वा, क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उषित्वा । रुदविदेति कित्त्वम्—रुदित्वा, विदित्वा, मुषित्वा, गृहीत्वा ॥ **नोपधात्थफान्ताद्वा । १ । २ । २३** ॥ सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा । श्रथित्वा, श्रन्थित्वा । गुफित्वा, गुम्फित्वा । नोपधात्किम् । कोथित्वा, रेफित्वा ॥ **वञ्चिलुञ्च्यृतश्च । १ । २ । २४** ॥ सेट् क्त्वा किद्वा । वचित्वा, वञ्चित्वा । लुचित्वा, लुञ्चित्वा । ऋतित्वा, अर्तित्वा ॥ **तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य । १ । २ । २५** ॥ एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा । तृषित्वा, तर्षित्वा । मृषित्वा, मर्षित्वा । कृषित्वा कर्षित्वा । रलो व्युपधादिति वा कित्त्वम्—द्युतित्वा, द्योतित्वा, लिखित्वा, लेखित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा। सेट् किम् । कृष्ट्वा । वसतिक्षुधोरिट्—उषित्वा, क्षुधित्वा, क्षोधित्वा । अञ्चेः पूजायामिति नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु—अङ्क्त्वेत्यपि । लुभित्वा, लोभित्वा,—(लुभोऽविमोहने) इतीट् । विमोहने तु—लुब्ध्वा ॥**जॄव्रश्च्योः क्त्वि । ७ । २ । ५५** ॥ आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात् । जरीत्वा, जरित्वा । व्रश्चित्वा ॥ **उदितो वा । ७ । २ । ५६** ॥ उदितः परस्य क्त्व इड्वा । शमित्वा, अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः—शान्त्वा । द्यूत्वा, देवित्वा ॥**क्रमश्च क्त्वि । ६ । ४ । १८** ॥ क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे । क्रान्त्वा, क्रन्त्वा । झलि किम् । क्रमित्वा । (पूङश्च) इति वेट्—पवित्वा, पूत्वा ॥ **जान्तनशां विभाषा । ६ । ४ । ३२** ॥ जान्तानां, नशेश्च, नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे।भक्त्वा, भङ्क्त्वा । रक्त्वा, रङ्क्त्वा । मस्जिनशोरिति नुम् । तस्य पक्षे लोपः—नष्ट्वा, नंष्ट्वा । (रधादिभ्यश्च)—इतीट्पक्षे—नशित्वा॥ **(झलादाविति वाच्यम्)** ॥नेह।अञ्जित्वा।ऊदित्वाद्वेट्।पक्षे-अक्त्वा, अङ्क्त्वा । जनसनेत्यात्त्वम्-खात्वा, खनित्वा । द्यतिस्यतीतीत्त्वम्-दित्वा, सित्वा, मित्वा, स्थित्वा ।(दधातेर्हिः)—हित्वा ॥ **जहातेश्च क्त्वि । ७ । ४ । ४३** ॥ हित्वा । हाङस्तु—हात्वा । (अदो जग्धिः)—जग्ध्वा ॥ **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । ७ । १ । ३७** ॥ अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् । तुक्—प्रकृत्य । अनञ् किम् । अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा ॥ षत्व-

१ गार्ग्यं तु इति पाठो न्याय्यः । अन्यथा पूर्वोत्तरकृदन्तकौमुद्योः परस्परं विरोधापत्तेः ।

तुकोरसिद्धः । ६ । १ । ८६ ॥ षत्वे, तुकि च, कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात्। कोऽसिचत्—इह षत्वं न ।अधीत्य, मेत्य—ह्रस्वस्येति तुक् ॥ **वा ल्यपि** । ६ । ४ ॥ ३८ ॥ अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि । **व्यवस्थितविभाषेयम्** । तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां, वनादीनां च नित्यम् । आगत्य-आगम्य । प्रणत्य, प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । अदो जग्धिः । **(अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते)**।जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । तेन हित्वदत्त्वाऽऽत्वेत्वदीर्घत्वशूडिटो ल्यपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ्य । प्रदीव्य॥**न ल्यपि**।६।४।६९॥ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्त्वं न । धेट् प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमिनोतीत्यात्त्वम्—प्रमाय, निमाय, उपदाय ॥ (विभाषा लीयतेः)—विलाय, विलीय। णिलोपः—उत्तार्य, विचार्य॥ **ल्यपि लघुपूर्वात्**।६।४।५६॥लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रबेभिदय्य । लघुपूर्वात्किम् । संप्रधार्य॥**विभाषापः** ।६ । ४ । ५७॥आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि । प्रापय्य, प्राप्य ॥ **क्षियः** ।६ ।४ । ५९ ॥ क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ॥ **ल्यपि च** ।६।१।४१॥ वेञो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ॥ **ज्यश्च** । ६ । १ । ४२ ॥ प्रज्याय ॥ **व्यश्च** । ६ ।१ । ४३ ॥उपव्याय॥ **विभाषा परेः** । ६ । १ । ४४॥ परेर्व्येञो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि । तुकं बाधित्वा परत्वाद्—(हलः)—इति दीर्घः—परिवीय, परिव्याय॥**कथं**—"मुखं व्यादाय स्वपिति" । "नेत्रे निमील्य हसति"—इति ॥ व्यादानसंमीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति॥**आभीक्ष्ण्ये णमुल् च**।३ । ४ । २२॥ पौनः पुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात्, क्त्वा च । द्वित्वम्—स्मारंस्मारं नमति शिवम्, स्मृत्वास्मृत्वा, पायंपायम्, भोजंभोजम्, श्रावंश्रावम् । चिण्णमुलोरिति णमुल्परे णौ वा दीर्घः—गामंगामम्, गमंगमम् । (विभाषा चिण्णमुलोः)—इति नुम्वा—लम्भंलम्भम्, लाभंलाभम् । **व्यवस्थितविभाषया** उपसृष्टस्य नित्यं नुम्—प्रलम्भंप्रलम्भम् । जाग्रोऽवीति गुणः—जागरं-जागरम् । ण्यन्तस्याप्येवम् ॥ **न यद्यनाकाङ्क्षे** । ३ । ४ । २३ ॥ यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न, यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षते चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति—इह क्त्वाणमुलौ न । अनाकाङ्क्षे किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ॥ **विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु** । ३ । ४ । २४ ॥आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः।अग्रे भोजं व्रजति, अग्रे भुक्त्वा प्रथमम्भोजम्, प्रथमम्भुक्त्वा । पूर्वम्भोजम्, पूर्वम्भुक्त्वा । पक्षे लडादयः—अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः—अग्रे भोजम्भोजं व्रजति भुक्त्वाभुक्त्वा ॥ **कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्** । ३ । ४ । २५ ॥ कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये । चोरंकारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ॥

स्वादुमि णमुल् । ३ । ४ । २६ ॥ स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते—अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते—स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, संपन्नंकारं, लवणङ्कारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वासरूपेण क्त्वापि—स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ॥ **अन्यथैवङ्कथमित्थंसुसिद्धाप्रयोगश्चेत्** । ३। ४ ।२७॥ एषु कृञो णमुल् स्याद् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य—एवंभूतश्चेत् कृञ्।व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः। अन्यथाकारम् । एवङ्कारम् । कथङ्कारम् । इत्थंकारं भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥ **यथातथयोरसूयाप्रतिवचने** । ३ ।४। २८ ॥ कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव।असूयया प्रतिवचने।यथाकारमहं भोक्ष्ये, तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥ **कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये** । ३ । ४ । २९ ॥ कर्मण्युपपदे णमुल् स्याद् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यंयं ब्राह्मणं—जानाति, लभते, विचारयति वा, तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥ **यावति विन्दजीवोः** । ३ । ४ । ३० ॥ यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते। **चर्मोदरयोः पूरेः** । ३ । ४ । ३१ ॥ कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥ **वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्** । ३ । ४ । ३२॥कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः, गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । अस्येति किम् । उपपदस्य मा भूत्—मूषिकाबिलप्रम् ॥ **चेले क्नोपेः** । ३ । ४ । ३३ ॥ चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्नोपं वृष्टो देवः, वस्त्रक्नोपम्, वसनक्नोपम् ॥ **निमूलसमूलयोः कषः** । ३ । ४ । ३४॥कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । **अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न सम्बध्यते** । निमूलकाषं कषति।समूलकाषं कषति। निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः।एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ॥ **शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः** । ३ । ४ । ३५ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु पिषेर्णमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम्, रूक्षपेषम् ॥ **समूलाऽकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः** ।३। ।४। ३६ ॥ कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः—इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥ **करणे हनः** ३।४।३७॥ पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसार्थानां चेति वक्ष्यते।**स्नेहने पिषः** ।३।४।३८। स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥ **हस्ते वर्तिग्रहोः** । ३ । ४ । ३९ ॥ हस्तार्थे करणे।हस्तवर्तं वर्तयति, करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति, करग्राहम्, पाणिग्राहम् ॥ **स्वे पुषः** । ३ । ।४ । ४० ॥ करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति, धनपोषम्, गोपोषम् ॥ **अधिकरणे बन्धः** । ३ । ४ । ४१ ॥

चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ॥ **संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ॥** बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धः, मयूरिकाबन्धम्, अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ॥ **कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३ । ४ । ४३ ॥** जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः।पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः॥**ऊर्ध्वे शुषिपूरोः।३।४।४४॥** ऊर्ध्वे कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति।वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः ।ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः॥**उपमाने कर्मणि च ।३।४।४५॥** चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥ **कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। ३ । ४ । ४६ ॥**यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ॥ **उपदंशस्तृतीयायाम् ।३ । ४ । ४७ ॥** इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशम् । दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया ॥ **यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धः तथाप्यार्थोऽस्त्येव ।** कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन–प्रत्ययः, समासश्च । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात्॥**हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । ३ । ४ ।४८ ॥** तृतीयान्ते उपपदे अनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थाण्णमुल् स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति, दण्डेनोपघातम्, दण्डताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति॥**सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ।३ । ४ ।४९ ॥** उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः–सप्तम्यन्ते, तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात् । पार्श्वोपपीडं शेते, पार्श्वयोरुपपीडम्, पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति, व्रजेन, व्रजे वा उपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति, पाणावुपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम् ॥ **समासत्तौ । ३ । ४ । ५० ॥** तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात्सन्निकर्षे गम्यमाने । केशग्राहं युध्यन्ते, केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम्, हस्तेन गृहीत्वा ॥ **प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ॥** तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति, द्व्यङ्गुलेन, द्व्यङ्गुले वोत्कर्षम् ॥ **अपादाने परीप्सायाम् । ३ । ४ । ५२ ॥ परीप्सा**–त्वरा । शय्योत्थायं धावति ॥ **द्वितीयायां च । ३ । ४ । ५३ ॥** परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते, लोष्टग्राहम् ॥ **अपगुरो णमुलि ।६।१।५३॥** (गुरी-उद्यमने)–इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि । अस्यपगारं युध्यन्ते, अस्यपगोरम् ॥**स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ॥** द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं कथयति, भ्रुवंविक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनं तद्ध्रुवम् ॥ **परिक्लिश्यमाने च । ३ । ४ । ५५ ॥**सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । "उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः" ध्रुवार्थमिदम् ॥ **विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ।३। ४ । ५६ ॥** द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल्

स्याद्व्याप्यमाने, आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो **व्याप्तिः** । क्रियायाः पौनःपुन्य**मासेवा** । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् ॥ **यद्यप्याभीक्ष्ण्ये** णमुलुक्त एव ॥ **तथापि** उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः।गेहानुप्रवेशमास्ते, गेहंगेहमनुप्रवेशम्, गेहमनुप्रवेशम-नुप्रवेशम्।एवं गेहानुप्रपातम् ३।गेहानुप्रमादम् ३। गेहानुप्रस्कन्दम् ३ ।असमासे तु–गेहस्य, णमुलन्तस्य च,–पर्यायेण द्वित्वम् ॥ **अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु।३।४।५७॥** क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति **क्रियान्तरः** । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात् । द्व्यहाऽत्यासं गाः पाययति, द्व्यहमत्यासम् । द्व्यहतर्षम्, द्व्यहन्तर्षम् । अत्यसनेन, तर्षणेन च, गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाय-यित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥ **नाम्न्यादिशिग्रहोः** ।३। ४। ५८ ॥द्विती यायामित्येव।नामादेशमाचष्टे, नामग्राहमाह्वयति ॥**अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ** ।३। ४। ५९ ॥ **अयथाभिप्रेताख्यानं नाम** अप्रियस्योच्चैः, प्रियस्य नीचैः,कथनम् । उच्चैःकृत्य,।उच्चैः कृत्वा, उच्चैः कारमप्रियमाचष्टे ।नीचैः कृत्य, नीचैः कृत्वा, नीचैःकारं,–प्रियं ब्रूते ॥**तिर्यच्यपवर्गे** ।३।४।६०॥तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यमानायाम् । तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कृत्वा, तिर्यक्कारं,-गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ॥ **स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः** । ३ । ४। ६१ ॥ मुखतः कृत्य गतः, मुखतः कृत्वा, मुखतः कारम् । मुखतोभूय, मुखतो भूत्वा, मुखतो भावम् ॥ **नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे**।३।४।६२॥नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपपदे कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ स्तः । अनाना नानाकृत्वा, नानाकृत्य, नानाकारम् । विनाकृत्य, विनाकृत्वा, विनाकारम् । नानाभूय, नानाभूत्वा, नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय, एकधा भूत्वा, एकधाभावम् । एकधाकृत्य, एकधा कृत्वा, एकधाक म् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुकृत्वा, पृथग्भूत्वा ॥ **तूष्णीमि भुवः** । ३ । ४ । ६३ ॥ तूष्णींशब्दे उप-पदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय, तूष्णीं भूत्वा, तूष्णींभावम् ॥ **अन्वच्यानु-लोम्ये** । ३ । ४ । ६४ ॥ अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्यमाने।अन्वग्भूय आस्ते, अन्वग्भूत्वा, अन्वग्भावम्। अग्रतः, पार्श्वतः, पृष्ठतो वा,अनु-कूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १ ॥
भट्टोजीदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तर कृदन्तं समाप्तम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ वैदिकी प्रक्रिया प्रारभ्यते ।

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ॥ द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥ **विशाखयोश्च** । १ । २ । ६२ ॥ प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे ॥ **षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा** । १ । ४ । ९ ॥ षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ॥ यचि भम् ॥ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वाद्रुत्वाभावः । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । मनुष्वदग्ने । जनेरुसीति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥ वृषण्वस्वश्वयोः ॥ * ॥ वृष वर्षकं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्य वृषणश्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्यते । अत एव पदान्तस्येति णत्वनिषेधोऽपि न । अल्लोपोऽन इत्यल्लोपो न अनङ्गत्वात् । **अयस्मयादीनि च्छन्दसि** । १ । ४ । २० ॥ एतानि च्छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति ॥ * ॥ ससुष्टुभा स ऋक्कता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाद् जश्त्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः ॥ ते प्राग्धातोः ॥ **छन्दसि परेऽपि** । १ । ४ । ८१ ॥ **व्यवहिताश्च** । १ । ४ । ८२ ॥ हरिभ्यां याह्योक आ । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि ॥ **इन्धिभवतिभ्यां च** । १ । २ । ६ ॥ आभ्यां परो लिट् कित् । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् ॥ इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीया च होश्छन्दसि । २ । ३ । ३ ॥ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ **द्वितीया ब्राह्मणे** । २ । ३ । ६० ॥ ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥ **चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि** । २ । ३ । ६२ ॥ षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् ॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः ॥ **यजेश्च करणे** ।

। २ । ३ । ६३ ॥ इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ॥ **बहुलं छन्दसि** । २ । ४ । ३९ ॥ अदो घस्लादेशः स्याद् । घस्तान्नूनम् । लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । अडभावः । सग्धिश्च मे ॥ **हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि** । । २ । ४ । २८ ॥ द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरं च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे। अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ **बहुलं छन्दसि** । २ । ३ । ७३ ॥ वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उपस्पृक् । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक् । त्राध्वं नो देवाः ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ **बहुलं छन्दसि** । २ । ४ । ७६ ॥ दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि । पूर्णां विवष्टि ॥ **मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः** । २ । ४ । ८० ॥ एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त हि । घस्लादेशस्य गमहनेत्युपधालोपे शासिवसीति षः । माह्वर्मित्रस्य । धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य । नशेर्वेति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मान आधक् । आदित्याकारान्तग्रहणम् । आप्रा द्यावापृथिवी। परावर्ग्भारभृद्यथा । अक्रन्नुषसः । त्वे रयिं जागृवांसो अनुग्मन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः।विभाषाऽनुवृत्तेर्नेह । न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट हि षः॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ।३।१।४२॥ आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयां क्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः ॥ **गुपेश्छन्दसि** ।३।१।५०॥ च्लेश्चङ्वा । गृहानजूगुपतं युवम् । अगौप्तमित्यर्थः॥**नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः**॥३।१।५१॥च्लेश्चङ् न।मात्वायतो जरितुः काममूनयीः । मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् ॥ **कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि** । ३ । १ । ५९ ॥ च्लेरङ् वा । इदं तेभ्योऽकरं नमः । अमरत् । अदरत् । यत्सानोः सानुमारुहत् ॥ **छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि** । ३ । १ ।१२३ ॥ कृन्ततेर्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासः निसः षत्वं च । निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च । स्पर्धते वा उ देवहूये । प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृङ्स्तृञ्ध्वृभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्ण्यतौ । खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुन्धध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्यायै । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः ।

ब्रह्मणि वदेर्ण्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यप्ण्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च पृडे उत्तरपदे । उपचाय्यपृडम् ॥ हिरण्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपचेयपृडमन्यत् । मृड सुखने । पृड चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः ॥ **छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्** । ३ । २ । २७ ॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गोषणिं धियम् । ये पथां पथि रक्षयः । चतुरक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीनामभि ॥ **छन्दसि सहः** । ३ । २ । ॥ ६३ ॥ ण्विः स्यात् । पृतनाषाट् ॥ **वहश्च** । ३ । २ । ६४ ॥ प्राग्वत् । दित्यवाट् योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्** । ३ । २ । ६५ ॥ एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥ **हव्येऽनन्तःपादम्** । ३ । २ । ६६ ॥ अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव । हव्यवाळग्निरजरः पिता नः ॥ **जनसनखनक्रमगमो विट्** । ३ । २ । ६७ ॥ विड्वनोरित्यात्त्वम् । अब्जाः । गोजाः । गोषा इन्दो नृषा असि । सनोतेरनः इति षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् । आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्रेगाः ॥ **मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्** । ३ । २ । ७१ ॥ श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस्वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥ **अवे यजः** । ३ । २ । ७२ ॥ अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ॥ **अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च** । ८ । २ । ६७ ॥ एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ॥ **विजुपे छन्दसि** । ३ । २ । ७३ ॥ उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ॥ **आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च** । ३ । २ । ७४ ॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिन्नादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । कीलालपाः ॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ **बहुलं छन्दसि** । ३ । २ । ८८ ॥ उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् । यो मातृहा । पितृहा ॥ **छन्दसि लिट्** । ३ । २ । १०५ ॥ भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आततान ॥ **लिटः कानज्वा** । ३ । २ । १०६ ॥ **क्वसुश्च** । ३ । २ । १०७ ॥ छन्दसि लिटः कानच् क्वसू वा स्तः । चक्राणा वृष्णिम् । यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुः ॥ **णेश्छन्दसि** । ३ । २ । १३७ ॥ ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारयिष्णवः ॥ **भुवश्च** । ३ । २ । १३८ ॥ अस्मात् केवलात्प्राग्वत् । भविष्णुः ॥ छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम् ॥ * ॥ **क्याच्छन्दसि** । ३ । २ । १७० ॥ उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः ॥ एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ ॥ * ॥ जवे याभिर्यूनः ॥ ऊर्वोस्तु मे जवः । देवस्य सवितुः सवे ॥ **मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः** । ३ । ३ । ९६ ॥

वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात्स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः । सुम्नमिष्टये । पचात्पक्तीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः । वित्तिः।भूतिः। अग्न आ याहि वीतये।रातौ स्यामोभयासः॥**छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३ । ३ । १२९ ॥** ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । ३ ।१३० ॥** गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् ॥ **छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३ । ३ । ६ ॥** धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । अत्र लोडर्थे लुङ् । इदं तेभ्योऽकरं नमः । लङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्य ममार । अद्य म्रियत इत्यर्थः ॥ **लिङर्थे लेट् । ३ । ४ । ७ ।** विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥ **सिब्बहुलं लेटि । ३ । १ । ३४ ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । ३ । ४ । ९७ ॥** लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ **लेटोऽडाटौ । ३ । ४ । ९४ ॥** लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ॥सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः ॥ * ॥ वृद्धिः । प्रण आयूंषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषद्धि । आ साविषदर्शसानाय । सिप इलोपस्य चाभावे । पताति विद्युत् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति ॥ **स उत्तमस्य । ३ । ४ । ९८॥**लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात्।करवाव। करवावः । टेरेत्त्वम् ॥ **आत ऐ।३।४।९५॥** लेट आकारस्य ऐ स्यात्।सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट एत्त्वं न । अन्यथा हि एटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् ॥ **वैतोऽन्यत्र । ३ । ४ । ९६ ॥** लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा आत ऐ इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशै । ग्रहा गृह्यान्तै । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैते ॥ **उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८ ॥** पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै । नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम ॥ हलः श्नः शानज्झौ ॥ **छन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ॥** अपिशब्दाच्छानच् । हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः ।गृभाय जिह्वया मधु । बधान देव सवितः । अनिदितामिति बध्नातेर्नलोपः । गृभ्णामि ते । मघ्वा जभार ॥ **व्यत्ययो बहुलम् । ३ । १ ।८५ ॥** विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः । म्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः ॥

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य

ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः। अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लट् । तमसो गा अदुक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः। तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषये अच् । अवग्रहे विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥ **लिङ्याशिष्यङ्** ।३। १ । ८६ ॥ आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । वच उम् । मन्त्रं वोचेमाग्नये ॥ दृशेरग्वक्तव्यः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च । अङि तु ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् ॥ **छन्दस्युभयथा**।३।४।११७॥धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः।वर्धयन्त्वित्यर्थः।आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । विशृण्विरे। सार्वधातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च।हुश्नुवोरिति यण्॥**आदृगमहनजनःकिकिनौ लिट् च**।३।२।१७१ ॥आदन्तादृवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिड्वत् । बभ्रिर्वज्रम् । पपिः सोमम्।ददिर्गाः । जग्मिर्युवा । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः । लिड्वद्भावादेव सिद्धे ऋच्छत्यॄतामिति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । बहुलं छन्दसीत्युत्त्वम् । ततुरिः । जगुरिः ॥ **तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः** । ३ । ४ । ९ ॥ से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे । शरदो जीवसे धाः । असेंनित्यात्युदात्तः । क्से । प्रेषे । कसेन् । गवामिव श्रियसे । अध्यै । अध्यैन् । जठरं पृणध्यै । पक्षे धात्युदात्तम् । कध्यै । कध्यैन् । आहुवध्यै । पक्षे नित्स्वरः । शध्यै । राधसः सह मादयध्यै । शध्यैन् । वायवे पिबध्यै । तवै । दातवाउ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे॥ **प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै** । ३ । ४ । १०॥ एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुमव्यथितुमित्यर्थः ॥ **दृशे विख्ये च** । ३ । ४ । ११ ॥ द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥ **शकिणमुल्कमुलौ** । ३ । ४ । १२ ॥ शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः॥ **ईश्वरे तोसुन्कसुनौ** । ३।४। । १३ ॥ ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥ **कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः** । ३ । ४ । १४ ॥ न म्लेच्छितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् ॥ **अवचक्षे च** । ३ । ४ । १५ ॥ रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥ **भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्** । ३ । ४ । १६ ॥ आसंस्थातोः सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । काममाविजनितोः संभवामः ॥

सृपितृदोः कसुन् ।३।४।१७ ॥ भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जतृभ्य आतृदः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

रात्रेश्चाऽजसौ ।४।१।३१॥ रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि । रात्री व्यख्यदायती । लोके तु कृदिकारादिति ङीष्यन्तोदात्तः ॥ **नित्यं छन्दसि** । ४ । १ । ४६ ॥ बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष् । बह्वीषु हित्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ **भुवश्च**।४।१।४७॥ ङीष् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । विप्रसंभ्य इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते उत इत्यनुवृत्तेः । उवङादेशस्तु सौत्रः ॥ मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च ॥ * ॥ ङीषो लित्त्वमानुक् चागमः । लित्स्वरः । रथीरभून्मुद्गलानी ॥ **दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि**।४।१।५९॥संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष्विधीयते । आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट्॥**कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि**।४।१। ७१ ॥ ऊङ् स्यात् । कद्रूश्च वै कमण्डलूः ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥ अव्ययात्त्यप् ॥ आविष्टचस्योपसंख्यानं छन्दसि ॥ * ॥ आविष्ट्यो वर्धते ॥ **छन्दसि ठञ्** । ४ । ३ । १९ ॥ वर्षाभ्यष्ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ॥ **वसन्ताच्च** । ४ । ३ । २० ॥ ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ॥ **हेमन्ताच्च** । ४ । ३ । २१ ॥ छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **शौनकादिभ्यश्छन्दसि** । ४ । ३ । १०६ ॥ णिनिः प्रोक्तेर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा ॥ **द्व्यचश्छन्दसि**।४।३।१५०॥ विकारे वा मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहूः ॥ **नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्** । ४ । ३ । १५१ ॥ उत्वान्, उकारवान् । मौञ्जं शिक्यम् । वर्ध्रं चर्म, तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः । बैल्वो यूपः॥सभाया यः॥**ढश्छन्दसि**। ४ । ४ । १०६॥सभेयो वा॥**भवे छन्दसि**।४।४।११०॥सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत्।मेघ्याय च विद्युत्याय च । यथायथं शैषिकाणामणादीनां च घादीनामपवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा मुञ्जवान्नाम पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः । आचतुर्थसमाप्तेश्छन्दोधिकारः ॥ **पाथोनदीभ्यां ड्यण्** । ४ । ४ । १११ ॥ तमु त्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ॥ **वेशन्तहिमवद्भ्यामण्** । ४ । ४ । ११२ ॥ भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा॥**स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ** । ४ । ४ । ११३॥ पक्षे यत् । ड्यड्ड्ययोस्तु स्वरे भेदः।स्रोतसि भवः स्रोत्यः । स्रोतस्यः ॥ **सगर्भसयूथसनुताद्यन्** । ४ । ४ । ११४ ॥ अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नुः । नुतिर्नुतम् ।

नपुंसके भावे क्तः। सगर्भोदयत्रयोऽपि कर्मधारयाः। समानस्य च्छन्दसीति सः। ततो भवार्थे यन्। यतोऽपवादः॥ **तुग्राद्घन्**।४।४।११५॥ भवेऽर्थे। पक्षे यदपि। आ वः शमं वृषभं तुग्र्यास्विति बह्वृचाः। तुग्रियास्विति शाखान्तरे। धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः॥ **अग्राद्यत्**।४।४।११६॥ **घच्छौ च**।४।४।११७॥ चाद्यत्। अग्रे भवोऽग्र्यः। अग्रियः। अग्रीयः॥ **समुद्राभ्राद्घः**।४।४।११८॥ समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम्। नानदतो अभ्रियस्येव घोषाः॥ **बर्हिषि दत्तम्**।४।४।११९॥ प्राग्घिताद्यदित्येव। बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु॥ **दूतस्य भागकर्मणी**।४।४।१२०॥ भागोंऽशः। दूत्यम्॥ **रक्षोयातूनां हननी**।४।४।१२१॥ या ते अग्ने रक्षस्या तनूः॥ **रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये**।४।४।१२२॥ प्रशंसने यत्स्यात्। रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम्। जगत्यम्। हविष्यम्॥ **असुरस्य स्वम्**।४।४।१२३॥ असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम्॥**मायायामण्**।४।४।१२४॥आसुरी माया॥ **तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः**।४।४।१२५॥ वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः ऋतव्याः॥ **अश्विमानण्**।४।४।१२६॥ आश्विनीरुपदधाति॥ **वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्**।४।४।१२७॥ तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते। मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम्। मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात्प्रथमस्य मतोर्लुक्च वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु। यस्मिन्मन्त्रे मूर्द्धवयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु। मूर्द्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः॥ **मत्वर्थे मासतन्वोः**।४।४।१२८॥नभोऽभ्रम्। तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः। ओजस्या तनूः॥ **मधोर्ञ च**।४।४।१२९॥ माधवः। मधव्यः॥ **ओजसोऽहनि यत्खौ**।४।४।१३०॥ ओजस्यमहः। ओजसीनं वा॥ **वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ**।४।४।१३१॥ यथासंख्यं नेष्यते। वेशो बलं तदेव भग इति कर्मधारयः। वेशोभग्यः। वेशोभगीनः। यशोभग्यः। यशोभगीनः॥ **पूर्वैः कृतमिनयौ च**।४।४।१३३॥ गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः। ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः॥ **अद्भिः संस्कृतम्**।४।४।१३४॥ यस्येदमप्यं हविः॥ **सहस्रेण सम्मितौ घः**।४।४।१३५॥ सहस्रियासो अपां नोर्मयः। सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः॥ **मतौ च**।४।४।१३६॥ सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात्। सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः॥ **सोममर्हति यः**।४।४।

---

१ अनन्तरार्थे चेति वक्तव्यम्॥ मध्वनन्तरमस्मिन्मधव्यो मासः॥ लुगकारेकाररेफाश्चेति वाच्यम्॥ लुक्। मधुस्तपोनभः। अकारः। इषः। ऊर्जः। अन्नवान्बलवानित्यर्थः। इकारः। शुचिः। आतपाधिक्येन देहशोषरूपशुग्वानित्यर्थः। रेफः। शुक्रः॥

२ पूर्वसूत्रात्खग्रहणमनुवर्तत इति केचित्। खचेति पृथक्सूत्रमग्रे विधाय योगविभाग उत्तरार्थः, क्रमनिरासार्थश्चेति पाठान्तरं च क्वचित्।

॥ १३७ ॥ सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ **मये च ।४ । ४ । १३८ ॥** सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ॥ **मधोः ।४।४।१३९॥** मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः ॥ **वसोः समूहे च । ४ । ४ । ॥ १४० ॥** चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ छन्दः शब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥ **नक्षत्राद्घः । ४ । ४ । १४१ ॥** स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥ **सर्वदेवात्तातिल् । ४ । ४ । १४२ ॥** स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः ॥ **शिवशमरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४३ ॥** करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये । **भावे च । ४ । ४ । १४४ ॥** शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

सप्तनोऽञ्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि असृजत् ॥ शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः ॥ पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेश्चेति वाच्यम् ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥ युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः ॥ त्वावतः पुरूवसो । न त्वावाँ अन्यः । यज्ञं विप्रस्य मावतः ॥ **छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ॥** प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीति यत् । सादन्यं विदथ्यम् ॥ **वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि । ५ । १ । ९१ ॥** निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ॥ **संपरिपूर्वात्ख च । ५ । १ । ९२ ॥** चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः ॥ **छन्दसि घस् ।५। १। १०६ ॥** ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग ऋत्वियः ॥ **उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ ॥** धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्वतो निवतः । उद्गतान्निर्गतानित्यर्थः॥**थट् च च्छन्दसि।५।२।५०॥** नान्तादसंख्यादेः परस्य डटस्थट् स्यान्मट्च । पञ्चथम् । पञ्चमम् ॥ **छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ५ । २ । ८९ ॥** अपत्यं परिपन्थिनम् । मा त्वा परिपरिणो विदन् ॥ **बहुलं छन्दसि । ५ । २ । १२२ ॥** मत्वर्थे विनिः स्यात् ॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ इति दीर्घः । मंहिष्ठमुभयाविनम् । शुनमष्ट्राव्यचरत् ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ ई । रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमीमहे ॥ **तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि । ५ । ३ ।२०॥** इदंतदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ॥ **था हेतौ च च्छन्दसि । ५ । ३ । २६ ॥** किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेम ॥ **पश्च पश्चा च**

च्छन्दसि । ५ । ३ । ३३ ॥ अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो ते पश्चा ॥ **तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९** ॥ तृजन्तात्तृन्नन्ताच्च इष्ठन्नीयसुनौ स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ॥ **प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि । ५ । ३ । १११** ॥ इवार्थे । तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥ **अमु च च्छन्दसि । ५ । ४ । १२** ॥ किमेत्तिङव्ययघादित्येव । प्र तं नय प्रतरम् ॥ **वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि । ५ । ४ । ४१** ॥ स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठताति बर्हिषदम् ॥ **अमसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३** ॥ तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवच्छन्दसानि ॥ **बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३** ॥ 'बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश' ॥ **छन्दसि च । ५ । ४ । १४२** ॥ दन्तस्य दतृ स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदितः प्रतिगृह्णाति ॥ **ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५८** ॥ ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार । दाति प्रियाणि ॥ **तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । ६ । १ । ७** ॥ तुजादिराकृतिगणः ॥ प्र भरा तूतुजानः । सूर्यं मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् । स तूताव ॥ **बहुलं छन्दसि । ६ । १ । ३४** ॥ ह्वः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव ऊतये ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च च्छन्दसि ॥ * ॥ ऋच्शब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् तृचं साम । छन्दसि किम् । त्र्यृचानि ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥ रेवान् । रयिमान् पुष्टिवर्धनः ॥ **चायः की । ६ । १ । ३५** ॥ न्य १ न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिटि उसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह । अग्निं ज्योतिर्निचाय्य ॥ **अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः । ६ । १ । ३६** ॥ एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । स्पर्धेर्लङि आथाम् । अर्कमानृचुः । वसून्यानृहुः । अर्चेरर्हेश्च लिट्युसि । चिच्युषे । च्युङो लिटि थासि । यस्तित्याज । त्यजेर्णलि । श्रातास्त । इन्द्र सोमाः । श्रिता नो ग्रहाः । श्रीञ् पाके निष्ठायाम् । आशीरं दुहे । मध्यत आशीर्तः । श्रीञ एव क्विपि निष्ठायां च ॥ **खिदेश्छन्दसि । ६ । १ । ५२** ॥ खिद दैन्ये । अस्यैच आ स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः ॥ **शीर्षश्छन्दसि । ६ । १ । ६०** ॥ शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः ॥ **वा छन्दसि । ६ । १ । १०६** ॥ दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही । वाराह्यौ । 'मानुषीरीळते विशः' । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामिपूर्वत्वं वा स्यात् । शमीं च शम्यं च । सूर्मिम् सूर्म्यं सुषिरामिव । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः ॥ **शेश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । ७०** ॥ लोपः स्यात् । या ते गात्राणाम् । ताता पिण्डानाम् ॥ एवमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपां त्वेमन् । अपां

त्वोम्रन् ॥ **भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ।६।१।८३॥** बिभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ हृदय्या उपसंख्यानम् ॥ * ॥ हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् ॥ **प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । ६ । १ । ११५ ॥** ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्याद् अति परे न तु वकारयकारपरेऽति । उपप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वसूनृते । अन्तः पादं किम् । एतास एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे किम् । तेऽवदन् ॥ **अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च । ६ । १ । ११६ ॥** एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रत । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि बहृचैस्तेनोऽवन्तु रथतूः । सोऽयमागात् । तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ॥ **यजुष्युरः ।६।१। ११७ ॥** उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादाभावादनन्तः पादार्थं वचनम् ॥ **आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे । ६ । १ । ११८ ॥** यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः । जुषाणो अग्निराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्याम् । वर्षिष्ठे अधिनाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति ह्रस्वो न ॥ **अङ्गइत्यादौ च । ६ । १ । ११९ ॥** अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि । प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् ॥ **अनुदात्ते च कुधपरे । ६ । १ । १२० ॥** कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् । अथोऽग्रे रुद्रे । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमतः ॥ **अवपथासि च । ६ । १ । १२१ ॥** अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । त्रीरुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेस्थासि लङि तिङतिङ इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् । यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः । निपातैर्यद्यदीति निघातो न ॥ **आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ।६।१।१२६॥** आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या अभ्रआँ अपः । गभीर आँ उग्रपुत्रे ॥ ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ ईषा अक्षो हिरण्ययः । ज्या इयम् । पूषा अविष्टु ॥ **स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १३३ ॥** स इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि । एष स्य भानुः ॥ **ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ६ । १ । १५१ ॥** ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः । सुश्चन्द्र दस्म ॥ **पितरामातरा च च्छन्दसि । ६ । ३ । ३३ ॥** द्वन्द्वे निपातः । आ मा गन्तां पितरामातरा च । चाद्विपरीतमपि । मातरापितरा नू चिदिष्टौ ॥ **समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु । ६ । ३ । ४ ॥** समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे । सगर्भ्यः । छन्दसि स्त्रियां बहुलम् ॥ * ॥ विष्व ॥ देवयोरद्र्यादेशः । विश्वाची च घृताची च । देवद्रीचीं नयत देवयन्तः । कद्रीची ॥ **सधमादस्थयोश्छन्दसि**

। ६ । ३ । ९६ ॥ सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र त्वास्मिन्त्सधमादे । सोमः सधस्थम् ॥ **पथि च च्छन्दसि** । ६ । ३ । १०८ ॥ पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥ **साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे** । ६ । ३।११३ ॥ सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृनि तृतीयं निपात्यते । मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साह्ळा । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ळः ढस्य ह्ळश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः ह्ळकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्त इति ॥ **छन्दसि च** ।६ । ३ ।१२६॥ अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे।अष्टापदी॥ **मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ** । ६ । ३ । १३१ ॥ दीर्घः स्यान्मन्त्रे। अश्वावतीम् । सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मदिन्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता॥**ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्** । ६ । ३ । १३२ ॥दीर्घः स्यान्मन्त्रे।यदोषधीभ्य अदधात्योषधीषु ॥ **ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्** । ६ । ३ । १३३ ॥ दीर्घः स्यात् । आ तू न इन्द्र । नू मर्तः । उत वा घा स्यालात् । मक्षू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तङिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत ग्रावाणः। कूमनाः । अत्रा ते भद्रा । यत्रा नश्चक्रा । उरुष्याणः॥ **इकः सुञि** ।६ । ३।१३४ ॥ ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषुणः सखीनाम् । सुञ इति षः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णः॥ **द्व्यचोऽतस्तिङः** । ६ । ३ । १३५ ॥ मन्त्रे दीर्घः । विद्मा हि चक्रा जरसम् ॥ **निपातस्य च** । ६ । ३ । १३६ ॥ एवा हि ते ॥ **छन्दस्युभयथा** । ६।४।५ ॥ नामि दीर्घो वा । धाता धातॄणामिति बह्वृचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ॥ **वा षपूर्वस्य निगमे** । ६।४।९॥षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षणम् । निगमे किम् । तक्षा । तक्षाणौ ॥ **जनिता मन्त्रे** ।६ । ४ । ५३ ॥ इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ॥ **शमिता यज्ञे** । ६ । ४ । ५४ ॥ शमयितेत्यर्थः ॥ **युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि** । ६ । ४ । ५८ ॥ ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विप्लूय ॥ **आडजादीनाम्** ॥ **छन्दस्यपि दृश्यते** । ६।४।७३ ॥ अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः ॥ **न माङ्योगे** ॥ **बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि** । ६ । ४ । ७५ ॥ अडाटौ न स्तः माङ्योगेऽपि स्तः ॥ जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः ॥ **इरयो रे** । ६ । ४ । ७६ ॥ प्रथमं दध्र आपः । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाल्लोपः । अत्र रेशब्दस्येटि कृते पुनरपि रेभावस्तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ॥ **छन्दस्युभयथा** । ६ ।४।८६॥भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च । वनेषु चित्रं विभ्वम्।विभुवं वा । सुध्यो नव्यमग्ने । सुधियो वा ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ * ॥ तन्वं पुषेम । तनुवं वा । त्र्यम्बकम् । त्रियम्बकम् ॥ **तनिपत्योश्छन्दसि** । ६ । ४ । ९९ ॥ एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये । वितत्निरे कवयः । शकुना इव पप्तिम ॥

घसिभसोर्हलि च।६।४।१०० ॥ सग्धिश्च मे। बब्धां ते हरी धानाः॥**हुझल्भ्यो हेर्धिः** ॥ **श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि** । ६ । ४ । १०२ ॥ श्रुधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायस्पूर्धि । उरुणस्कृधि । अपावृधि ॥ **वाछन्दसि** । ६ । ४ । ८८ ॥ हिरपिद्दा ॥ **अङितश्च** । ६ । ४ । १०३ ॥ हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च । अस्मै प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः श्लुः ॥ **मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः** । ६ । ४ । १४१ ॥ आत्मन्छब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । त्मना देवेषु ॥ **विभाषर्जोश्छन्दसि** । ६ । ४ । ॥ १६२ ॥ ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु । त्वं रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा ॥ **ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि**। ६ । ४ । ॥१७० ॥ ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम् । वास्त्वं च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते।माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

शीङो रुट् ॥ **बहुलं छन्दसि** । ७ । १ । ८॥ रुडागमः स्यात्।लोपस्त आत्मनेपदेष्विति पक्षे तलोपः । धेनवो दुह्रे । लोपाभावे घृतं दुह्रते । अदृश्रमस्य ॥ **अतो भिस ऐस्** ॥ **बहुलं छन्दसि** । ७ । १ । १० ॥ अग्निर्देवेभिः ॥ **नेतराच्छन्दसि** । ७ । १ । २६ ॥ स्वमोरद्ड् न । वार्त्रघ्नमितरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् ॥ **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्** ॥ **क्त्वापि छन्दसि** ॥ । ७ । १ । ३८॥यजमानं परिधापयित्वा॥**सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः** । ७ । १ । ३९ ॥ ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् । व्योमनि इति प्राप्ते ङेर्लुक् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना । यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ । नताद्ब्राह्मणम् । नतमिति प्राप्ते आत्।यादेव विप्र तात्वा । यमिति प्राप्ते । न युष्मे वाजबन्धवः अस्मे इन्द्राबृहस्पती।युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे। उरुया। धृष्णुया।उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या।नाभा पृथिव्याः।नाभाविति प्राप्ते डा।ताअनुष्ठचोच्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदड् । आङो ड्या। साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ उर्विया । दार्विया।उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया ।सुक्षेत्रिया।सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच्।दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । ङीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु ङीषन्ताद् ङेर्लुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् ॥ आङ्याजयारामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्र बाहवा सिसृतम् । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः।घेर्ङितीति गुणः।

स्वप्नया । स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाचू । स नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते अयाद् । रित्स्वरः । **अमो मश्** ।७।१।४०॥ मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्वात्सर्वादेशः । अस्तिसिच इति ईट् । वधीं वृत्रम् । अवधिषमिति प्राप्ते ॥ **लोपस्त आत्मनेपदेषु** ।७।१।४१॥ छन्दसि । देवा अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते । आत्मेति किम् । उत्सं दुहन्ति ॥ **ध्वमो ध्वात्** ।७।१।४२॥ अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥ **यजध्वैनमिति च** ।७।१।४३॥ एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ॥ **तस्य तात्** ।७।१।४४॥ मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते । **तप्तनप्तनथनाश्च** । ७ । १ । ४५ ॥ तस्येत्येव । शृणोत ग्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते । तप् । सुनोतन पचत पचत ब्रह्मवाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मै । तनप् । मरुतस्तज्जुजुष्टन । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । विश्वे देवासो मरुतो यतिष्ठन । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः । अस्तेस्तस्य थनादेशः ॥ **इदन्तो मसि** ।७।१।४६॥ मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मस् इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस् इगागमः स्यादिति यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः स्म इति प्राप्ते ॥ **क्त्वो यक्** । ७ । १ । ४७ ॥ दिवं सुपर्णो गत्वाय ॥ **इष्ट्वीनमिति च** । ७ । १ । ४८ ॥ क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते ॥ **स्नात्व्यादयश्च** । ७ । १ । ४९ ॥ आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः स्नात्वी मलादिव । पीत्वी सोमस्य वावृधे । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥ **आज्जसेरसुक्** । ७ । १ ।५०॥ अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः ब्राह्मणासः ॥ **श्रीग्रामण्योश्छन्दसि** । ७ । १ । ५६ ॥ आमो नुट् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । सूतग्रामणीनाम् ॥ **गोः पादान्ते** । ७ । १ । ५७ ॥ विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् । पादान्ते किम् । गवां शता पृक्षयामेषु । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् ॥ **छन्दस्यपि दृश्यते** । ७ । १ । ७६ ॥ अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः ॥ **ई च द्विवचने** । ७ । १ । ७७ ॥ अस्थ्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ॥ **दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि** । ७ । १ । ८३ ॥ एषां नुम् स्यात्सौ । कीदृङ्ङिन्द्रः । स्वावान् । स्वतवान् ॥ **उदोष्ठ्यपूर्वस्य बहुलं छन्दसि** । ७ । १ । १२३ ॥ ततुरिः । जगुरिः पराचैः ॥ हु **ह्वरेश्छन्दसि** ।७।२।३१॥ ह्वरेर्निष्ठायां ह्रु आदेशः स्यात् । अह्रुतमसि हविर्धानम् ॥ **अपरिह्वृताश्च** ।७।२।३२॥ पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् ॥ **सोमे ह्वरितः** । ७ । २ । ३३ ॥ इयङ्गुणौ निपात्येते । मा नः सोमो ह्वरितः ॥

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीतिच । ७ ।२।३४॥ अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण्निपात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसितामसुञ्चतम् । विष्कभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातमन्योपसर्गपूर्वस्य माभूदिति । चते याचने । कस गतौ । आभ्यां क्तस्येडभावः।चत्ता इतश्चत्तामुतः । त्रिधाह श्यावमश्विना विकस्तम् । उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः । एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । ग्रावग्राभ उत शंस्ता।प्रशास्ता पोता । ..रतेर्वृङ्वृञोश्च तृच उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते । तरुतारं रथानाम् । तरूतारम् । मरुतारम् । वरूतारम् । वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु । अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरूतृशब्दो हि निपातितः।ततो ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर संचलने । टुवम उद्गिरणे । अम गत्यादिषु इह क्षरितीत्यस्यानन्तरं क्षमितीत्यपि केचित्पठन्ति । तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्बोध्यः । भाषायां तु ग्रस्तस्कब्धस्तब्धोत्तब्धचतितविकसिताः । विशसिता । शंसिता । शासिता । तरीता । तरिता । वरीता । वरिता । उज्ज्वलति । क्षरति । पाठान्तरे । क्षमति । वमति । अमति ॥ **बभूथाऽऽततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥** विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ । जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ । भाषायां तु बभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ॥ **सनिंससनिवांसम् । ७ । २ । ६९ ॥** सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट् एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम् ॥ * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः ॥ **घोर्लोपो लेटि वा । ७ । ३ । ७० ॥** दधद्रत्नानिदाशुषे । सोमो ददद्गन्धर्वाय । यदग्निरग्नये ददात् ॥ **मीनातेर्निगमे । ७ । ३ । ८१ ॥** शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति **अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । ३ । ९७ ॥** सर्वेमा इदम् ॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥ जसि च॥जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः ॥ * ॥ अधा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो यथा गवे । पशवे॥नाभ्यस्तस्याचीतिनिषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥*॥ आनुषग्जुजोषत् ॥ **नित्यं छन्दसि ७ । ४ । ८ ॥** छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृधत् ॥ **न च्छन्दस्यपुत्रस्य । ७ । ४ । ३५ ॥** पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न । मित्रयुः । क्याच्छन्दसीति उः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ॥*॥ जनीयन्तो न्वग्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥ **दुरस्युर्द्रविणस्यु-**

वृषण्यतिरिषण्यति । ७ । ४ । ३६ ॥ एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उभत्ययाभावाद् । दुष्टीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ॥ **अश्वाघस्यात्** । ७ । ४ । ३७ ॥ अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् । मात्वा वृका अघायवः । न च्छन्दसीति । निषेधो नेईत्वमात्रस्य किं तु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥ **देवसुम्नयोर्यजुषि काठके** । ७ । ४ । ३८ । अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किंच ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः ॥ **कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः** । ७ । ४ । ३९ ॥ स पूर्वया निविदा कव्यतायोः । अध्वर्युं वा मधुपाणिम् । मदयन्तं पृतन्युम् ॥ **दधातेर्हिः** ॥ **जहातेश्च क्त्वि** ॥ **विभाषा छन्दसि** । ७ । ४ । ४४ ॥ हित्वा शरीरम् । हीत्वा वा ॥ **सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च** । ७ । ४ । ४५ ॥ सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्त्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या ॥ क्तिन्यपि दृश्यते । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङि । इट् । इटोऽत् । धासीयेति प्राप्ते ॥ अपो भि ॥ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ माद्भिः शरद्भिः ॥ स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते ॥ * ॥ स्ववद्भिः । अवतेरसुन् । शोभनमवो येषां ते स्ववसस्तैः । तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो येषां तैः स्वतवद्भिः । समुषद्भिरजायथाः । मिथुनेऽसिः । वसेः किच्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पद्मपादीरीत्या तु उषः किदिति प्राग्व्याख्यातम् ॥ **न कवतेर्यङि** ॥ **कृषेश्छन्दसि** । ७ । ४ । ६४ ॥ यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते ॥ **दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च** । ७ । ७ । ६५ ॥ एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयर्तेर्लेटि हलादिः शेषापवादो रेफस्य लत्वमित्त्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्म खजकृत्पुरन्दरः । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अलर्ति दक्ष उत । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगंतस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । अन्वापनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च कनिक्रदज्जनुषम् । अक्रन्दीदित्यर्थः । बिभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः । वि यो भरिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य

विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च । दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरित्रतः । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । दमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वक्ष्यन्ती वेदागनीगन्ति कर्णम् ॥ **ससूवेति निगमे । ७ । ४ । ७४ ॥** सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः । ससूव स्थविरम् । सुषुव इति भाषायाम् ॥ **बहुलं छन्दसि । ७ । ४ । ७८ ॥** अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णां विवष्टि । वशेरेतद्रूपम् ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ॥ एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे ॥ **छन्दसीरः । ८ । २ । १५ ॥** इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते हर्यश्वाय । गीर्वान् ॥ **अनो नुट् । ८ । २ । १६ ॥** अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अस्थन्वन्तं यदनस्था ॥ **नाद्घस्य । ८ । २ । १७ ॥** नान्तात्परस्य घस्य नुट् । सुपथिन्तरः ॥ भूरिदाव्नस्तुड्वाच्यः ॥ * ॥ भूरिदावत्तरो जनः ॥ ईद्रथिनः ॥*॥ रथितरः । रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् ॥ **नसत्तनिषत्ताऽनुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि । ८।२।६१ ॥** सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । निषत्तमस्य चरतः । असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः । तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्तमिति गूरी इत्यस्य ॥ **अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ॥** रुर्वा रेफो वा । अम्नएव । अम्नरेव । ऊधएव । ऊधरेव । अवएव । अवरेव ॥ **भुवश्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ७१ ॥** भुवइति । भुवरिति ॥ **ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ॥** ओंशब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे । ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम् ॥ **ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । ८८ ॥** ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् । ये यजामहे ॥ **प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ॥** यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । अपां रेतांसि जिन्वतोम् । टेः किम् । हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत् ॥ **याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ॥** ये याज्यान्ता मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहा ३ म् । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य चेष्यते ॥ **ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ॥** एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेऽनुब्रू ३ हि । अग्नये गोमयानि प्रे ३ ष्य । अस्तु श्रौ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीही वौ ३ षट् । अग्निमा ३ वह ॥ **अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८ । २ । ९२ ॥**

---

१ अत्र येशब्दो येयजामह इति वाक्यघटितोगृह्यते भाष्ये । सर्वत्रातिप्रसङ्गमाशंक्य सिद्धं तु येयजामहइत्यस्य ब्रूह्यादिषूसंख्यानमित्युक्तत्वात् ॥

अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च । ओ ३ श्रा ३ वय ॥ **विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ।८।२।९३ ॥** प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि ३ । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् । कटं करिष्यति हि । हेः किम् । कटं करोति ननु ॥ **निगृह्यानुयोगे च । ८।२। । ९४ ॥** अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्थ । अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रचाव्य एवमनुयुज्यते ॥ **आम्रेडितं भर्त्सने ।८।२ । ९५ ॥** दस्यो-दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर चौर ३ ॥ **अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ।८ ।२ । ९६ ॥** अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति।भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि॥ **विचार्यमाणानाम् । ८ । २।९७ ॥** वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इ । न होतव्य ३ मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥ **पूर्वं तु भाषायाम् । ८ । २ । ९८ ॥** विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते ॥ **प्रतिश्रवणे च । ८ । २ । ९९ ॥** वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त किमात्थ ३ ॥ **अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ।८।२ । १०० ॥** अनुदात्तः प्लुतः स्याद् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि माणवक ३ ॥ **चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८ । २ । १०१ ॥** वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्भाया ३ त् । अग्निचिदिवभाया ३ त् । उपमार्थे किम् । कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥ **उपरिस्विदासीदिति च । । ८ । २। १०२॥** टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्याद । उपरिस्विदासी ३त्। अधः स्विदासी३दित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः ॥ **स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ ॥** स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक३अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं यास्यसि जाल्म । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ **क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् । ।८।२।१०४॥** आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्याद । आचारभेदे । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु३ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घायुरसि ।अग्नीदग्नीन्विहर ॥ **अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ॥** अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानाम-

यम् । आख्याने । अगम ३ म् पूर्वा ३ न् ग्रामा३ न् ॥ **प्लुतावैच इदुतौ** । ८ । २ । १०६ ॥ दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते ॥ **एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्याऽदुत्तरस्येदुतौ** । ८ । २ । १०७ ॥ अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः ॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव ॥ प्रश्नान्ते । अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । अग्निभूत ३ इ । न अभिपूजिते । करोषि पट ३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्या ३ मिति । प्रत्यभिवादे। आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ। याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमाग्नय ३ इ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्य किम् । शोभने माले ॥ आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ अग्ना ३ इ पत्नी वः ॥ **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** ।८ । २ । १०८॥ इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्ना ३ याशा । पटा ३ वाशा । अग्ना ३ विन्द्रम् । पटा ३ वुदकम् । अचि किम् । अग्ना३ इ वरुणौ । संहितायां किम् । अग्ना ३ इ इन्द्रः । संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयोरसिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थो वा ॥ **मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि** । ८ । ३ । १ ॥ रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । अलोऽन्त्यस्येति परिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । छन्दसीर इति वत्वम् ॥ **दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च** । ६ । १ । १२ ॥ एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते । मीढ्वस्तोकाय तनयाय ॥ वनउपसंख्यानम् ॥ क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना मातरित्वः । इणः क्वनिप् ॥ **उभयथर्क्षु** । ८ ।३ ।८ ॥ अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा । पशूँन्तांश्चके ॥ **दीर्घादटि समानपादे** । ८ । ३ । ९ ॥ दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम् । देवाँ अच्छा सुमती । महाँ इन्द्रो य ओजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदित्यान्याचिषामहे ॥ **आतोऽटि नित्यम्** । ८ । ३ । ३ ॥ अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महाँ इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र च्छान्दसो व्यत्यय इति माधवः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ॥ **स्वतवान्पायौ** । ८ । ३ । ११ ॥ रुर्वा । भुवस्तस्य स्तवाँ पायुरग्ने ॥ **छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः** । ८ । ३ । ४९ ॥ विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाम्रेडितं च वर्जयित्वा । अग्ने त्रातर्ऋतस्कविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह । वसुनः पूर्व्यः पतिः । अग्नेत्यादि किम् । अग्निः प्रविद्वान् । पुरुषः पुरुषः ॥ कः करत्करति-

कृधिकृतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ॥ विसर्गस्य सः स्यात् । मदिवो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् । सुपेशस्करति । उरुणस्कृधि । सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम्।अनदितेरिति किम्।यथा नो अदितिः करत्॥**पञ्चम्याः परावध्यर्थे**।८ ।३ ।५१॥ पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । दिवस्परिप्रथमं जज्ञे । अध्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजः ॥ **पातौ च बहुलम्** । ८ । ३ । ५२ ॥ पंचम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्पातु ॥ **षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु** । ८। ३ । ५३ ॥ वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं भन्दमानः । तमसस्पारमस्य । परिवीत इळस्पदे । दिवस्पयो दिधिषाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु ॥ **इडाया वा** ।८।३।५४॥पतिपुत्रादिषु परेषु । इळायास्पुत्रः।इळायाः पुत्रः । इळायास्पदे । इळायाः पदे ॥ **निसस्तपतावनासेवने** ।८।३।१०२॥ निसः सकारस्य मूर्द्धन्यः स्यात् । निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनासेवने किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥ **युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम्** । ८ । ३ । १०३ ॥ पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशः त्वंत्वातेतवाः । त्रिभिष्ट्वं देव सवितः तेभिष्ट्वा । आभिष्टे।अप्स्वग्ने सधिष्टव । अग्निष्टद्विश्वम् । द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादं किम् । तदग्निस्तदर्यमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः॥**यजुष्येकेषाम्** । ८ । ३ । १०४ ॥ युष्मत्तत्ततक्षुषु परतः सस्य मूर्द्धन्यो वा । अर्चिभिष्ट्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्वमित्यादि ॥ **स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि** । ८ । ३ । १०५ ॥ नृभिष्टुतस्य । नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम्॥**पूर्वपदात्** । ८ । ३ । १०६ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिविष्ठः । युवं हि स्थः स्वर्पती ॥ **सुञः** । ८ । ३ । १०७ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सुञो निपातस्य सस्य षः । ऊर्ध्व ऊषुणः । अभीषुणः ॥ **सनोतेरनः** । ८ । ३ । १०८ ॥ गोषा इन्द्रो नृषा असि । अनः किम् । गोसनिः ॥ **सहेः पृतनर्ताभ्यां च** । ८ । ३ । १०९ ॥ पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् ॥ **निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि** ।८।३। ११९॥ सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यषीदत्।व्यसीदत् । अभ्यष्टौत्। अभ्यस्तौत् ॥ **छन्दस्यृदवग्रहात्** । ८ । ४ । २६ ॥ ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ॥ **नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः** । ८ । ४ । २७ ॥ धातुस्थात्।अग्ने रक्षाणः । शिक्षाणो अस्मिन् । उरुणस्कृधि । अभीषु णः । मोषु णः ॥

॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

॥ इति वैदिकप्रक्रिया ॥

॥ अथ स्वरप्रक्रिया ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । १५८ ॥ परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् ॥ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् ॥*॥ तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् । यज्ञंयज्ञमभिवृधे गृणीतः । अत्र सतिशिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किंतु तस एव ॥ **अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः** । ६ । १ । १६१ ॥ यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवीं वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः ॥ **चौ** । ६ । १ । १२२॥ लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ॥ अतद्धित इति वाच्यम् ॥*॥ दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र **आमन्त्रितस्य च** । ६ । १ । १९८ ॥ आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्न इति वरुण मित्र देवाः ॥ **आमन्त्रितस्य च** । ८ । १ । १९ ॥ पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम् । शुतुद्रि स्तोमम् । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अग्न इन्द्र । अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥*॥ समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न । अग्ने तेजस्विन् । अग्ने त्रातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति ॥ विभाषितं विशेषवचने ॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवीः षडुर्वीरुरु नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ॥ **सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे** । २ । १ । २ ॥ सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः क्विबन्तात्षष्ठ्यन्तस्य । परशरी नानुप्रवेशे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शक्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पदादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन् ॥ षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ ॥ षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ॥ पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः ॥ अव्ययानां न ॥*॥ उच्चैरधीयान ॥ अव्ययीभावस्य त्विष्यते ॥ ॥ * ॥ उपाग्न्यधीयान ॥ **उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य** ।

८।२।४॥ उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अभ्यभि हि। स्वरितस्य यणः। खलप्व्याशा। अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न॥ **एकादेश उदात्तेनोदात्तः।८।२।५॥** उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात्। वोश्वाः। क्वावरं मरुतः॥ **स्वरितो वानुदात्ते पदादौ।८।२।६॥** अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः।वी३दं ज्योतिर्हृदये।अस्य श्लोको दिवीयते। व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः।दीर्घमवेशे तूदात्तः। किंच एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव। तेऽवदन्। सो३यमागात्।उक्तं च प्रातिशाख्ये।इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु चेति॥**उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः।८।४।६६॥**उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अग्निमीळे॥ अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न। तमीशानासः॥ **नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्।८।४।६७॥** उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात्। गार्ग्यादिमते तु स्यादेव। प्र य आरुः। वोऽश्वाः क्वा ३ भीशवः॥ **एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ।१।२।३३॥** दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात्। त्रैस्वर्यापवादः। आगच्छ भो माणवक॥ **यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु।१।२।३४॥** यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा। अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्। यज्ञेति किम्। स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव। अजपेति किम्। ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु। जपो नाम उपांशुप्रयोगः। यथा जले निमग्नस्य। न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः। गीतिषु सामाख्या॥ **उच्चैस्तरां वा वषट्कारः।१।२।३५॥**यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा॥ **विभाषाच्छन्दसि।१।२।३६॥** छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात्। व्यवस्थितविभाषेयम्। संहितायां त्रैस्वर्यम्। ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानाम्। अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था॥ **न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः।१।२।३७॥** सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात्। सुब्रह्मण्यो३म्॥ असावित्यन्तः॥ * ॥ तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। गार्ग्यो यजते। ञित्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते॥ अमुष्येत्यन्तः॥ * ॥ षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत्। दाक्षेः पिता यजते॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च॥ * ॥ चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ। गार्ग्यस्य पिता यजते॥ वा नामधेयस्य॥ * ॥ स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तमनुदात्तं वा स्यात्। देवदत्तस्य पिता यजते॥ **देवब्रह्मणोरनुदात्तः।१।२।३८॥** अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम्। देवा ब्राह्मण आगच्छत॥ **स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्।१।२।३९॥** स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात्। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति॥ **उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः।१।२।४०॥**उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात्।

सरस्वति शुतुद्रि । व्यचक्षयत्स्वः ॥ **तस्य परमाम्रेडितम्** ॥ **अनुदात्तं च ।** ८ । १ । ३ ॥ द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवेदिवे ॥

॥ इति साधारणस्वराः ॥

धातोः । ६ । १ । १६२ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः । असि सत्यः॥ **स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ।** ६ । १ । १८८ ॥ स्वपादीनां हिंसेश्चानिट्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति। हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । ङित्येवेष्यते । नेह । स्वपानि । हिनसानि॥ **अभ्यस्तानामादिः ।** ६ । १ । १८९॥ अनिटचजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । ये ददति प्रिया वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्रे ॥ **अनुदात्ते च ।** ६ । १ । १९० ॥ अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे ॥ **भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ।** ६ । १ । १९२ ॥ भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योऽग्निहोत्रं जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । माता यद्वीरं जजनत् दधनत् । जागर्षि त्वम् ॥ **लिति ।** ६ । १ । १९३ ॥ प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ॥ **आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ।** ६।१।१९४ ॥अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोलूयंलोलूयम् । पक्षे लित्स्वरः ॥ **अचः कर्तृयकि ।** ६ । १ । १९५॥उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव॥**चङ्यन्यतरस्याम्।** ६ ।१।२१८॥चङन्ते धातावुपोत्तमुदात्तं वा । मा हि चीकरताम् । धात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे चङुदात्तः॥

॥ इति धातुस्वराः ॥

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः। ६। १ । १५९ ॥ कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः । शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ॥ **उञ्छादीनां च ।** ६ । १ । १६० ॥ अन्त उदात्तः स्यात्। उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तो गुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे । अन्यत्र योगेयोगे तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः। उत्तमशश्वत्तमावपि । उदुत्तमं वरुण । शश्वत्तममीळते ॥ **चतुरः शसि ।** ६ । १ । १६७ ॥ चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । चतुरः कल्पयन्तः । अचि र इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेररन् । निरवादाद्युदात्तता ॥ **झल्युपोत्तमम् ।** । ६ । १ । १८०॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात्। अध्वर्युभिः पञ्चभिः । नवभिर्वाजैर्नवती च । सप्तभ्यो जायमानः । आदशभिर्विवस्वतः ।

---

१ उञ्छ, म्लेच्छ, जञ्ज, जल्प, जप, वध, युग, गरो, दूष्ये वेगवेदवेष्टबन्धाः करणे, स्तुयुद्रुवश्छन्दसि, वर्तनि स्तोत्रे, श्वभ्रे दरः, साम्बतापौ भावगर्हायाम्, उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र, भक्षमन्थभोगमन्थाः । इत्युञ्छादिः ॥

उपोत्तमं किम् । आ षड्भिर्हूयमानः । विश्वेदेवैस्त्रिभिः । झलि किम् । नवानां नवतीनाम् ॥ **विभाषा भाषायाम् । ६।१।१८१ ॥** उक्तविषये ॥ **सर्वस्य सुपि ।६।१।१९१ ॥** सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति यशसा ॥ **ञ्नित्यादिर्नित्यम् । ६ । १ । १९७ ॥** ञिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् । चायेरन्ने ह्रस्वश्चेति चकारदसुनो नुडागमश्च ॥ **पथिमथोः सर्वनामस्थाने । ६ । १ । १९९ ॥** आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मतः पथो रक्ष । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् ॥ **अन्तश्च तवै युगपत् । ६ । १ । २०० ॥** तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । हर्षसे दातवा उ ॥ **क्षयो निवासे ६ । १ । २०१ ॥** आद्युदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिव्रत ॥ **जयः करणम् । ६ । १ । २०२ ॥** करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः ॥ **वृषादीनां च । ६ । १ । २०३ ॥** आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः ॥ **संज्ञायामुपमानम् ।६ ।१।२०४ ॥** उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनोऽत्र लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानं किम् । चैत्रः ॥ **निष्ठा च द्व्यजनात् । ६ । १ ।२०५ ॥** निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । द्व्यच् किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । त्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । कृतम् ॥ हृतम् ॥ **शुष्कधृष्टौ ।६। १।२०६॥** एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् ॥ अतसं न शुष्कम् ॥ **आशितः कर्ता । ६ । १ । २०७ ॥** कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः । कृषन्नित्फाल आशितम् ॥ **रिक्ते विभाषा । ६ । १ । २०८ ॥** रिक्तशब्दे वादिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ **जुष्टार्पिते च च्छन्दसि । ६।१।२०९ ॥** आद्युदात्ते वा स्तः ॥ **नित्यं मन्त्रे । ६ । १ । २१० ॥** एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । षळर आहुरर्पित-मित्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य । व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् । अर्पिताषष्टिर्न चलाचलास इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥ **युष्मदस्मदोर्ङसि । ६ । १ । २११॥** आदिरुदात्तः स्यात् । नहिषस्तव नो मम ॥ **ङयि च । ६ । १ । २१२ ॥** तुभ्यं हिन्वानः मह्यं वातः पवताम् ॥ **यतोऽनावः । ६ । १ । २१३ ॥** यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विना । युञ्जन्त्यस्य काम्या । कर्मोर्णिङन्तादचो यत्॥ **ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः । ६ । १ । २१४ ॥** एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः । ईड्यो नूतनैरुत । आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । उक्थमिन्द्राय शंस्यम् ॥

१ वृषः, जनः, ज्वरः, ग्रहः, हयः, गयः, नयः, तायः, तयः, चयः, श्रमः, वेदः, सूदः, अंशुः, गुहाशमरणौ संज्ञायां भावकर्मणोः, मन्त्रः, शान्तिः, कामः, यामः, आरा, धारा, कारा, वहः, कल्पः, पादः, इति वृषादिः ।

विभाषा वेण्विन्धानयोः ।६।१।२१५॥ आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अग्निम् ॥ **त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ।६।१।२१६॥** आदिरुदात्तो वा।आद्यास्त्रयो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः ॥ **मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ।६।१।२१९॥** मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती ॥ **अन्तोऽवत्याः ।६।१।२२०॥** अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥ **ईवत्याः ।६।१।२२१॥** ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती ॥

॥ इति प्रातिपदिकस्वरप्रक्रिया ॥

॥ अथ फिट्सूत्राणि ॥

फिषोऽन्त उदात्तः॥*॥प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात्।उच्चैः॥पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् ॥ * ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाटला, फलेरुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । अपालङ्क, व्याधिघात, आरेवत, आरग्वधेति पर्यायाः । अम्बार्थः माता । उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः ॥ गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ *॥ गेहम् । नब्विषयस्येति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । आद्युदात्तोऽयम्। इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् ॥ गुदस्य च ॥*॥अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततष्टाप् ॥ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य॥*॥धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः।अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् । बाह्यम् । यञन्तत्वादाद्युत्तत्त्वम् । विषयग्रहणं किम् । इभ्या । क्षत्रिया । यतोऽनाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदात्तः ॥ खान्तस्याश्मादेः ॥*॥ नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात्खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नब्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् । शिखा । मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिटामिति नब्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङः खो निद्ध्रस्वश्चेति उणादिषु नित्त्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाट्टापः प्रागेव स्वाङ्गशिटामिति वा बोध्यम् ॥ बंहिष्ठवत्सरातिशत्यान्तानाम् ॥ * ॥ एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन । यद्बंहिष्ठं नातिविधे इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः ॥ संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् ॥ दक्षिणस्य साधौ ॥*॥ अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिटामित्या-

---

१ केचित्तु पूर्व आदीति पुंल्लिङ्गं पठंति ॥

द्युदात्तः।अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुरुदात्तः।"दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु"इति कोशः॥स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा॥९॥इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः।दक्षिणः—बाहुः। आख्याग्रहणं किम्। प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति। छन्दसि च ॥१०॥ अस्वाङ्गार्थमिदम्। दक्षिणः—इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ ॥ कृष्णस्यामृगाख्या चेत् ॥११॥ अन्त उदात्तः—वर्णानान्तेनेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते ॥ कृष्णानां व्रीहीणाम्। "कृष्णो नोनाव वृषभः"। मृगाख्यायां तु—कृष्णो राव्यै ॥ वा नामधेयस्य ॥ १२ ॥ कृष्णस्येत्येव।"अयं वा कृष्णो अश्विना"।कृष्ण ऋषिः॥शुक्लगौरयोरादिः॥१३॥नित्यमुदात्तः स्यादित्येके। वेत्यनुवर्त्तत इति तु युक्तम्। सरो गौरो यथापि वेत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् ॥ अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः॥१४॥ अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थं आरम्भः। वशाग्रहणं नियमार्थं—छन्दस्येवेति। तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः॥पृष्ठस्य च॥१५॥छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम्।पृष्ठम्।अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्।१६।उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः॥आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्॥१७॥यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति(यंतोऽनावः)इति वा आद्युदात्ते प्राप्ते वचनम्॥आशाया अदिगाख्या चेत्॥१८॥ दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता। इन्द्र आशाभ्यस्परि॥नक्षत्राणामाऽब्विषयाणाम्॥१९॥अन्त उदात्तःस्यात्।आश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति प्राप्ते, ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते, वचनम् ॥ न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥२०॥ अन्त उदात्तो न। कृत्तिका नक्षत्रम्। केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय, आर्यिका, बहुलिका, इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः॥घृतादीनां च ॥ ॥२१॥ अन्त उदात्तः। घृतं मिमिक्षे।आकृतिगणोऽयम्॥ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि॥२२॥अन्त उदात्तः स्यात्। ज्येष्ठ आह चमसा। कनिष्ठ आह चतुरः। वयसि किम्। ज्येष्ठः,—श्रेष्ठः, कनिष्ठः—अल्पिकः ॥ इह नित्त्वादाद्युदात्त एव ॥ बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा॥२३॥अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे—उदात्तः ॥

॥ इति श्रीशान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

अथादिः प्राक् शकटेः॥२४॥अधिकारोऽयम्। शकटिशकट्योरिति यावत्॥ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य॥२५॥आदिरुदात्तः स्यात्। बलिः, तनुः ॥ नब्विषयस्यानिसन्तस्य॥२६॥वने न वायः। इसन्तस्य तु—सर्पिः। नपू—नपुंसकम् ॥ तृणधान्यानां च द्व्यषाम् ॥ २७॥ द्व्यचामित्यर्थः। कुशाः। काशाः। माषाः।तिलाः॥बह्वचां तु—गोधूमाः॥त्रः संख्यायाः॥२८॥ पञ्च। चत्वारः ॥ स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ॥२९॥ शिट् सर्वनाम। कर्णाभ्यां छुबुकादधि। ओष्ठाविव मधु। विश्वो विहायाः ॥ प्राणिनां कुपूर्वम् ॥ ३० ॥ कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः। काकः वृकः। शुकेषु मे। प्राणिनां किम्। क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ॥ ३१ ॥ खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात्। कन्दुकः ॥ उनर्वन्नन्तानाम् ॥ ३२ ॥ उन। वरुणं वो रिशादसम्। ऋ। स्वसारं त्वा कृणवै। वन्। पीवानं मेषम् ॥ वर्णानां

तणतिनितान्तानाम् ॥३३॥ आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः । शितिः । पृश्निः । हरित् ॥ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये ॥ ३४ ॥ ऋवर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः॥अक्षस्यादेवनस्य॥३५॥आदिरुदात्तः।तस्य नाक्षः। देवने तु। अक्षैर्मा दीव्यः॥अर्धस्यासमद्योतने॥३६॥अर्धो ग्रामस्य। समेंऽशके तु अर्धं पिप्पल्याः॥पीतद्वर्थानाम्॥३७॥आदिरुदात्तः । पीतद्रुः,—सरलः ॥ ग्रामादीनां च ॥३८॥ ग्रामः । सोमः । यामः । लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य ॥३९॥ चञ्चेव चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा ॥ न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ॥४०॥ एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्याघ्रः। सिंहः । महिषः॥ राजविशेषस्य यमन्वा चेत्॥४१॥ यमन्वा वृद्धः।आङ्ग उदाहरणम्।अङ्गाः प्रत्युदाहरणम्॥लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः॥४२॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः । कल्याणः।कोलाहलः॥स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् ॥४३॥ एषां त्रयाणामाद्युदात्तः स्त्रीविषयम्। मल्लिका । वर्णः। श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्त्येषां ते अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः ॥ शकुनीनां च लघुपूर्वम् ॥ ४४ ॥ पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः । खञ्जरीटः ॥ नर्तुप्राण्याख्यायाम् ॥४५॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः॥धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ॥४६॥आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । षान्तानाम् । माषाः ॥ जनपदशब्दानामषान्तानाम् ॥ ४७ ॥ आदिरुदात्तः । केकयः॥हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ॥४८॥ हयिति हल्संज्ञा । पललम् । शललम् । हयादीनां किम् । एकलः । असंयुक्तेति किम् । मल्लः ॥ इगन्तानां च द्व्यषाम् ॥ ४९ ॥ आदिरुदात्तः । कृषिः ॥

॥ इति श्रीशान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयं प्रागीषात्॥५०॥ईषान्तस्य हयादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः ॥ त्र्यचां प्राङ्मकरात्॥५१॥मकरवरूढेत्यतः प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः।स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्॥५२॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । वदनम् ॥ मादीनां च ॥५३॥ मलयः । मकरः ॥ शादीनां शाकानाम्॥५४॥शीतन्या॥शतपुष्पा॥पान्तानां गुर्वादीनाम्॥५५॥पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु । अनूपम् । द्व्यचां तु । नीपम् ॥ युतान्यण्यन्तानाम् ॥५६॥ युत । अयुतम् । अनि । धमनिः । अणि । विपणिः ॥ मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा॥५७॥एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः। मकरः।वरूढ इत्यादि॥छन्दसि च ॥५८॥ अमकराद्यर्थ आरम्भः। लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम् ॥ कर्दमादीनां च ॥५९॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम्।सुगन्धितेजनस्य ते वा॥६०॥आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः। सुगन्धितेजनाः ॥ नपः फलान्तानाम्॥६१॥आदिर्द्वितीयं चोदात्तम् । राजादनफलम्॥यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्॥६२॥कुलायः॥थान्तस्य च नालघुनी॥६३॥नाशब्दो लघु च

१ वरुडेति ल० श० शे० पाठो दृश्यते ।

उदात्ते स्तः । सनाथा सभा ॥ शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च ॥ ६४ ॥ अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ॥ साङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् ॥ ६५ ॥ द्वितीयमुदात्तं वा॥ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा॥ ६६ ॥हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्॥ ६७ ॥एषामादिरुदात्तः स्यात्॥ महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥ ६८ ॥ आदिरुदात्तः । महिषी जाया।अषाढा उपदधाति ॥

॥ इति श्रीशान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥ ६९ ॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी ॥ गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य॥ ७० ॥अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः॥पारावतस्योपोत्तमवर्जम्॥ ७१ ॥शेषं क्रमेणोदात्तम्। पारावतः ॥ धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ॥ ७२ ॥ एषां चतुर्णां धूप्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः। स्थालीपाकः ॥ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ॥ ७३ ॥ कपिकेशः । हरिकेशः ॥ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ॥ ७४ ॥स्पष्टम्।न्यङ्ङुत्तानः।व्यचक्षयत्स्वः।न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः॥ ७५ ॥स्वरितः स्यात् ॥ तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः ॥ ७६ ॥ स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । वैश्वानर्यांशिक्यमादत्ते। प्रभिन्नायमत्यमन्व्यास्याति । वज्रः कार्ष्मर्योवज्रेण । यतोऽनाव इति प्राप्ते ॥ बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ॥ ७७ ॥ अन्तः स्वरितानि।ततो बिल्व उदतिष्ठत् । त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि ॥ ७८ ॥ स्तरीरुत्वत् । उत त्वः पश्यन्।नभन्तामन्यके समे। सिमस्मै॥सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः ॥ ७९ ॥ अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवंपरं वा । तेन वासस्तनुते सिमस्मै इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव ॥ निपाता आद्युदात्ताः॥ ८० ॥स्वाहा ॥ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ॥ ८१ ॥ एवादीनामन्तः ॥ ८२ ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । ते मित्र सूरिभिः सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्य स इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥ वाचादीनामुभावुदात्तौ ॥ ८३ ॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥ चादयोऽनुदात्ताः ॥ ८४ ॥ स्पष्टम् ॥ यथेति पादान्ते ॥ ८५ ॥ तन्नेमिमृभवो यथा ॥ पादान्ते किम् । यथानो अदितिः करत् ॥ प्रकारादिद्विरुक्तौ ॥ परस्यान्त उदात्तः ॥ ८६ ॥ पटुपटुः ॥ शेषं सर्वमनुदात्तम् ॥ ८७ ॥ शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । दिवेदिवे ॥

॥ इति श्रीशान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः ॥

इति प्रातिपदिकस्वराः ॥

---

१ शिशुमारेति पाठान्तरमिति श० शे० शेखरे।

२ उष्ट्रेरेति पाठान्तरमिति श० श० शे० ।

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥ प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात्।अग्निः कर्तव्यम् ॥ **अनुदात्तौ सुप्पितौ** । ३ । १ । ४ ॥ पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ॥ **चितः** । ६ । १ । १६३ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् ॥ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् ॥ चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः।नभन्तामन्यके समे । यके सरस्वतीमनु । तकत्सु ते ॥ **तद्धितस्य** । ६ । १ । १६४ ॥ चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौञ्जायनाः ॥ **कितः** । ६ । १ । १६५ ॥ कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः ॥ **तिसृभ्यो जसः** । ६ । १ । १६६ ॥ अन्त उदात्तः । तिस्रो द्यावः सवितुः ॥ **सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः** । ६ । १ । १६८ ॥ साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । वाचा विरूपः । सौ किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् ॥ राज्ञो नु ते । एकाचः किम् । विधत्ते राजनि त्वे । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् ॥ **अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे** । ६ । १ । १६९ ॥ नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा॥ **अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्** । ६ । १ । १७० ॥ अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वनाम स्थानग्रहणं शसपरिग्रहार्थम् । प्रतीचो बाहून् ॥ **ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः** । ६ । १ । १७१॥ऊडादिभ्यःपरा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता।ऊठ्—प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा ॥ ऊठ्युपधाग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अक्षद्युवा । अक्षद्युवे । इदम् । एभिर्नृभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्तताप्यस्तीति वाच्यम् । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादाविति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् । प्र ते बभ्रू प्राभ्यां गा अनु । पद्दन्नोमासूहृन्निशू इति षट् पदादयः । पद्भ्यां भूमिः । दद्भिर्न जिह्वा । अहरहर्जायते मासिमासि । मनश्चिन्मे हृद आ । अप् । अपां फेनेन । पुम् । अभ्रातेव पुंसः । रै । राया वयम् । रायो धर्ता विवस्वतः । दिव् । उपत्वाग्ने दिवेदिवे॥ **अष्टनो दीर्घात्**।६।१।१७२॥ शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टाभिर्दशभिः ॥ **शतुरनुमो नद्यजादी** । ६ । १।१७३॥ अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । अच्छा रवं प्रथमा जानती । कृण्वते । अन्तोदात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छतुर्लसार्वधातुक इति निघातः ॥ **उदात्तयणो हल्पूर्वात्** । ६ । १ । १७४ ॥ उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । चोदयित्री सूनृतानाम् । एषा नेत्री । ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे ॥ **नोङ्धात्वोः** । ६ ।

। १ । १७५ ॥ अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्ध्वा । सेत्पृश्निः सुभ्वे ॥ **ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्** । ६ । १ । १७६ ॥ ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः । यो अब्दिमाँ उदनिमाँ इयर्ति । नुटः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मात्वा विदद्दिषुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र न । मरुत्वानिंद्र । नियुत्वान्वा यवागहि ॥ रेशब्दाच्च ॥ * ॥ रेवाँ इद्रेवतः ॥ **नामन्यतरस्याम्** । ६ । । १ । १७७ ॥ मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । चेतन्ती सुमतीनाम् ॥ **ङ्याश्छन्दसि बहुलम्** । ६ । १ । १७८ ॥ ङ्याः परो नामुदात्तो वा । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । वेत्युक्तेर्नेह । जयन्तीनां मरुतो यन्तु ॥ **षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः** । ६ । १ । १७९ ॥ एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । आ षड्भिर्हूयमानः । त्रिभिष्ट्वं देव ॥ **नगोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः** । ६ । १ । १८२ ॥ एभ्यः प्रागुक्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुः । शुनश्चिच्छेपम् । सौ प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो द्युम्नम् । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ **दिवो झल्** । ६ । १ । १८३ ॥ दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । द्युभिरक्तुभिः । झलिति किम् । उप त्वाग्ने दिवेदिवे ॥ **नृ चान्यतरस्याम्** ।६ ।१।१८४॥ नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता ।नृभिर्येमानः ॥ **तित्स्वरितम्** । ६ । १ । १८५॥ निगदेव्याख्यातम्[1] । क नूनम् ॥ **इति सुप्स्वराः** ॥ **तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्ह्विङोः** । ६ । १ । १८६ ॥ अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । ङितः । अभिचष्टे अनृतेभिः । अदुपदेशात् । पुरुभुजा चनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे । तास्यादिभ्यः किम् । अभि वृधे गृणीतः । उपदेशग्रहणात् नेह । हतो वृत्राण्यार्या । लग्रहणं किम् । कर्तारि निघ्नानाः । सार्वधातुकं किम् । शिश्ये । अन्ह्विङो किम् । ह्नुते । यदधीते ॥ विन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इन्धे राजा । एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥ **आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्** । ६ । १ । १८७ ॥ सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यासिष्टं वर्तिरश्विनौ ॥ **थलि च सेटीडन्तो वा** । ६ । १ । १९६ ॥ सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नैते त्रयस्तदा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । लुलविथ । अत्र चत्वारोपि पर्यायेणोदात्ताः ॥ **उपोत्तमं रिति** । ६ । १ । २१७ ॥ रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये ॥

॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्य । ६ ।१ । २२३ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् ॥ **बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्** । ६ । २ । १ । उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ।

---

1 उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः ।

सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । उदात्तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । समपादः ॥ **तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः** । ६ । २ । २ ॥ सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेतः । कृत्यतुल्याख्याअजात्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्मन्दयत्सखम् । मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्री श्यामा ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानाम् ॥ * ॥ अयज्ञो वा एषः । परिगणनं किम् । स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् ॥ **वर्णो वर्णेष्वनेते** । ६ । २ । ३ ॥ वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः । अनेते किम् । कृष्णैतः ॥ **गाधलवणयोः प्रमाणे** । ६ । २ । ४ ॥ एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रन्नन्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् ॥ **दायाद्यं दायादे** । ६ । २ । ५ ॥ तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् । परमदायादः ॥ **प्रतिबन्धिचिरकृच्छ्रयोः** । ६ । २ । ६ ॥ प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याकरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥ **पदेऽपदेशे** । ६ । २ । ७ ॥ व्याजवाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञंतस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशे किम् । विष्णुपदम् ॥ **निवाते वातत्राणे** । ६ । २ । ८ ॥ निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुडयशब्दो डयगन्तः । यगन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोयं रूढः पार्श्वे ॥ **शारदेऽनार्तवे** । ६ । २ । ९ ॥ ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः सृजेरसुम् चेत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । अनार्तवे किम् । उत्तमशारदम् ॥ **अध्वर्युकषाययोर्जातौ** । ६ । २ । १० ॥ एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद्वैशम्पायनाऽन्तेवासिभ्यश्चेति णिनेः कठचरकाल्लुगिति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः ॥ **सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये** ।

। ६ । २ । ११ ॥ अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः। समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥ **द्विगौ प्रमाणे** । ६ । २ । १२ ॥ द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः।द्विगौ किम् । व्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम्।परमसप्तसमम् ॥ **गन्तव्यपण्यं वाणिजे** । ६ । २ । १३ ॥ वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्र शब्दो रक्प्रत्ययान्तः । गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः ॥ **मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके** । ६ । २ । १४ ॥ मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्त्वात् । नपुंसके किम् । कुड्यच्छाया । **सुखप्रिययोर्हिते** । ६ । २ । १५ ॥ एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् । परमसुखम् ॥ **प्रीतौ च** । ६ । २ । १६ ॥ प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् ॥ **स्वं स्वामिनि** । ६ । २ । १७ ॥ स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परमस्वामी ॥ **पत्यावैश्वर्ये** । ६ । २ । १८ ॥ दमूना गृहपतिर्दमे ॥ **न भूवाक्चिद्दिधिषु** । ६ । २ । १९ ॥ पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥ **वा भुवनम्** । ६ । २ । २० ॥ उक्तविषये । भुवनपतिः । भूसूधूभ्रस्जिभ्य इति क्युनन्तो भुवनशब्दः ॥ **आशङ्काऽऽबाधनेदीयस्सु सम्भावने** । ६ । २ । २१ ॥ अस्तित्वाध्यवसायः सम्भावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा सम्भाव्यते । सम्भावने किम् । परमनेदीयः ॥ **पूर्वे भूतपूर्वे** । ६ । २ । २२ ॥ आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते । भूतपूर्वे किम् । परमपूर्वः ॥ **सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये** । ६ । २ । २३ ॥ एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् ॥ **विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु** । ६ । २ । २४ ॥ विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् । परमलवणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः ॥ विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । सम्पन्न । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥

अज्याऽवमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये । ६ । २ । २५ ॥ अ ज्य अवम कन् इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेत्यादि किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयःकेति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ॥ **कुमारश्च । ६ ।२ । २६ ॥** कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ **आदिः प्रत्येनसि । ६ । २ । २७ ॥** कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ॥ **पूगेष्वन्यतरस्याम् । ६ । २ । २८ ॥** पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति ॥ **इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । ६ । २ । २९ ॥** एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । दश मासान् भूतो दशमास्यः । पञ्च मासान्भूतः पञ्चमास्यः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । (नः संख्यायाः) इति पञ्चन्शब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमारत्निः । **बह्वन्यतरस्याम् । ६ । २ । ३० ॥** बहुशब्दस्तथा वा । बह्वरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति भवति । **दिष्टिवितस्त्योश्च । ६ । २ । ३१ ॥** एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः ॥ **सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् । ६ । २ । ३२ ॥** अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काश्यसिद्धः । साङ्काश्येति ण्यान्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ॥ **परिप्रत्युपाऽपा वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु । ६ । २ । ३३ ॥** एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि ॥ **राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु । ६ । २ । ३४ ॥** राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् । द्वैप्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्णयः एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । बहुवचनं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् । वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः । अन्ध-

कवृष्णिषु किम् । कुरुपञ्चालाः ॥ **संख्या । ६ । २ । ३५ ॥** संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेस्त्रयसादेश आद्युदात्तो निपात्यते ॥ **आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । ६ । २ । ३६ ॥** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणाः ॥ अन्तेवासी किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥ **कार्तकौजपादयश्च । ६ । २ । ३७ ॥** एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण्णन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ॥ **महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ॥** महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ॥ **क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ३९ ॥** चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः । **उष्ट्रः सादिवाम्योः । ६ । २ । ४० ॥** उष्ट्रसादी । उष्ट्रवामी । उषेः ष्ट्रन्–उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः ॥ **गौः सादसादिसारथिषु । ६ । २ । ४१ ॥** गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ॥ **कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च । ६ । २ । ४२ ॥** एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या । कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः कुरुः ॥ वृजेरिति वाच्यम् ॥ * ॥ वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द आद्युदात्तः।असूता जरती असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम् । सिध्मादित्वाल्लच् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां

---

१ क्वचिदन्तोदात्त इत्यपि पाठः ॥

२ कार्तकौजपौ, सावर्णिमाण्डूकेयौ, अवन्त्यश्मकाः, पैलश्यामपर्णेयाः, कपिश्यामपर्णेयाः, पैलस्यापर्णेयाः, कपिस्यापर्णेयाः, कटुकवार्चलेयाः, शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः, कटुकवाधेलयाः, शालकशुनकाः, शाकलशणकाः, शाणकबाभ्रवाः, आर्चाभिमौद्गलाः, कुन्तिसुराष्ट्राः, चिन्तिसुराष्ट्राः, तण्डिवतण्डाः, अविमत्तकामविद्धाः, बाभ्रवशालङ्कायनाः, बाभ्रवदानवच्युताः, कठकालापाः, (स्त्रीयाः) कठकौथुमाः, कौथुमलौकाक्षाः, स्त्रीकुमारम्, मौदपैप्पलादाः, मौदपिप्पलादाः,(वत्सजरन्तः,) सौश्रुतपार्थिवाः, जरामृत्यू, याज्यानुवाक्ये ॥ वृत् ॥ इति कार्तकौजपादयः ॥

३ दासीभारः, देवहूतिः, देवभीतिः देवलातिः, वसुनीतिः, औषधिः, चन्द्रमाः, । दासीभारादिराकृतिगणः ॥

कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यण्णन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यकम्बलः । संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव। प्रतिपदोक्ते समासे कृत्या इत्येष स्वरो विहितः[1]। दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥ स राये स पुरन्ध्याम् । पुरं शरीरं ध्रियतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । नब्विषयस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥ **चतुर्थी तदर्थे** । ६ । २ । ४३ ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु यूपदारु ॥ **अर्थे** । ६ । २ । ४४ ॥ अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ॥ **क्ते च** । ६ । २ । ४५ ॥ क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ॥ **कर्मधारयेऽनिष्ठा** । ६ । २ । ४६ ॥ क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृता । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताकृतम् ॥ **अहीने द्वितीया** । ६ । २ । ४७ ॥ अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेण । अहीने किम् । कान्तारातीतः ॥ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । सुखप्राप्तः । थाथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥ **तृतीया कर्मणि** । ६ । २ । ४८ ॥ कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । त्वोतासः । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रथेन यातो रथयातः ॥ **गतिरनन्तरः** । ६।२।४९॥ कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । थाथेत्यस्यापवादः । पुरोहितम् । अनन्तरः किम्। अभ्युद्धृतः। कारकपूर्वपदस्य तु सति शिष्टस्थाथादिस्वर एव। दूरादागतः॥ **तादौ च निति कृत्यतौ** । ६ । २ । ५० ॥ तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ । सङ्गतिं गोः । कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् ।[2]प्रजल्पाकः । निति किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः ॥ **तवै चान्तश्च युगपत्** । ६ । २ । ५१ ॥ तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । अन्वेतवा उ । कृत्स्वरापवादः ॥ **अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये** । ६ । २ । ५२ ॥ अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्तान् । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात्परत्वादयमेव । जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः । वप्रत्यये किम् । उदञ्चनम् ॥ **न्यधी च** । ६ । २ । ५३ ॥ अप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ॥ **ईषदन्यतरस्याम्** । ६ । २ । ५४ ॥ ईषत्क-

---

१ तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रेण विहितः ॥
२ केचित्तु यस्य समासस्येति वदन्ति ॥

डारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥ **हिरण्यपरिमाणं धने । ६ । २ । ५५ ॥** सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला ॥ **प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ६ । २ । ५६ ॥** प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः । अचिरेति किम् । प्रथमो वैयाकरणः ॥ **कतरकतमौ कर्मधारये । ६ । २ । ५७ ॥** वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥ **आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ६ । २ । ५८ ॥** आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ॥ **राजा च । ६ । २ । ५९ ॥** ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **षष्ठी प्रत्येनसि । ६ । २ । ६० ॥** षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम् । अन्यत्र न ॥ **क्ते नित्यार्थे । ६ । २ । ६१ ॥** क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । हसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् । मुहूर्तप्रहसितः ॥ **ग्रामः शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ॥** वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्रामः किम् । परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या ॥ **राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ॥** शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राजकुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शिल्पिनि किम् । राजहस्ती ॥ **आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ६५ ॥** सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटे कार्षापणम् । हले द्विपदिका। संज्ञायामिति सप्तमीसमासः। कारनाम्नि चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति। धर्म्ये इति किम्। कर्मकरवर्द्धितकः। अहरणे किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः[1] । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ॥ **युक्ते च । ६।२।६६॥** युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः ॥ **विभाषा-**

१ वाडवः बीजाश्व इत्यर्थः ।

ध्यक्षे । ६ । २ । ६७ ॥ गवाध्यक्षः ॥ **पापं च शिल्पिनि** । ६ । २ । ६८ ॥ पापनापितः ॥ पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न ॥ **गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे** । ६ । २ । ६९ ॥ भार्यासौश्रुतः । सुश्रुताऽपत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते ते एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । गोत्रादिषु किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः ॥ **अङ्गानि मैरेये** । ६ । २ । ७० ॥ मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुष्पासवः ॥ **भक्ताख्यास्तदर्थेषु** । ६ । २ । ७१ ॥ भक्तमन्नम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्ववदन्तोदात्तम् ॥ **गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने** । ६ । २ । ७२ ॥ धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः ॥ **अके जीविकार्थे** । ६ । २ । ७३ ॥ दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडेति समासः । अके किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थे किम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥ **प्राचां क्रीडायाम्** । ६ । २ । ७४ ॥ प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल् । प्राचां किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुल् ॥ **अणि नियुक्ते** । ६ । २ । ७५ ॥ अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रधारः । नियुक्ते किम् । काण्डलावः ॥ **शिल्पिनि चाऽकृञः** । ६ । २ । ७६ ॥ शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं चेदण् कृञः परो न भवति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अकृञः किम् । कुम्भकारः ॥ **संज्ञायां च** । ६ । २ । ७७ ॥ अण्णन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥ **गोतन्तियवं पाले** । ६ । २ । ७८ ॥ गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति किम् । वत्सपालः । पाले इति किम् । गोरक्षः ॥ **णिनि** । ६ । २ । ७९ ॥ पुष्पहारी ॥ **उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव** । ६ । २ । ८० ॥ उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते आद्युदात्तम् । उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् । वृकवञ्ची । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ॥

युक्तारोह्यादयश्च । ६ । २ । ८१ ॥ आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ॥ **दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे** । ६ । २ । ८२ ॥ कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥ **अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः** । ६ । २ । ८३ ॥ बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् । दग्धजानि तृणानि ॥ **ग्रामेऽनिवसन्तः** । ६ । २ । ८४ ॥ ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ॥ **घोषादिषु च** । ६ । २ । ८५ ॥ दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिह्रदः ॥ **छाँत्र्यादयः शालायाम्** । ६ । २ । ८६ ॥ छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसके इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥ **प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम्** । ६ । २ । ८७ ॥ प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकेति किम् । कर्कीप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ॥ **मालादीनां च** । ६ । २ । ८८ ॥ वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ॥ **अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम्** । ६ । २ । ८९ ॥ नगरे परे महन्नवन्वर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न । ब्रह्मनगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिकनगरम् ॥ **अर्मे चाऽवर्णं द्व्यच् त्र्यच्** । ६ । २ । ९० ॥ अर्मे परे द्व्यच्त्र्यच्पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । अवर्णं किम् । बृहदर्मम् । द्व्यच् त्र्यच् किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥ **न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम्** । ६ । २ । ९१ ॥ अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

---

१ युक्तारोही, आगतरोही, आगतरोधी, आगतयोधी, आगतवञ्ची, आगतनन्दी, आगतप्रहारी, आगतमत्स्यः, क्षीरहोता, भगिनीभर्ता, ग्रामगोधुक्, अश्वत्रिरात्रः, व्युष्टित्रिरात्रः, गर्गत्रिरात्रः गणपादः, एकाशीतिपाद्, (पात्रेसमितादयश्च) युक्तारोह्यादयः॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन अधिकशतवर्ष इत्यादि ।

२ घोष, कट, वल्लभ, ह्रद, बदरी, पिङ्गल, पिशङ्ग, माला, रक्षा, शाला, कट, शाल्मली अश्वत्थ, तृण, शिल्पी, मुनि, प्रेक्षा ॥ वृत् ॥ इति घोषादिः ॥

३ छात्रि, पेलि, भाण्डि, व्याडि, आखण्डि, आघाटि, गोमि, वृत । इति छात्र्यादिः ॥

४ कर्की, मघी, मकरी, कर्कन्धू, शमी, करीर, कन्दुक, कवल, बदर, शोण, शौण। वृत् । इति कर्क्यादिः।

५ माला, शाला, शोणा, द्राक्षा, स्राक्षा, क्षामा, काञ्ची, एक, काम, दिवोदास, वध्र्यश्व, ॥ मालादिराकृतिगणः ॥

दिवोदासाय दाशुषे ॥ **अन्तः । ६ । २ । ९२ ॥** अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ॥ **सर्वं गुणकार्त्स्न्ये । ६ । २ ॥ ९३ ॥** सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वं किम् । परमश्वेतः ।आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्तते । गुणेति किम् । सर्वसौवर्णः । कार्त्स्न्ये किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः॥ **संज्ञायां गिरिनिकाययोः।६।२।९४॥**एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् ।अञ्जनागिरिः। मौण्डनिकायः । संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥ **कुमार्यां वयसि । ६ । २ । ९५॥**पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्रंप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी॥**उदकेऽकेवले । ६ । २ । ९६ ॥** अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुडोदकम्।स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः। स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् । शीतोदकम् ॥ **द्विगौ क्रतौ । ६ । २ । ९७ ॥** द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गर्गत्रिरात्रः । द्विगौ किम् । अतिरात्रः । क्रतौ किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः । **सभायां नपुंसके । ६ । २ । ९८ ॥** सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम्।स्त्रीसभम्।सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ **पुरे प्राचाम् । ६ ।२।९९॥**देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् ॥ **अरिष्टगौडपूर्वे च ।६।२।१००॥** पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥ **न हास्तिनफलकमार्देयाः । ६ । २ । १०१ ॥** पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि ॥ हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वात् ढक् ॥ **कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । ६ । २ । १०२ ॥** एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालबिलम् । कुसूलादि किम् । सर्पबिलम् । बिलेति किम् । कुसूलस्वामी ॥ **दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । ६ । २ । १०३ ॥** दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपदे । पूर्वपञ्चालाः । आख्याने । पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्छब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥ **आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि । ६ । २ । १०४ ॥** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् । पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥ **उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च । ६ । २ । १०५ ॥** उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्छब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः

अपरपाश्वालकः । अधिकारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः ॥ **बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्** । ६ । २ । १०६ ॥ बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा विश्वदेवः । आविश्वदेवं सप्ततिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वेदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः ॥ **उदराश्वेषुषु** । ६ । ३ । १०७॥ संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्वः । महेषुः ॥ **क्षेपे** । ६ । २ । १०८ ॥ उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कन्दुकाश्वः । चलाचलेषुः । अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति भवति विप्रतिषेधेन ॥ **नदी बन्धुनि** ।६। २ ।१०९ ॥ बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः ॥ **निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्** । ६ । २ । ११० ॥ निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम् । शुष्कमुखः ॥ **उत्तरपदाऽऽदिः** । ६ । २ । १११ ॥ उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालमित्यवधिकः ॥ **कर्णो वर्णलक्षणात्** । ६ । २ । ११२ ॥ वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः ।कर्णः किम् । श्वेतपादः । वर्णलक्षणात्किम् । शोभनकर्णः ॥ **संज्ञौपम्ययोश्च** । ६ । २ । ११३ ॥ कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये।गोकर्णः॥**कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च**।६।२।११४॥संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः।काण्डपृष्ठः।सुग्रीवः।नाडीजङ्घः।औपम्ये।खरकण्ठः।गोपृष्ठः।अश्वग्रीवः । गोजङ्घः ॥ **शृङ्गमवस्थायां च** । ६ । २ । ११५ ॥ शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेषशृङ्गः । अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥ **नञो जरमरमित्रमृताः** । ६ । २ । ११६ ॥ नञः पर एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् । अमित्रं मर्दय । श्रवो देवेष्वमृतम् । नञः किम् । ब्राह्मणमित्रः । जेति किम् । अशत्रुः ॥ **सोर्मनसी अलोमोषसि** । ६ । २ ।११७॥ सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् । नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः । सुकर्माणः सुयुजः । स नो वक्षदनिमानः । सुब्रह्मा । शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेशसस्करति । सोः किम् । कृतकर्मा । मनसी किम् । सुराजा । अलोमोषसी किम् । सुलोमा । सूषाः । कपि तु परत्वात्कपि पूर्वमिति भवति । सुकर्मकः ।[1]

---

१ उदराश्वेषुक्षेपे इति उत्तरसूत्रेण सहैकोयोगः स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकायाम् । भाष्येपि तथा ॥

सुस्रोतस्कः ॥ **क्रत्वादयश्च । ६ । २ । ११८ ॥** सोः परे आद्युदात्ताः स्युः । साम्राज्याय सुक्रतुः । सुमतीकः । सुहव्यः । सुमतूर्तिंमनेहसम् ॥ **आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि । ६ । २ । । ११९ ॥** यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् । अधा स्वश्वाः । सुरथाँ आतिथिग्वे । नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं किम् । या सुबाहुः । द्व्यच् किम् । सुगुरसत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दस्त्र्यच् ॥ **वीरवीर्यौ च । ६ । २ । १२० ॥** सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरेण रयिणा । सुवीर्यस्य गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् ॥ **कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे । ६ । २ । १२१ ॥** उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् ॥ **कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । ६ । २ । १२२ ॥** द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् । परमकंसः ॥ **तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६ । २ । १२३ ॥** शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् । दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला ॥ **कन्था च । ६ । २ । १२४ ॥** तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्दे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । नपुंसके किम् । दाक्षिकन्था ॥ **आदिश्चिहणादीनाम् । ६ । २ । १२५ ॥** कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः । चिहणकन्थम् । मदुरकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वस्याद्युदात्तार्थम् ॥ **चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । ६ । २ । १२६ ॥** चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादित्वात्समासः । गर्हायां किम् । परमचेलम् ॥ **चीरमुपमानम् । ६ । २ । १२७ ॥** वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् ॥ **पललसूपशाकं मिश्रे । ६ । २ । १२८ ॥** घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः । मिश्रे किम् । परमपललम् ॥ **कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । ६ । २ । १२९ ॥** आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् ॥ **अकर्मधारये राज्यम् । ६ । २ । १३० ॥** कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् ।

---

१ क्रतु, दृशीक, प्रतीक, प्रतूर्ति, हव्य, भव्य, भग ॥ वृत् ॥ इति क्रत्वादिः ॥

२ चिहण, मदुर, मद्दुर, कैतुल, पटत्क, वैडालिक, वैडालिकर्णि, कुक्कुट, चिक्कण, चित्कण ॥ वृत् ॥ इति चिहणादिः ॥

अकेति किम् । परमराज्यम् ॥ चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ कुचेलम् । कुराज्यम् ॥ **वर्ग्यादयश्च** । ६ । २ । १३१ ॥ अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः । **पुत्रः पुम्भ्यः** । ६ । २ । १३२ ॥ पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । माहिषपुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्यः किम् । दाक्षीपुत्रः ॥ **नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः** । ६ । २ । १३३ ॥ एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुःपुत्रः । संयुक्ताः सम्बन्धिनः । स्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातुष्पुत्रः ॥ **चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः** । ६ । २ । १३४ ॥ एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम् । अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् ॥ **षट् च काण्डादीनि** । ६ । २ । १३५ ॥ अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् । तिलपललम् । मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । षट् किम् । राजसूदः । अप्रेति किम् । दत्तकाण्डम् ॥ **कुण्डं वनम्** । ६ । २ । १३६ ॥ कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । वनं किम् । मृत्कुण्डम् ॥ **प्रकृत्या भगालम्** । ६ । २ । १३७ ॥ भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम् । कुम्भीकपालम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृत्येत्यधिकृतमन्त इति यावत् ॥ **शितेर्नित्याऽबह्वज्बहुव्रीहावभसत्** । ६ । २ । १३८ ॥ शितेः परं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात् । शितेः किम् । दर्शनीयपादः । अभसत्किम् । शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः ॥ **गतिकारकोपपदात्कृत्** । ६ । २ । १३९ ॥ एभ्यः परं कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । शोणा धृष्णू नृवाहसा । इध्मप्रव्रश्चनः । उपपदात् । उच्चैः कारम् । ईषत्करः । गतीति किम् । देवस्य कारकः । शेषे षष्ठी । कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचतितरामित्यत्र तरवाद्यन्तेन समासे कृते आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके । प्रपचति देश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये ॥ **उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्** । ६ । २ । १४० ॥ एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । वनस्पतिं वन आ । बृहस्पतिं यः । बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । हर्षया शचीपतिम् । शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः । शचीभिर्न इति दर्शनात् । तनूनपादुच्यते । नराशंसं वाजिनम् ॥

---

१ दिगादिषु वर्ग, इत्येवमादयो ये पठितास्ते कृतयदन्ता वर्ग्यादयः ॥

२ चूर्ण, करिष, करीष, शाकिन, शाकट, द्राक्षा, तूस्त, कुन्दम, दलप, चमसी, चक्कन, चौल ॥ वृत् ॥ इति चूर्णादिः ॥

३ कांड, चीर, पलल, सूप, शाक, कूल ॥ वृत् ॥ इति काण्डादिः ॥

४ वनस्पतिः, बृहस्पतिः, शचीपतिः, तनूनपात्, नराशंसः, शुनःशेपः, शण्डामर्कौ, तृष्णावरूत्री, लम्बाविश्ववयसौ, मर्मृत्युः, इति वनस्पत्यादिः ॥

निपातनाद्दीर्घः । शुनःशेपम् ॥ **देवताद्वन्द्वे च । ६ । २ । १४१ ॥** उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । आप इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती वयम् । देवता किम् । प्लक्षन्यग्रोधौ।द्वन्द्वे किम् । अग्निष्टोमः ॥ **नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु । ६ । २ । १४२ ॥** पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणः । अपृथिव्यादौ किम् । द्यावापृथिवी जनयन् । आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । सोमारुद्रौ । रोदेर्णिलुक्चेति रगन्तो रुद्रशब्दः । इन्द्रापूषणौ । श्वन्नुक्षन्पूषन्निति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थिनौ । मन्थिन्निनन्तत्वादन्तोदात्तः ॥ उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ॥ **अन्तः । ६ । २ । १४३ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **थाऽथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् । ६ । २ । १४४ ॥** थं अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः । प्रभृथस्यायोः । आवसथः । घञ् । प्रभेदः । क्त । धर्ता वज्री पुरुष्टुतः । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रक्षयः । अप् । प्रलवः । इत्र । प्रलवित्रम् । क । गोवृषः मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥ ॥ **सूपमानात् क्तः । । ६ । २ । १४५ ॥** सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य । शशप्लुतः॥ **संज्ञायामनाचितादीनाम्।६।२।१४६॥** गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा । उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः । अनेति किम् । आचितम् । आस्थापितम् ॥ **प्रवृद्धादीनां च । ६ । २ । १४७ ॥** एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि । ६ । २ । १४८ ॥** संज्ञायामन्त उदात्तः ।

---

१ आचित, पर्याचित, आस्थापित, परिगृहीत, निरुक्त, प्रतिपन्न, अपश्लिष्ट, प्रश्लिष्ट, उपहित, उपस्थित, (संहिताऽगवि) ॥ वृत् ॥ इत्याचितादिः ॥

२ प्रवृद्धं यानम्, प्रवृद्धो वृषलः, प्रयुतासूष्णवः, आकर्षेऽवहितः, अवहितो भोगेषु, खट्वारूढः, कविशस्तः, आकृतिगणोऽयम्, तेन प्रवृद्धो वृषकृतो रथ इत्यादिकमपि गृह्यते ॥

३ संज्ञायामनाचितादीनामित्यस्यायं नियमः—कारकात्क्तांतयोरन्त उदात्त आशिषि संज्ञायां चेद्दत्तश्रुतयो रेवेति । (देवदत्तः) इति देवा एनं देयासुरिति प्रार्थितैर्देवैर्दत्त इति विग्रहः । (विष्णुश्रुतः) विष्णुरेनं श्रूयादिति विग्रहार्थः । (आशिषि लिङ्लोटौ) (क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्)—इति क्तः उभयत्र । देवदत्तनामा शङ्खोऽत्र देवदत्तपदार्थः । (कारकात्किम्) एतदभावे गतिकारकोपपदादित्यनुवृत्तेस्त्रयाणामपि नियमःस्यादिति भावः । (सम्भूतः) रामायणपाठः । संभूयादित्युक्तयुत्तरं यत्र रामायणपाठो जातस्तत्र संभूतो रामायण इत्ययं प्रयोगः । (दत्तश्रुतयोः किम्) एतदभावे (तृतीयाकर्मणि) इत्यस्यापि नियमस्स्यादिति भावः । दत्तश्रुतयोश्चेदाशिष्येवेति तृतीयनियमार्थमाशिषीति पदम्, अन्यथा दत्तश्रुतयोश्चेत्कारकादेवेति नियमः स्यात् । तेनानाहतो नदति देवदत्तः (शंखः) इत्यादौ आशीरप्रतीतेः । (तृतीयाकर्मणि) इति स्वर एव । तदुक्तं सिद्धन्तूभयनियमादिति । इत्येवमनेति । इत्येवमप्यनेत्यर्थः । अत्र कारकादिति योगं विभज्य दूरादागत इत्यत्राऽन्तोदात्तत्वं विधेयं (गतिरनन्तरः) इत्यस्य बाधनार्थम् । क्षुल्लकविद्भुषामेतदर्थवेत्ताऽहमेवेति दुरभिमानपरिहारायेयं टिप्पणी दत्ता— का. शे. वेङ्कटाचलशर्मणा ।

देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनेति न । तृतीयाकर्मणीति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । आशिषि किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥ **इत्थम्भूतेन कृतमिति च । ६ । २ । १४९ ॥** इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भावे एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । तृतीयाकर्मणीत्यस्यापवादः ॥ **अनो भावकर्मवचनः । ६ । २ । १५० ॥** कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । अनः किम् । हस्तादायः । भेति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात्किम् । निदर्शनम् ॥ **मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः । ६ । २ । १५१ ॥** कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः ॥ गोक्रीतः । कारकात्किम् । प्रभूतौ सङ्गतिम् । अत्र तादौ च नितीति स्वरः ॥ **सप्तम्याः पुण्यम् । ६ । २ । १५२ ॥** अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥ **ऊनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ॥** माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ **मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ । ६ । २ । १५४ ॥** पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । मिश्रं किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः ॥ **नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः । ६ । २ । १५५ ॥** सम्पाद्याद्यर्थतद्धितान्तान्नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असान्तापिकः । नञः किम् । गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः ।

१ याजकादयः (याजकादिभिश्च) इत्यत्रोक्ताः ॥

गुणप्रतिषेधे किम् । गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्गुच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । संपेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्धिताः किम् । वोढुमर्हति वोढा । न वोढाऽवोढा ॥ **ययतोश्चाऽतदर्थे । ६ । २ । १५६ ॥** ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थे किम् । अपाद्यम् । तद्धितः किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह । अवामदेव्यम् ॥ **अच्कावशक्तौ । ६ । २ । १५७ ॥** अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्तुमशक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योन्यं पचादपचः ॥ **आक्रोशे च । ६ । २ । १५८ ॥** नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते ॥ अविक्षिपः ॥ **संज्ञायाम् । ६ । २ । १५९ ॥** नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः ॥ **कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च । ६ । २ । १६० ॥** नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उकञ् । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलङ्करिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यम्भविष्णुः । चार्वादिः । अचारुः । असाधुः ॥ राजाह्नोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञः स्वर एव ॥ **विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु । ६ । २ । १६१ ॥** तृन् । अकर्त्ता । अन्न— अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे अव्ययस्वरः ॥ **बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने । ६ । २ । १६२ ॥** एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथममस्य स इदं प्रथमः । एतद्द्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्भ्यः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदम्प्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथम एषां ते इदम्प्रथमाः । इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदम्प्रथमकः बहुव्रीहावित्यधिकारो वनं समास इत्यतः प्राग्बोध्यः ॥ **संख्यायाःस्तनः । ६ । २ । १६३ ॥** बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुस्तना । संख्यायाः किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् । द्विशिराः ॥ **विभाषा छन्दसि । ६ । २ । १६४ ॥** द्विस्तनीं करोति वामदेवः ।

---

१ चारु, साधु, यौधिकि, अनङ्गमेजय, वदान्य, अकस्मात्, वर्तमान, वर्धमान, त्वरमाण, ध्रियमाण, क्रियमाण, रोचमान (शोभमानाः संज्ञायाम्) विकारसदृशे, व्यस्तसमस्ते, गृहपति, गृहपतिक, (राजाह्नोश्छन्दसि) ॥ वृत् ॥ इति चार्वादिः ॥

चतुस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहनाय ॥ **संज्ञायां मित्राजिनयोः । ६ । २ । १६५ ॥** देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः । ऋषिप्रतिषेधोऽत्र मित्रे ॥ * ॥ विश्वामित्रऋषिः ॥ **व्यवायिनोऽन्तरम् । ६ । २ । १६६ ॥** व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवधायिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ॥ **मुखं स्वाङ्गम् । ६ । २ । १६७ ॥** गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला ॥ **नाऽव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । ६ । २ । १६८ ॥** उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ॥ **निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ६ । २ । १६९ ॥** निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वाऽन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंहमुखः ॥ **जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । ६ । २ । १७० ॥** सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकालेति किम् । पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ॥ **वा जाते । ६ । २ । १७१ ॥** जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजातः ॥ **नञ्सुभ्याम् । ६ । २ । १७२ ॥** बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अव्रीहिः । सुमाषः ॥ **कपि पूर्वम् । ६ । २ । १७३ ॥** नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः ॥ **ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । ६ । २ । १७४ ॥** ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अव्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥ **बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । ६ । २ । १७५ ॥** उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ॥ **न गुणादयोऽवयवाः । ६ । २ । १७६ ॥** अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः किम् । बहुगुणो द्विजः ।

---

१ सुख, दुःख, तृप्र, कृच्छ्र, अस्र, आस्र, अलीक, प्रतीप, करुण, कृपण, सोढ ॥ वृत् ॥ इति सुखादिः ॥

२ गुण, अक्षर, अध्याय, सूक्त, छन्दोनाम ॥ वृत् ॥ इति गुणादिराकृतिगणः ॥

अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥ **उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु । ६ । २ । १७७॥** प्रपृष्ठः।प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयपृष्ठः । स्वाङ्गं किम्। प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्बाहुः।अपर्शु किम् । विपर्शुः॥**वनं समासे।६।२ । १७८॥** समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे ॥ **अन्तः । ६ । २ । १७९॥** अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् ॥ **अन्तश्च । ६ । २ । १८० ॥** उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः।पर्यन्तः। समन्तः ॥ **न निविभ्याम् । ६ । २ । १८१ ॥** न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः ॥ **परेरभितोभावि मण्डलम् । ६ । २ । १८२ ॥** परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ॥ **प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । ६ । २ । १८३ ॥** प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् ॥ **निरुदकादीनि च । ६ । २ । १८४ ॥** अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ॥ **अभेर्मुखम् । ६ । २ । १८५ ॥** अभिमुखम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥ **अपाच्च । ६ । २ ।१८६॥** अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च । ६ । २ । १८७ ॥** अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जस् । अपाञ्जः । अध्वन् । अपाध्वम् । उपसर्गादध्वन इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् । नामन् । अपनाम ॥ स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥ **अधेरुपरिस्थम् । ६ । २ । १८८ ॥** अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं किम् । अधिकरणम् ॥ **अनोरप्रधानकनीयसी।६।२।१८९॥** अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥ **पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः । ।६।२।१९० ॥** अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥ **अतेरकृत्पदे । ६ । २ । १९१ ॥** अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । अकृत्पदे किम् । अतिकारकः ॥ अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारुमतिकारुकः ॥ **नेरनि-**

---

१ निरुदक, निरुपल, निर्मक्षिक, निर्मशक, निष्फालक, निष्कालिक, निष्पेष, दुस्तरीप, निस्तरीप, निस्तरीक, निरजिन, उदजिन, उपाजिन,(परेर्हस्तपादकेशकर्षाः) निरुदकादिराकृतिगणः ॥

धाने । ६ । २ । १९२ ॥ निधानमप्रकाशता । ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः ॥ निमूलम् । न्यक्षम् । अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥ **प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे** । ६ । २ । १९३ ॥ प्रतेः परेंऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ॥ **उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः** । । ६ । २ । १९४ ॥ उपात्परं यद् द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स–उपसोमः ॥ **सोरवक्षेपणे** । ६ । २ । १९५ ॥ सुप्रत्यवसितः–सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा असूयया तथाभिधानाद् । सोः किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे किम् । सुवृषणम् ॥ **विभाषोत्पुच्छे** । ६ । २ । १९६ ॥ तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छाद्–उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते (एरच्) उत्पुच्छः–तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् । उदस्तं पुच्छं येन सः–उत्पुच्छः ॥ **द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ** । । ६ । २ । १९७ ॥ आभ्यां परेष्वेषु अन्तोदात्तो वा । द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय । त्रिपादूर्ध्वः । द्विदन् । त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम् । मूर्धन्नित्यकृतसमासान्तः एव मूर्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्याद् । एतदेव ज्ञापकम्–(**अनित्यः समासान्तो भवति**)–इतियद्यपि च समासान्तः क्रियते । तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धा–द्विमूर्धा ॥ **सक्थं चाऽक्रान्तात्** । ६ । २ । १९८ ॥ गौरसक्थः, श्लक्ष्णसक्थः । अक्रान्तात्किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य षचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ॥ **परादिश्छन्दसि बहुलम्** । ६ । २ । १९९ ॥ छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्याऽऽदिः–उदात्तो वा । अनिसक्थमालभेत । अत्र वार्तिकम्–(**परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ॥ पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः**) । इति । परादिः–तुविजाता उ रुक्षया । परान्तः–नि येन मुष्टिहत्यया, यन्निचक्रः । पूर्वान्तः–विश्वायुर्धेहि ॥

॥ इति समासस्वराः ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २७ ॥ तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीनि अनुदात्तानि एतयोः । पचति–गोत्रम्, पचतिपचति गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसन-

---

१ अंशु, जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा, श्रवण, कृत्तिका, अर्धपुर ॥ वृत् ॥ इत्यंश्वादिः ॥

२ गौर, तैष, तैल, लेट, लोट, जिह्वा, कृष्ण, कन्या, गुध, कल्प, पाद ॥ वृत् ॥ इति गौरादिः ॥

३ गोत्र, ब्रुव, प्रवचन, प्रयतन, पवन, यजन, प्रहसन, प्रकथन, प्रत्यायन, प्रचक्षण, विचक्षण, अवचक्षण, स्वाध्याय, भूयिष्ठ, वानाम, ॥ वृत् ॥ इति गोत्रादिः ॥

प्रकथनमत्यायनादयः। कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्। तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम्। गोत्रादीति किम्। पचति पापम्। कुत्सनेति किम्। खनति गोत्रं समेत्य कूपम्॥ **तिङ्ङतिङः**।८।१।२८॥ अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते। अग्निमीळे॥ **न लुट्**।८।१।२९॥ लुडन्तं न निहन्यते। श्वः कर्त्ता॥ **निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्**।८।१।३०॥ एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते। यदग्नेस्यामहंत्वम्। युवा यदी कृथः। कुविदङ्ग आसन्। अचित्तिभिश्चकृमा कच्चिद्। पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति॥ **नह प्रत्यारम्भे**।८।१।३१॥ नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। प्रतिषेधयुक्त आरम्भः–प्रत्यारम्भः। नह भोक्ष्यसे। प्रत्यारम्भे किम्। नह वै तस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छन्ति॥ **सत्यं प्रश्ने**।८।१।३२॥ सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने। सत्यं भोक्ष्यसे। प्रश्ने किम्। सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम॥ **अङ्गाप्रातिलोम्ये**।८।१।३३॥ अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। अङ्ग कुरु। अप्रातिलोम्ये किम्। अङ्ग कूजसि वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति॥ **हि च**।८।१।३४॥ हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। आ हि ष्मा याति। आ हि रुहन्तम्॥ **छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्**।८।१।३५॥ हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम्। अनृतं हि मत्तो वदति, पाप्मा चैनं पुनाति। तिङन्तद्वयेपि न निहन्यते। **यावद्यथाभ्याम्**।८।१।३६॥ आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम्। यथा चित्कण्वमावतम्॥ **पूजायां नानन्तरम्**।८।१।३७॥ यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम्। यावत्पचति शोभनम्। यथा पचति शोभनम्। पूजायां किम्। यावद्भुङ्क्ते। अनन्तरं किम्। यावद्देवदत्तः पचति शोभनम्। पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते॥ **उपसर्गव्यपेतं च**।८।१।३८॥ पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम्। उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम्। यावत्प्रपचति शोभनम्। अनन्तरमित्येव। यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम्॥ **तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम्**।८।१।३९॥ एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम्। आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे॥ **अहो च**।८।१।४०॥ एतद्योगेनानुदात्तं पूजायाम्। अहो देवदत्तः पचति शोभनम्॥ **शेषे विभाषा**।८।१।४१॥ अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम्। अहो कटं करिष्यति॥ **पुरा च परीप्सायाम्**।८।१।४२॥ पुरेत्यनेन युक्तं वानुदात्तं त्वरायाम्। अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत्। निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः। परीप्सायां किम्। न तेन स्म पुराधीयते। चिरातीतेऽत्र पुरा॥ **नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्**।८।१।४३॥ ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम्। ननु गच्छामि भोः। अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः। अन्विति किम्। अकार्षीः कटं

त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् ॥ **किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्** । ८ । १ । ४४ ॥ क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् किं द्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं पचत्यपूपान्वा । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोऽयम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् । किं द्विजो न पचति ॥ **लोपे विभाषा** ।८।१।४५॥ किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ॥ **एहिमन्ये प्रहासे लृट्** । ८ । १ । ४६ ॥ एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥ **जात्वपूर्वम्** । ८ । १ । ४७ ॥ अविद्यमानपूर्वं यज्जातु—तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम् । कटं जातु करिष्यसि ॥ **किंवृत्तं च चिदुत्तरम्** । ८ । १ । ४८ ॥ अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तम्—तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिद्भुङ्क्ते—कतरश्चित्, कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किंचित्पठति ॥ **आहो उताहो चाऽनन्तरम्** । ८ । १ । ४९ ॥ आहो, उताहो,—इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो, उताहो वा,—भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव आहो भुङ्क्ते ॥ **शेषे विभाषा** । ८ । १ । ५० ॥ आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति ॥ **गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत्** । ८ । १ ॥ ५१ ॥ गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं—यत्रैव कारके लोट्—तत्रैव लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो—रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं-भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेर्देव ग्रामं—द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं—पश्यस्येनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । सर्वं किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोडन्तस्य कारकं—तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते ॥ **लोट् च** । ८ ।१। ५२ ॥ लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् । पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं—पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रहणात्त्विह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्** । ८ । १ । ५३ ॥ लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । अनुत्तमं

किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ॥ **हन्त च । ८ । १ । ५४ ॥** हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभुञ्जावहै ॥ **आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके । ८ । १ । ५५ ॥** आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्त ३ । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्त ३ । आमन्त्रितं किम् । आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्त ॥ **यद्धितुपरं छन्दसि । ८ । १ । ५६ ॥** तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः । उशन्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति, (हिच)– इति, तुपश्येति च,–सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभूतैर्योगे, नान्यैरिति । जाये स्वारोहावैहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ॥ **चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः । ८ । १ । ५७ ॥** एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचति चन ॥ **चादिषु च । ८ । १ । ५८ ॥** चवाहाहैवेषु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च ॥ अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य चवायोग इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ॥ **चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ॥** चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुषञ्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगोऽनिघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ॥ **हेति क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ॥** हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं गमयति । क्षियाशीरिति प्लुतः ॥ **अहेति विनियोगे च । ८ । १।६१॥** अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजननियोगे क्षियायां च । त्वमह ग्रामं गच्छ । त्वमह रथेनारण्यं गच्छ । क्षियायां स्वयमह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं नयति ॥ **चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ॥** च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः।देव एव ग्रामं गच्छतु।राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवलार्थः।अवधारणं किम् । देवः क्वेव भोक्ष्यते । न कचिदित्यर्थः । अनवक्लृप्तावेव शब्दः ॥ **चादिलोपे विभाषा।८।१।६३॥** चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । इन्द्र वाजेषु नोऽव । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति।श्वेता गा आज्याय दुहन्ति।वालोपे–व्रीहिभिर्यजेत। यवैर्यजेत ॥ **वैवावेति च च्छन्दसि।८।१।६४॥** अहवै देवानामासीत्।अयं वाव हस्त

आसीत्॥**एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्**।८।१।६५॥आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि।अजामेकां जिन्वति।प्रजामेकां रक्षति।तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति।समर्थाभ्यां किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम्॥**यद्वृत्तान्नित्यम्** ।।८।१।६६॥ यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते । यदध्यङ्गा-युर्वोति।अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते॥**पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः**।८।१।६७ ॥ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ॥ मलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः। समासान्तोदात्तत्वापवादः । एतत्समासे इष्यते ॥ नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते इति ॥ **सगतिरपि तिङ्** । ८ । १ । ६८ ॥ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं प्रपचति (तिङ्ङतिङः) इति निघातस्य निपातैर्यदिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते॥(**गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते**)नेह—यत्काष्ठां शुक्ली करोति ॥ **कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ** । ८ । १ । ६९ ॥ कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरपि तिङ्—अनुदात्तः । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादौ किम्।पचति गोत्रम्॥ (**क्रियाकुत्सन इति वाच्यम्**) कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः ॥ (**पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम्**)॥ तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः ॥(**वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम्**)। पचन्ति पूति ॥ **गतिर्गतौ** । ८ । १ । ७० ॥ अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ॥ **तिङि चोदात्तवति** । ८ । १ । ७१ ॥ गतिरनुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः—तं प्रत्येव गतिः—तत्र धाताववोदात्तवति स्यात्, प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम् । प्रपचति ॥

॥ इति तिङन्तस्वराः ॥

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते॥अग्निमीळे इति प्रथमा ऋक् तत्र अग्नि-शब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिषु इत्यन्तोदात्त इति **माधवः**।वस्तुतस्तु घृतादित्वात्। व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण । अम्—सुप्त्वादनुदात्तः । (अमिपूर्वः)-इत्येकादेशस्त्वेकादेश उदात्तेनेत्युदात्तः।ईळे।(तिङ्ङतिङः)इति निघातः।संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्येतीकारः-स्वरितः।स्वरितात्संहितायामिति ळे इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः।पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः।

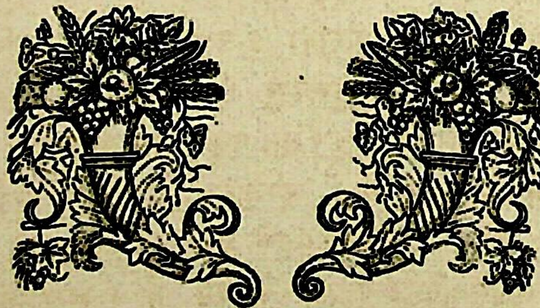
---

१ काष्ठा, दारुण, अज्ञातपुत्र, वेश, अनाज्ञात, अनुज्ञात, अपुत्र, अयुत, अद्भुत, भृशघोर, सुख, कल्याण, अनुक ॥ वृत् ॥ इति काष्ठादिः ॥

पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययस्वरात्। हितशब्दोऽपि धात्रो निष्ठायां(दधातेर्हिः)इति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।(पुरोऽव्ययम्)इति गतिसंज्ञायां कुगतीति समासे समासान्तोदात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे (गतिकारकोपपदात्कृत्) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते (गतिरनन्तरः) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते (उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः) इत्यनुदात्ततरः। यज्ञस्य—नङः प्रत्ययस्वरः। विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम्—पचाद्यच्।फिट्स्वरेण, प्रत्ययस्वरेण, चित्स्वरेण वा,-अन्तोदात्तः।ऋत्विक्छन्दःकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तः।होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेण आद्युदात्तः।रत्नशब्दो नविषयस्येति आद्युदात्तः ॥ रत्नानि दधातीति—रत्नधाः-समासस्वरेण, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वा, अन्तोदात्तः। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्याय श्रीलक्ष्मीधरसूनुभट्टोजी (जि) दीक्षितविरचितायां वैय्याकरणसिद्धान्तकौमुद्यां स्वरप्रक्रिया समाप्ता।

श्रीः ।

अथ लिङ्गानुशासनम् ।

(लिङ्गम्) ॥ १ ॥ **स्त्री** ॥ २ ॥ अधिकारसूत्रे एते ॥ **(ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः)** ॥ ३ ॥ ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्रादिपंचकस्यैव ङीब्निषेधेन कर्त्रीत्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वात् । तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् ॥ **(अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः)** ॥ ४ ॥ अनिप्रत्ययान्तः, ऊप्रत्ययान्तश्च,—धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम् । देवयतेः क्विप्—द्यूः—विशेष्यलिङ्गः ॥ **(अशनिभरण्यरणयः पुंसि च** ॥ ५ ॥ इयमयं वा अशनिः ॥ **(मिन्यन्तः)** ॥ ६ ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः ॥ **(वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि)** ॥ ७ ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ **(श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च)** ॥ ८ ॥ इयमयं वा श्रोणिः ॥ **(क्तिन्नन्तः)** ॥ ९ ॥ स्पष्टम् । कृतिरित्यादि ॥ **(ईकारान्तश्च)** ॥ १० ॥ ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः । **(ऊङाबन्तश्च)** ॥ ११ ॥ कुरूः । विद्या ॥ **(य्वन्तमेकाक्षरम्)** ॥ १२ ॥ श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः **(विंशत्यादिरानवतेः)** ॥ १३ ॥ इयं विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः ॥ **(दुन्दुभिरक्षेषु)** ॥ १४ ॥ इयं दुन्दुभिः । अक्षेषु किम् । अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषो असुरो वेत्यर्थः ॥ **(नाभिरक्षत्रिये)** ॥ १५ ॥ इयं नाभिः ॥ **उभावप्यन्यत्र पुंसि** ॥ १६ ॥ दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु **(लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य)**—इति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव "नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे" इति **मेदिनी** । **रभसो**ऽप्याह—"मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे" इति । एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ **(तलन्तः)** ॥ १७ ॥ अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः—शुक्लता, ब्राह्मणस्य कर्म—ब्राह्मणता, ग्रामस्य समूहो—ग्रामता, देव एव—देवता ॥ **(भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि)** ॥ १८ ॥ भूमिः—भूः । विद्युत्सौदामनी । सरित्—निम्नगा । लता—वल्ली । वनिता—योषित् ॥ **(यादो नपुंसकम्)** ॥ १९ ॥ यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात् ॥ **(भाःस्रुक्स्रग्दिगुष्णिगुपानहः)** ॥ २० ॥ एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः इत्यादि ॥ **(स्थूणोर्णे**

नपुंसके च) ॥ २१॥ एते—स्त्रियां, क्लीबे च,—स्तः । स्थूणा, स्थूणम् । ऊर्णा, ऊर्णम् । तत्र स्थूणा—काष्ठमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु—मेषादिलोम ॥ **(गृहशशाभ्यां क्लीबे)** ॥ २२ ॥ नियमार्थमिदम् । गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः । गृहस्थूणम् । " शशोर्णं—शशलोमनि " इत्यमरः ॥ **(प्रावृड्विप्रुड्रुट्तृड्विट्त्विषः)** ॥ २३ ॥ एते स्त्रियां स्युः ॥ **(दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकटचङ्गुलयः)** ॥२४॥एते स्त्रियां स्युः । पक्षे ङीप्—दर्वी, दर्विरित्यादि ॥ **(तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविराव्यादयः)** ॥ २५॥ एते प्राग्वत् । इयं तिथिरित्यादि । अमरस्त्वाह—"तिथयो द्वयोः"इति । तथा च भारविः "तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः" इति । स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात् । श्रीहर्षश्च—" निखिलान्निशि पौर्णिमातिथीन्" इति ॥ **(शष्कुलिराजिकुटचशनिवर्त्तिभ्रुकुटित्रुटिबलिपङ्क्तयः)** ॥ २६ ॥ एतेऽपि स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः ॥ **(प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः)** ॥ २७ ॥ इयं प्रतिपदित्यादि । उषा—उच्छन्ती । उषाः—प्रातरधिष्ठात्री देवता ॥ **(आशीर्धूः पूर्गीर्द्वारः)** ॥ २८ ॥ इयमाशीरित्यादि॥**(अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च)** ॥२९॥अबादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्, बहुत्वं च । आपः—इमाः । "स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्" । "सुमना मालती जातिः" । देववाची तु पुंस्येव—"सुपर्वाणः सुमनसः" बहुत्वं प्रायिकम्—"एका च सिकता तैलदाने असमर्था " इति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात्, (समांसमां विजायते) इत्यत्र"समायां समायाम्" इति भाष्याच्च । विभाषाघ्राधेडिति सूत्रे "अघ्रासातां सुमनसौ" इति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोप्येवम् ॥ **(स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः)** ॥ ३० ॥ इयं—स्रक्, त्वक्, ज्योक्, वाक्, यवागूः, नौः, स्फिक् ॥ **(त्रुटिसीमासम्बध्याः)** ॥३१॥ इयं—त्रुटिः । सीमा । सम्बध्या ॥ **(चुल्लिवेणिखार्यश्च)**॥३२॥स्पष्टम् ॥ **(ताराधाराज्योत्स्नादयश्च)** ॥ ३३ ॥ **(शलाका स्त्रियां नित्यम्)** ॥३४॥ नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति ॥

॥ इति स्त्र्यधिकारः ॥

(पुमान्)॥३५॥अधिकारोऽयम् ॥ **(घञबन्तः)**॥३६॥पाकः, त्यागः । करः, गरः। भावार्थ एवेदम्—नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां, स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधिन परिशेषाद । कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम्—"सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते"इति ॥ **(घाजन्तश्च)** ॥ ३७॥ विस्तरः, गोचरः । चयः, जयः,—इत्यादि ॥ **(भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके)** ॥ ३८ ॥ एतानि नपुंसके स्युः । भयम्। लिङ्गम्। भगम् । पदम् ॥ **(नङन्तः)** ॥ ३९ ॥ नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः, यत्नः ॥ **(याच्ञा स्त्रियाम्)**॥४०॥पूर्वस्यापवादः॥**(क्यन्तो घुः)**॥४१॥किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः, निधिः, उदधिः । क्यन्तः किम् । दानम् । घुः किम् । जग्धिः—

बीजम् ॥ (इषुधिः स्त्री च)॥४२॥ इषुधिशब्दः—स्त्रियां, पुंसि च । पूर्वस्यापवादः॥ (देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि)॥ ४३ ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः—सुराः, असुराः—दैत्याः, आत्मा—क्षेत्रज्ञः, स्वर्गः—नाकः, गिरिः—पर्वतः, समुद्रः—अब्धिः, नखः—कररुहः, केशः—शिरोरुहः दन्तः—दशनः, स्तनः—कुचः, भुजः—दोः, कण्ठः—गलः, खड्गः—करवालः, शरः—मार्गणः, पङ्कः—कर्दमः—इत्यादि ॥ (त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके)॥४४॥स्पष्टम्।तृतीयं विष्टपं—त्रिविष्टपम्।स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः ॥ (द्यौः स्त्रियाम्) ॥ ४५ ॥ द्योदिवोः—तन्त्रेणोपादानमिदम् ॥ (इषुबाहू स्त्रियां च) ॥ ४६ ॥ चात्पुंसि ॥ (बाणकाण्डौ नपुंसके च)॥४७॥चात्पुंसि । त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री।देवासुरेत्यस्यापवादः॥(नान्तः)॥४८॥अयं पुंसि राजा, तक्षा।न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः।(मन्व्यचूकोऽकर्तरि)—इति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ (क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधाभिधानानि॥४९॥क्रतुः—अध्वरः।पुरुषः-नरः।कपोलः-गण्डः।गुल्फः—प्रपदः।मेघः—नीरदः (अभ्रं नपुंसकम्) ॥५०॥ पूर्वस्यापवादः ॥[उकारान्तः] ॥५१॥ अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः, इक्षुः । "हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे—" इति मेदिनी । "करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे" इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च । "लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः" इति । एवमन्यत्रापि ॥ (धेनुरज्जुकुहुसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम्)॥५२॥(समासे रज्जुः पुंसि च)॥५३॥कर्कटरज्ज्वा,कर्कटरज्जुना॥(श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके) ॥५४॥(वसु चार्थवाचि)॥*॥अर्थवाचीति किम् । वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु"॥(मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च)॥५५॥चात्पुंसि। अयं मद्गुः, इदं—मद्गु—[रुत्वन्तः]॥५६॥मेरुः।सेतुः॥(दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि-नपुंसके)॥५७॥(रुत्वन्तः)—इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं—दारु॥ (सक्तुर्नपुंसके च)॥ ॥५८॥चात्पुंसि।सक्तुः, सक्तु॥(प्राग्रश्मेरकारान्तः)॥५९॥(रश्मिर्दिवसाभिधानम्)—इति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते ॥ [कोपधः] ॥६०॥कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तबकः, कल्कः । (चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके॥६१॥पूर्वसूत्रापवादः॥ (कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च) ॥६२॥ चात्पुंसि । अयं—कण्टकः, इदं—कण्टकमित्यादि ॥ [टोपधः]॥ ६३ ॥ टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः, पटः ॥ (किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके) ॥६४॥ किरीटमित्यात्यादि॥(कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च) ॥६५॥

चात्पुंसि । कुटः, कुटमित्यादि ॥ [णोपधः] ॥ ६६ ॥ णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः, गणः, पाषाणः॥ (ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके ॥६७॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥ कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके ॥६८॥ चात्पुंसि ॥ [थोपधः]॥६९॥रथः ॥(काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके) ॥ ७०॥इदं—काष्ठमित्यादि ॥ (काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम्)॥ ७१ ॥ इमाः काष्ठाः ॥ (तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च ॥ ७२॥ चात्पुंसि। अयं--तीर्थः, इदं—तीर्थम् ॥ [नोपधः] ॥७३ ॥ अदन्तः पुंसि । इनः, फेनः ॥ (जघनाऽजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके) ॥७४ ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ (मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च) ॥७५ ॥ चात्पुंसि । अयं—मानः, इदं—मानम् ॥ [पोपधः]॥ ॥७६॥ अदन्तः पुंसि । यूपः, दीपः, सर्पः ॥ (पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके) ॥ ७७॥ इदं पापमित्यादि ॥ (शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च) ॥ ७८ ॥ अयं शूर्पः, इदं—शूर्पमित्यादि ॥ [भोपधः] ॥७९॥ स्तम्भः, कुम्भः । (तलभं नपुंसकम्) ॥८० ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ (जृम्भं नपुंसके च)॥८१॥जृम्भम्, जृम्भः ॥ [मोपधः]॥८२॥सोमः भीमः ॥ (रुक्मसिध्मयुध्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके) ॥ ८३ ॥ इदं रुक्ममित्यादि ॥ संग्रामदाडिमकुसुमाऽश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च) ॥८४ ॥ चात्पुंसि । अयं—संग्रामः, इदं—संग्रामम् ॥ [योपधः] ॥ ॥८५॥समयः, हयः ॥ (किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके) ॥ ८६॥ स्पष्टम् ॥ (गोमयकषायमलयाऽन्वयाऽव्ययानि नपुंसके च)॥८७॥गोमयः गोमयम्॥[रोपधः]॥८८॥क्षुरः, अंकुरः॥(द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राऽश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराऽजरजठराऽजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके) ॥८९॥ इदं—द्वारमित्यादि ॥ (शुक्रमदेवतायाम्) ॥ ९० ॥ इदं—शुक्रं—रेतः । (चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ॥ ९१ ॥ चात्पुंसि । चक्रः, चक्रमित्यादि ॥ [षोपधः] ॥९२॥वृषः, वृक्षः ॥ (शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके॥९३॥(यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च)॥९४॥चात्पुंसि। अयं यूषः,

इदं यूषमित्यादि। [सोपधः]॥ ९५॥ वत्सः, वायसः, महानसः॥ (पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके)॥९६॥(चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च)॥९७॥इदं–चमसम्, अयं–चमस इत्यादि॥ (कंसं चाप्राणिनि)॥९८॥ "कंसोऽस्त्री पानभाजनम्"। प्राणिनि तु–कंसो–नाम कश्चिद्राजा॥ [रश्मिदिवसाभिधानानि]॥९९॥एतानि पुंसि स्युः। रश्मिः–मयूखः। दिवसः–घस्रः॥ (दीधितिः स्त्रियाम्)॥१००॥पूर्वस्यापवादः॥ (दिनाऽहनी नपुंसके ॥१०१॥ अयमप्यपवादः॥[मानाभिधानानि]॥१०२॥ एतानि पुंसि स्युः। कुडवः, प्रस्थः॥ (द्रोणाढकौ नपुंसके च)॥ १०३॥ इदं–द्रोणम्, अयं–द्रोणः॥ (खारीमानिके स्त्रियाम्)॥१०४॥ इयं–खारी। इयं–मानिका॥ (दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च)॥१०५॥ इमे–दाराः॥ (नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि)॥१०६॥ यथासंख्यं नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः। अयं–नाडीव्रणः। अपाङ्गः। जनपदः। व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम्॥ (मरुद्गरुत्तरदृत्विजः)॥१०७॥ अयं–मरुत्॥ (ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः)॥१०८॥एते पुंसि स्युः। अयम्–ऋषिः॥ (ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः)॥१०९॥ एते पुंसि॥ (हस्तकुन्ताऽन्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः)॥११०॥ एते पुंसि। अमरस्तु "मुहूर्त्तोऽस्त्रियाम्" इत्याह॥ (षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः)॥१११॥ अयं–षण्डः॥ (वंशांशपुरोडाशाः)॥ ११२॥ अयं–वंशः। पुरोदाश्यते–पुरोडाशः। कर्मणि घञ्। भवव्याख्यानयोः प्रकरणे (पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्)–इति विकारप्रकरणे(व्रीहेः पुरोडाशे)-इति च, निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा, दस्य डत्वम्। "पुरोडाशभुजामिष्टाम्" इति माघः॥ (ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः)॥११३॥ अयं–ह्रदः॥ (अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः)॥११४॥ अयम्–अर्घः॥ (पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः)॥११५॥ अयं–पल्लवः–इत्यादि॥ (सारथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः)॥ ११६॥ एते पुंसि। अयं–सारथिः॥

॥ इति पुँल्लिङ्गाधिकारः॥

(नपुंसकम्)॥११७॥ अधिकारोऽयम्॥[भावे ल्युडन्तः]॥११८॥ हसनम्। भावे किम्। पचनोऽग्निः, इध्मव्रश्चनः–कुठारः॥ [निष्ठा च]॥११९॥ भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात्। हसितम्, गीतम्॥ [त्वष्यञौ तद्धितौ]॥१२०॥ शुक्लत्वम्। शौक्ल्यम्। ष्यञः षित्त्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम्। चातुर्यम्, चातुरी। सामग्र्यम्, सामग्री। औचित्यम्, औचिती॥[कर्माणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः॥१२१॥

ब्राह्मणस्य कर्म—ब्राह्मण्यम् ॥ (यद्यढग्यगञ्अण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि)॥ १२२ ॥ एतदन्तानि क्लीबानि । (स्तेनाद्यन्नलोपश्च)—स्तेयम् । (सख्युर्यः)—सख्यम्।,कपिज्ञात्योर्ढक्—कापेयम्।(पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्)—आधिपत्यम् । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्)—औद्गात्रम्।(हायनान्तयुवादिभ्योऽण्)—द्वैहायनम्।(द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ्—)पितापुत्रकम् ।(होत्राभ्यश्छः)—अच्छावाकीयम्।[अव्ययीभावः]॥ १२३॥ अधिस्त्रि[द्वन्द्वैकत्वम्) ॥ १२४॥पाणिपादम्॥(अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च)॥१२५॥ स्पष्टम् ॥[अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः]॥ १२६॥अधिकारोऽयम्॥(अनल्पे छाया)॥ ॥ १२७ ॥ शरच्छायम् ॥ (राजा मनुष्यपूर्वा सभा)॥१२८॥ इनसभमित्यादि ॥ (सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च)॥१२९॥(शिष्टःपरवत्)॥१३०॥ अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात्॥ (रात्राह्नाहाः पुंसि)॥१३१॥(अपथपुण्याहे नपुंसके) ॥१३२॥(संख्यापूर्वा रात्रिः)॥१३३॥त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम् । सर्वरात्रः॥(द्विगुः स्त्रियां च व्यवस्थया)॥१३४॥ पञ्चमूली, त्रिभुवनम् ॥ [इसुसन्तः] ॥१३५॥हविः । धनुः ॥(अर्चिः स्त्रियां च)॥१३६॥इसन्तत्वेऽपि अर्चिः—स्त्रियां, नपुंसके च,—स्यात्।इयमिदं वा—अर्चिः ॥ (छदिः स्त्रियामेव) ॥१३७॥ इयं—छदिः—छाद्यते अनेनेति छादेश्चुरादिण्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना इस् । इस्मन्नित्यादिना ह्रस्वः । "पटलं छदिः" इत्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीवतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ॥ (मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि)॥१३८॥ एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखं—आननम् । नयनं—लोचनम् । लोहं—कालम् । वनं—गहनम् । मांसं—आमिषम्।रुधिरं—रक्तम्।कार्मुकं—शरासनम् । विवरं—बिलम् । जलं—वारि । हलं—लाङ्गलम् । धनं—द्रविणम् । अन्नं—अशनम् । अस्यापवादानाह—त्रिसूत्र्या ॥(सीरार्थौदनाः पुंसि) ॥१३९॥ (वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च)॥१४०॥ वक्त्रः, वक्त्रम् । नेत्रः, नेत्रम्।अरण्यः—अरण्यम्। गाण्डीवः—गाण्डीवम् ॥ (अटवी स्त्रियाम्)॥१४१॥[लोपधः]॥१४२॥ कुलम्, कूलम्, स्थलम्॥(तूलोपलतालकुसुलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि)॥१४३॥ अयं—तूलः ॥ * ॥ (शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालबालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च॥१४४॥चात् क्लीबे। शीलः, शीलमित्यादि ॥ [शतादिः संख्या]॥१४५॥शतम्, सहस्रम् । शतादिरिति किम् । एकः, द्वौ, बहवः । संख्येति किम् । शतशृङ्गोनाम—पर्वतः ॥ (शतायुतप्रयुताः पुंसि च)॥१४६॥अयं—शतः, इदं शतमित्यादि॥(लक्षा कोटिः स्त्रियाम्)॥ ॥१४७॥ इयं—लक्षा । इयं—कोटिः । "वा लक्षा नियुतं च तद्"इत्यमरात् क्लीबेऽपि लक्षम्॥ (शङ्कः पुंसि)।१४८।(सहस्रः क्वचित्)॥१४९॥अयं—सहस्रः, इदं—सहस्रम्॥[मन्द्य-

न्कोऽकर्तरि]॥१५०॥मन्प्रत्ययान्तो द्व्यच्कः क्लीबः स्याद्, न तु कर्तरि । वर्म, चर्म । द्व्यच्कः किम् । अणिमा, महिमा । कर्तरि किम् । ददाति इति—दामा ॥(ब्रह्मन् पुंसि च)॥१५१॥अयं—ब्रह्मा, इदं ब्रह्म॥(नामरोमणी नपुंसके)॥१५२॥मन्द्व्यच्क इत्यस्यायं प्रपञ्चः ॥(असन्तो द्व्यच्कः)॥१५३॥यशः, मनः, तपः । द्व्यच्कः किम् । चन्द्रमाः ॥ (अप्सराः स्त्रियाम्)॥१५४॥एताः—अप्सरसः।प्रायेणायं—बहुवचनान्तः[1]॥[त्रान्तः] ॥१५५॥पत्रम्, छत्रम्॥(यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव)॥ १५६ ॥ (भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि) ॥१५७॥अयं—भृत्रः । न मित्रम्—अमित्रः । " तस्य मित्राण्यमित्रास्ते" इति माघः । "स्याताममित्रौ मित्रे च" इति च । यत्तु "द्विषोऽमित्रे" इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्—" अमेर्द्विषदित्यौणादिक इत्रच्—अमेरमित्रं "मित्रस्य व्यथयेद्" इत्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः। नञ्समासेऽप्येवम् । "परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरम् " इति तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि (नञोजरमरमित्रमृताः) इति षाष्ठसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् ॥ (पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च)॥१५८॥बलकुसुमशुल्बयुद्धपत्तनरणाभिधानानि॥१५९॥ बलं—वीर्यम् ॥(पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च)॥ १६० ॥ पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह—"वा पुंसि पद्मं नलिनम् " इति । एवं च अर्द्धर्चादिसूत्रे तु " जलजे पद्मं नपुंसकमेव " इति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः ॥ (आहवसंग्रामौ पुंसि)॥१६१॥ (आजिः स्त्रियामेव) ॥१६२॥ [फलजातिः] ॥१६३ ॥ फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम्, आम्रम् ॥ [वृक्षजातिः स्त्रियामेव]॥ १६४॥क्वचिदेवेदम् । हरीतकी॥ (वियज्जगत्सकृच्छकन्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः)॥१६५॥एते क्लीबाः स्युः॥(नवनीतावतानाऽनृताऽमृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि) १६६(श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाऽङ्काऽङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यास्याऽऽस्पदाऽऽकाशकण्वबीजानि) ॥१६७॥ एतानि क्लीबे स्युः ॥ (दैवं पुंसि च) ॥ १६८॥ दैवम्, दैवः ॥ (धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्याऽपत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि) ॥१६९॥इदं—धान्यमित्यादि ॥ (द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि) ॥ १७० ॥ (अक्षमिन्द्रिये)॥ १७१ ॥ इन्द्रिये किम् । रथाङ्गादौ मा भूत् ॥

॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

(स्त्रीपुंसयोः)॥१७२॥अधिकारोऽयम् ॥ (गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिबस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः)॥१७३॥ इयमयं वा—गौः ॥ (मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः) ॥१७४॥ इयमयं वा—मृत्युः ॥ [गुणवचनमुकारान्तं

१ अनचिचेति सूत्रभाष्ये एकवचनान्तः ।

नपुंसकं च)॥१७५॥त्रिलिङ्गमित्यर्थः।पट्टः, पट्टः, पट्टी॥[अपत्यार्थतद्धिते]॥१७६॥ औपगवः, औपगवी ॥

॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

(पुन्नपुंसकयोः)।१७७।अधिकारोऽयम्॥(घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः) ॥१७८॥ अयं घृतः, इदं, घृतम् ॥ (शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ॥१७९॥अयं-शृङ्गः, इदं-शृङ्गम् ॥ (व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पाऽर्भाऽर्धर्चदर्भपुच्छाः)।१८०।अयं-व्रजः, इदं व्रजम्॥(कबन्धौषधाऽऽयुधान्ताः॥१८१॥ स्पष्टम् ॥ (दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाऽऽकाशकुशकाशाऽङ्कुशकुलिशाः॥१८२॥एते पुन्नपुंसकयोःस्युः।"कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले"इति विश्वः। शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च जनपदादिसूत्रेणाऽयोविकारे ङीषि-कुशी । दारुणि तु-टापा-कुशा । "वानस्पत्याः स्थ ता मा याति"इति श्रुतिः। अतः कृकमीति सूत्रे कुशा कर्णीष्विति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च।"हानौ तूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्दः"इति। तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते " आच्छन्दः " इत्याङ्प्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः ॥ (गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च ॥ १८३ ॥

॥ इति पुन्नपुंसकाधिकारः ॥

(अवशिष्टलिङ्गम्) ॥ १८४ ॥ (अव्ययम्) ॥ १८५ ॥ (कतियुष्मदस्मदः) ॥१८६॥ [ष्णान्ता संख्या] ॥ १८७ ॥ (शिष्टा परवत्)॥१८८॥ एकः-पुरुषः, एका-स्त्री, एकं-कुलम्। [गुणवचनं च] ॥१८९ ॥ शुक्लः-पटः, शुक्ला-पटी, शुक्लं वस्त्रम् ॥ [कृत्याश्च] ॥१९०॥ [करणाधिकरणयोर्ल्युट् च]॥१९१॥ [सर्वादीनि सर्वनामानि] ॥ १९२ ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥

इति श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धे पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥

॥ समाप्तेयं सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेमराज श्रीकृष्णदास,
" श्रीवेङ्कटेश्वर " यन्त्रालयाध्यक्ष-मुंबई.

॥ श्रीः ॥

अथ शिक्षाप्रारंभः ।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्व्यं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः॥ ॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शंभुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥४॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲ क ᳲ पौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥ १ ॥ आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥ मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगं तं छन्दोगायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ कण्ठे माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः । ॥ ९ ॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० ॥ २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥ उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ । स्वरित प्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा॥ जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ।जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥ यद्योभावप्रसंधानमुकारादि परं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥ कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाःस्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । एऐ तु कण्ठतालव्या-वोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्।ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥१९॥संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥ ४ ॥ स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥२१॥ अनुस्वार यमानां च नासिकास्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्नोः शषसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां

नपुंसकं च)॥१७५॥त्रिलिङ्गमित्यर्थः।पटु, पटुः, पट्वी॥[अपत्यार्थतद्धिते]॥१७६॥ औपगवः, औपगवी ॥

॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

(पुन्नपुंसकयोः)।१७७ अधिकारोऽयम्॥(घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः) ॥१७८॥ अयं घृतः, इदं, घृतम् ॥(शृङ्गार्घनिदाघोद्यमश्रल्यदृढाः ॥१७९॥अयं—शृङ्गः, इदं—शृङ्गम् ॥ (व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पाऽर्भाऽर्धर्चदर्भपुच्छाः)।१८०।अयं—व्रजः, इदं व्रजम्॥(कबन्धौषधाऽऽयुधान्ताः॥१८१॥ स्पष्टम् ॥ (दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाऽऽकाशकुशकाशाऽङ्कुशकुलिशाः॥१८२॥एते पुन्नपुंसकयोः स्युः।"कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले"इति विश्वः। शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च जनपदादिसूत्रेणाऽयोविकारे ङीषि—कुशी । दारुणि तुटापा—कुशा । "वानस्पत्याः स्थ ता मा याति"इति श्रुतिः। अतः कृकमीति सूत्रे कुशाकर्णीष्विति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च।"हानौ तूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्दः"इति। तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते " आच्छन्दः " इत्याङ्प्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः मौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः ॥ (गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च ॥ १८३ ॥

॥ इति पुन्नपुंसकाधिकारः ॥

(अवशिष्टलिङ्गम्) ॥ १८४ ॥ (अव्ययम्) ॥ १८५ ॥ (कतियुष्मदस्मदः) ॥१८६॥ [ष्णान्ता संख्या] ॥ १८७ ॥ (शिष्टा परवत्)॥१८८॥ एकः—पुरुषः, एका—स्त्री, एकं—कुलम्। [गुणवचनं च] ॥१८९ ॥ शुक्लः—पटः, शुक्ला—पटी, शुक्लं वस्त्रम् ॥ [कृत्याश्च]॥१९०॥ [करणाधिकरणयोर्ल्युट् च]॥१९१॥ [सर्वादीनि सर्वनामानि] ॥ १९२ ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥

इति श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धे पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥

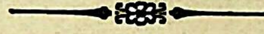
॥ समाप्तेयं सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेमराज श्रीकृष्णदास,
" श्रीवेङ्कटेश्वर " यन्त्रालयाध्यक्ष—मुंबई.

॥ श्रीः ॥

अथ शिक्षाप्रारंभः ।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्व्यं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः॥
॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे
विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शंभुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं
प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता
ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥४॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲ क ᳲ पौ चापि पराश्रितौ ।
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥ १ ॥ आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो
युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥ मारुतस्तूरसि
चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगं तं छन्दोगायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ कण्ठे
माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ।
॥ ९ ॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबो-
धत ॥ १० ॥ २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति
कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥ उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ । स्वरित
प्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा॥
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ
एव च ।जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥ यद्योभावप्रसंधानमुकारादि
परं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥ हकारं पञ्चमै-
र्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥
कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाःस्मृताः
॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । एऐ तु कण्ठतालव्या-
वोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्।ओका-
रौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥१९॥संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥ ४ ॥ स्वराणामूष्मणां चैव
विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥२१॥ अनुस्वार
यमानां च नासिकास्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥
अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्नोः शषसेषु च
॥ २३ ॥ अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकार-
वकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीतापतनभेदाभ्यां

तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते । वएं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥ २६ ॥ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥२७॥ हृदये चैकमात्रस्तु अर्धमात्रस्तु मर्धनि । नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्येन स्वमनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥ मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः । सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१॥६॥ गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२॥माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥ शङ्कितं भीतमुद्धुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलंबितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन । मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥ ३६॥ तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन॥३७॥७॥ अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शरः स्मृताः । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥३८॥ यमोऽनुनासिका नह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः । ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥ ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि॥४०॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥ ८ ॥ उदात्तमाख्याति वृतोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा । उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् । निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥ अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् । मध्योदात्तं स्वरितं ह्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या॥४५॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती । अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदातं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं- वीर्यं नीचस्वरितम् ॥ ४६ ॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् । बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम ॥४७॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४८ ॥ ९ ॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥ ४९ ॥ कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् । न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥ सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं

सुव्यवस्थितम् । सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात् ॥ ५२ ॥ अनक्षरमनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् । अक्षताशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्। ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति॥५४॥हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुः–सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥५५॥१०॥ शंकरः शांकरीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥ ५६ ॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥५७ ॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः । तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८ ॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥ त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः । स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीतिदिवीति ॥ ६० ॥ ११ ॥ अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां यथागीत्यचोस्पृष्टोदात्तं चाषस्तु शंकर एकादश ॥ इति शिक्षा ॥

श्रीः ।

अथ परिभाषापाठः ।

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम् ॥ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ कार्यं कालं संज्ञापरिभाषम् ॥ अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥ एकान्ताः अनुबन्धाः ॥ नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥ नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ उभयगतिरिह भवति ॥ कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ॥ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यंते ॥ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् ॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिस्सह वा निवृत्तिः ॥ एकयोगनिर्दिष्टानां क्वचिदेकदेशोप्यऽनुवर्तते ॥ भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥ भाव्यमानोऽप्युकारस्सवर्णान् गृह्णाति ॥ वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥ प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ॥ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥ स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च ॥ व्यपदेशिवदेकस्मिन् निमित्तसद्भावात् ॥ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति ॥ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ॥ प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव ॥ विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥ परान्नित्यं बलवत् ॥ शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम् ॥ लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ॥ यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥ स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः ॥ अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधते ॥ पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधते ॥ वार्णादाङ्गं बलीयो भवति ॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् ॥ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥

क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् ॥ अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥ प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति ॥ अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते ॥ अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थावगतिः ॥ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥ सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥ चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम् ॥ तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणम् ॥ क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥ समासान्तविधिरनित्यः ॥ सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः ॥ ताच्छीलिके णेऽणूकृतानि भवन्ति ॥ धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥ तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥ संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ गणकार्यमनित्यम् ॥ अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ नञ्घटितमनित्यम् ॥ आतिदेशिकमनित्यम् ॥ सर्वविधिभ्यो लुग्विधिरिड्विधिश्च बलवान् ॥ प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ अन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य ॥ नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ॥ अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥ व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायान् ॥ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् ॥ सहचरितासहचरितयोस्सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान् ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ गामादाग्रहणेष्वविशेषः ॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ क्वचित्समुदायेऽपि ॥ अभेदका गुणाः ॥ बाधकान्येव निपातनानि ॥ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते ॥ निषेधाश्च

बलीयांसः ॥ अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥ पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति ॥ संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ॥ यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान् ॥ अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥

इति परिभाषापाठः समाप्तः ॥ शुभं भूयात् ॥

श्रीः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पाणिनीयाऽष्टाध्यायीसूत्रपाठ आरभ्यते ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ॥
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ १ ॥
येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ॥
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ २ ॥
वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ॥
पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोस्मि मुनित्रयम् ॥ ३ ॥

ॐ अइउण् ॥ १ ॥ ऋऌक् ॥ २ ॥ एओङ् ॥ ३ ॥ ऐऔच् ॥ ४ ॥ हयवरट् ॥ ५ ॥ लण् ॥ ६ ॥ ञमङणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ घढधष् ॥ ९ ॥ जबगडदश् ॥ १० ॥ खफछठथचटतव् ॥ ११ ॥ कपय् ॥ १२ ॥ शषसर् ॥ १३ ॥ हल् ॥ १४ ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ अदेङ्गुणः ॥ २ ॥ इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ न धातुलोप-आर्धधातुके ॥ ४ ॥ क्ङिति च ॥ ५ ॥ दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥ नाऽज्झलौ ॥ १० ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥ अदसो मात् ॥ १२ ॥ शे ॥ १३ ॥ निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ ओत् ॥ १५ ॥ सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६ ॥ उञः ॥ १७ ॥ ऊँ ॥ १८ ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥ दा धा घ्वदाप् ॥ २० ॥ १ ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥ तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥ बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥ ष्णान्ता षट् ॥ २४ ॥ डति च ॥ २५ ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥ न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥ तृतीयासमासे ॥ ३० ॥ द्वन्द्वे च ॥ ३१ विभाषा जसि ॥ ३२ ॥ प्रथमचरमतया-ल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ॥ ३४ ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥ स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥ कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥

---

१ अथ महाभाष्यसंमतश्रीनागोजीभट्टकृताष्टाध्यायीपाठोत्र टिप्पणीरूपेण संगृह्यते उञऊँ इत्यस्य "उञः" इत्येकम्, "ऊँ" इत्यपरमिति योगविभागात्रे भाष्ये ।

क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥ २ ॥ अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥ शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥ नवेति विभाषा ॥ ४४ ॥ इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥ आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥ मिदचोन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥ एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥ स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥ उरण् रपरः ॥ ५१ ॥ अलोन्त्यस्य ॥ ५२ ॥ ङिच्च ॥ ५३ ॥ आदेः परस्य ॥ ५४ ॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ ५५ ॥ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५८ ॥ द्विर्वचनेऽचि ॥ ५९ ॥ अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥ ३ ॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥ न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥ अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥ अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥ स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः ॥ ६९ ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥ येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥ त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥ एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥ १५ ॥ (वृद्धिराद्यन्तवदव्ययीभावः प्रत्ययस्य लुक् पञ्चदश) ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥ १ ॥ विज इट् ॥ २ ॥ विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥ सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥ असंयोगाल्लिट् कित् ॥ ५ ॥ इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ ८ ॥ इको झल् ॥ ९ ॥ हलन्ताच्च ॥ १० लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥ उश्च ॥ १२ ॥ वा गमः ॥ १३ ॥ हनः सिच् ॥ ॥ १४ ॥ यमो गन्धने ॥ १५ ॥ विभाषोपयमने ॥ १६ ॥ स्थाघ्वोरिच्च ॥ १७ ॥ न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ १९ ॥ मृषस्तितिक्षायाम् ॥ २० ॥ १ ॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ पूङः क्त्वा च ॥ २२ ॥ नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ २३ ॥ वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ॥ २४ ॥ तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥ रलोव्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ २६ ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥ अचश्च ॥ २८ ॥ उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥ समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥ एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ॥ ३३ ॥ यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ॥ ३४ ॥ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥ विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥ २ ॥ अपृक्त एकाल् प्रत्ययः ॥ ४१ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ ४३ ॥ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

१ स्थानेन्तरमे इति सप्तम्यन्तरपाठः क्वचित्संहितापाठेङ्गीकृतः

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥ लुक् तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥ इद्गोण्याः ॥ ५० ॥ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥ विशेषणानां चाऽजातेः ॥ ५२ ॥ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥ लुब्योगाऽप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥ कालोपसर्ज्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥ अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥६०॥३॥ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥ विशाखयोश्च ॥ ६२॥ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥६३॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥ स्त्रीपुंवच्च ॥ ६६ ॥ पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥ पिता मात्रा ॥ ७० ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ ७१ ॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥ १३ ॥ (गाङ्कुटादुपधादपृक्तश्छन्दसिपुनर्वस्वोस्त्रयोदश) ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

भूवादयो धातवः ॥ १ ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥ हलन्त्यम् ॥ ३ ॥ न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥ आदिर्ञिटुडवः ॥ ५ ॥ षः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥ चुटू ॥७॥ लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥ तस्य लोपः ॥ ९ ॥ यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥ स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥ भावकर्मणोः ॥१३॥ कर्तरि कर्मव्यतीहारे ॥ १४ ॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥ नेर्विशः ॥ १७ ॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥ विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥ आङोदोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥ १ ॥ क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ॥ २१ ॥ समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥ प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥ उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥ अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥ उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥ आङो यमहनः ॥ २८ ॥ समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ २९ ॥ निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ ३० ॥ स्पर्धायामाङः ॥ ३१ ॥ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ ३२ ॥ अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥ वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥ अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥ सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥ उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥ आङ उद्गमने ॥ ४० ॥ २ ॥ वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥ अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥ अपह्नवे ज्ञः ॥ ४४ ॥ अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥ सम्प्रतिभ्यामनाध्याने

॥ ४६ ॥ भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥ अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥ विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥ अवाद्ग्रः ॥ ५१ ॥ समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥ उदश्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥ समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥ उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥ नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥ शदेः शितः ॥ ६० ॥ ३ ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥ पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥समः क्ष्णुवः॥६५॥ भुजोऽनवने ॥६६॥ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने ॥६७॥ भीस्म्योर्हेतुभये॥६८॥ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥ लियः संमाननशालिनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥ मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥ अपाद्वदः ॥ ७३ ॥ णिचश्च ॥ ७४ ॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ ७६ ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥ अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥ ४ ॥ प्राद्वहः ॥८१॥ परेर्मृषः ॥ ८२ ॥ व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥ उपाच्च ॥ ८४ ॥ विभाषाऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥ वा क्यषः ॥ ९० ॥ द्युद्भ्यो लुङि ॥ ९१ ॥ वृद्भ्यः स्यसनोः ॥९२॥ लुटि च क्लृपः ॥ ९३ ॥ (भूवादयः क्रीडोनुवेःपादम्रियतेः प्राद्वहस्त्रयोदश) ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

आकडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥ यूस्त्र्याख्यौ नदी॥३॥ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥ वामि ॥ ५ ॥ ङिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥ शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥ पतिः समास एव ॥ ८ ॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥ ह्रस्वं लघु ॥ १०॥ संयोगे गुरु ॥ ११ ॥ दीर्घं च ॥ १२ ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम् ॥१३॥ सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥ नः क्ये ॥ १५ ॥ सिति च ॥ १६ ॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥ यचि भम् ॥ १८ ॥ तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥ अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ २० ॥१॥ बहुषु बहुवचनम् ॥२१॥ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥२२॥कारके॥२३॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥ पराजेरसोढः ॥ २६ ॥ वारणार्थानामीप्सितः ॥२७॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति॥२८॥आख्यातोपयोगे॥२९॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः॥३०॥ भुवः प्रभवः ॥३१॥ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्॥३२॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥ धारेरुत्तमर्णः ॥३५॥ स्पृहेरीप्सितः ॥३६॥ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः॥३७॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥ २ ॥ अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥ साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥ दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥ अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥ अभिनिविशश्च ॥४७॥ उपान्वध्याङ्वसः ॥४८॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥४९॥ तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥५०॥ अकथितं च ॥ ५१ ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ ॥ ॥ ५२ ॥ हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ स्वतन्त्रः कर्त्ता ॥ ५४ ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥ प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥ चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥ प्रादयः॥५८॥ उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥ गतिश्च ॥ ६० ॥ ३ ॥ ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ ६१ ॥ अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥ आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥ भूषणेऽलम् ॥ ६४॥ अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥ पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥ अस्तं च ॥ ६८ ॥ अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥ अदोनुपदेशे ॥ ७० ॥ तिरोऽन्तर्धौ ॥ ७१ ॥ विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥ उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥ साक्षात्प्रभृतीनि च ॥७४॥ अनत्याधान उरसिमनसी ॥७५ ॥ मध्ये पदे निवचने च ॥ ७६ ॥ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ ७७ ॥ प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥ जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥ ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥ ४ ॥ छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥ व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥ कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥ अनुर्लक्षणे ॥ ८४ ॥ तृतीयार्थे ॥ ॥ ८५ ॥ हीने ॥ ८६ ॥ उपोऽधिके च ॥ ८७ ॥ अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥ आङ् मर्यादावचने ॥ ८९ ॥ लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ९० ॥ अभिरभागे ॥ ९१ ॥प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥९२॥ अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥ सुः पूजायाम् ॥ ९४ ॥ अतिरतिक्रमणे च ॥ ९५ ॥ अपिः पदार्थसम्भावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ९६ ॥ अधिरीश्वरे ॥ ९७ ॥ विभाषा कृञि ॥ ९८ ॥ लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥ तङानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥ ५ ॥ तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥ सुपः ॥१०३॥ विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥ अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥ शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥ परः सन्निकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥ विरामोऽवसानम् ॥ ११० ॥ (आकडाराद्द्रुहुध्वनुप्रतिगृणऊर्यादिच्छन्दसि तिङो दश) ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थःपादः ॥ ४ ॥ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोध्यायः ।

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥२॥ प्राक्कडारात्समासः ॥३॥

सह सुपा ॥ ४ ॥ अव्ययीभावः ॥ ५ ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥६॥ यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥ यावदवधारणे ॥ ८ ॥ सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥ अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥ विभाषा ॥ ११ ॥ अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥१२॥ आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥१३॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये॥१४॥अनुर्यत्समया॥१५॥ यस्य चायामः॥१६॥तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च॥१७॥पारे मध्ये षष्ठ्या वा॥१८॥संख्या वंश्येन॥ ॥१९॥नदीभिश्च ॥ २० ॥ १ ॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥२१॥तत्पुरुषः ॥ २२ ॥ द्विगुश्च ॥ २३ ॥ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥ स्वयं क्तेन ॥ ॥ २५ ॥ खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥ सामि ॥ २७ ॥ कालाः ॥ २८ ॥ अत्यन्तसंयोगे च ॥ ॥ २९ ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥ अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥ पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ॥ ३८ ॥ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥ सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥ २ ॥ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥ कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥ संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥ क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥ तत्र ॥ ४६ ॥ क्षेपे ॥ ४७ ॥ पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥४९॥ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥ संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥ कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥ पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ॥ ५८ ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥ ३ ॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥ किं क्षेपे ॥ ६४ ॥ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥ प्रशंसावचनैश्च ॥६६॥ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥ कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥ वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥ कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥ चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥ मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥ १२ ॥ (समर्थोऽन्यपदार्थेसिद्धशुष्कसन्महद्द्वादश) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥ अर्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥३॥प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥४॥ कालाः परिमाणिना ॥५॥

नञ् ॥ ६ ॥ ईषदकृता ॥ ७ ॥ षष्ठी ॥ ८ ॥ याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥ न निर्धारणे ॥ १० ॥ पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥ क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥ अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥ कर्मणि च ॥ १४ ॥ तृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥ १५ ॥ कर्त्तरि च ॥ १६ ॥ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥ कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥ उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥ अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥ १॥तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ क्त्वा च ॥ २२ ॥ शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥ अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥ संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥ दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥ तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥ चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥ राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥ द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥ अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥ अल्पाच्तरम् ॥ ३४ ॥ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥ निष्ठा ॥ ३६ ॥ वाहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥ कडाराः कर्मधारये ॥ ॥ ३८ ॥ १८ ॥ (पूर्वापराधरोत्तरंतृतीयाप्रभृतीन्यष्टादश) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥ कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥ तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥ अन्तराऽन्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥ अपवर्गे तृतीया ॥६॥ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥ पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥ चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥ तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च ॥ १६ ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ १७ ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥ सहयुक्तेऽप्रधाने ॥१९॥ येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥ १ ॥ इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥२२॥ हेतौ ॥ २३ ॥ अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ २४ ॥ विभाषागुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥ षष्ठीहेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥ अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥ एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३॥ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्॥३४॥ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥ सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥ षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥ २ ॥ यतश्च निर्धारणम् ॥ ४१ ॥ पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्-

न्यप्रतेः ॥ ४३ ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥ नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥ संबोधने च ॥ ४७ ॥ सामन्त्रितम् ॥ ४८ ॥ एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥ षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥ अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥ कृञः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥ आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥ जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥ व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥ दिवस्तदर्थस्य ॥५८॥ विभाषोपसर्गे ॥ ५९ ॥ द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥ ३ ॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥ यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥ कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥६४॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥६५॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ॥ ६६ ॥ क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥ अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७० ॥ कृत्यानां कर्त्तरि वा ॥ ७१ ॥ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥ १३ ॥ (अनभिहितइत्थंयतश्चप्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥१॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥२॥ अनुवादे चरणानाम् ॥३॥ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥ जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥ विशिष्टलिङ्गोनदीदेशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥ क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥ शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥ गवाश्वप्रभृतीनि च ॥११॥ विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥१२॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥ न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥ अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥ विभाषा समीपे ॥ १६ ॥ स नपुंसकम् ॥ १७ ॥ अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥ संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ ॥ २० ॥ १ ॥ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥ छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥ सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥ अशाला च ॥ २४ ॥ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः॥२६॥पूर्ववदश्ववडवौ॥२७॥हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥२८॥ रात्राह्नाहाः पुंसि॥२९॥अपथं नपुंसकम्॥३०॥अर्धर्चाः पुंसि च॥३१॥इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ॥३२॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौचानुदात्तौ ॥३३॥ द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ ३४ ॥ आर्धधातुके ॥३५॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥ लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥ घञपोश्च ॥ ३८ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥ लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥२॥ वेञो वयिः ॥४१॥ हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥ लुङि च॥४३॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥ णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥ सनि च ॥ ४७ ॥ इङश्च ॥ ४८ ॥ गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥ विभाषा लुङ्लृङोः ॥ ५० ॥ णौ च संश्चङोः ॥ ५१ ॥ अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥ ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥ चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४ ॥ वा लिटि ॥ ५५ ॥ अजेर्व्यघञपोः ॥ ॥ ५६ ॥ वा यौ ॥ ५७ ॥ ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ ५८ ॥ पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥ इञः प्राचाम् ॥ ६० ॥ ३ ॥ न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् ॥ ६२ ॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥ यञञोश्च ॥ ६४ ॥ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगौतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥ बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥ न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥ यङोऽचि च ॥ ७४ ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥ विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥ तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥ मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ ८० ॥ ४ ॥ आमः ॥ ८१ ॥ अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥ नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥ ५ ॥ (द्विगुरुपञ्जोक्रमंवेञोवयिर्नितौल्वलिभ्य आमः पञ्च) ॥ **इति द्वितीयाध्यायस्यतुरीयः पादः ॥**

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रत्ययः ॥ १ ॥ परश्च ॥ २ ॥ आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥ सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥ काम्यच्च ॥ ॥ ९ ॥ उपमानादाचारे ॥ १० ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ १३ ॥ कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥ १५ ॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १६ ॥ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥ नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ १९ ॥ पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥ २० ॥ १ ॥ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥ नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥ लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥ हेतुमति च ॥ २६ ॥ कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥ गुपूधूपविच्छि-

पणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥ ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥ कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥ आयादय आर्धधातुके वा ॥ ३१ ॥ सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥ स्यतासी ऌलुटोः ॥ ३३ ॥ सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥ दयायासश्च ॥ ३७ ॥ उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३९ ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥ २ ॥ विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥ अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छन्दसि ॥ ४२ ॥ च्लि लुङि ॥ ४३ ॥ च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥ शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥ श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥ न दृशः ॥ ४७ ॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥ विभाषा धेट्श्व्योः ॥ ४९ ॥ गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ ५२ ॥ लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५३ ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥ सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥ इरितो वा ॥ ५७ ॥ जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥५९॥ चिण् ते पदः ॥ ६० ॥ ३ ॥ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥ अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥ दुहश्च ॥ ६३ ॥ न रुधः ॥ ६४ ॥ तपोऽनुतापे च ॥ ६५ ॥ चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥ सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥ कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥ दिवादिभ्यः श्यन् ॥६९॥ वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ ७० ॥ यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥ संयसश्च ॥ ७२ ॥ स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥ श्रुवः शृ च ॥७४ ॥ अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥ तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥ तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥ रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥ धिन्विकृण्व्योरच ॥ ८०॥४॥ क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ ८१ ॥ स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥ हलः श्नः शानज्झौ ॥ ८३ ॥ छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥ व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥ लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥ तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥ कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ९० ॥ धातोः ॥ ९१ ॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥ कृदतिङ् ॥ ९३ ॥ वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥ कृत्याः[1] ॥ ९५ ॥ तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥ अचो यत् ॥ ९७ ॥ पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥ शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥ ५ ॥ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥ वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥ उपसर्या काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥ अजर्यं सङ्गतम् ॥ १०५ ॥ वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥ भुवो भावे ॥ १०७ ॥ हनस्त च ॥१०८॥ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥१०९॥ ऋदुपधाच्चाकॢपि चृतेः॥११०॥

१ कृत्याः 'प्राङ्ण्वुलः' इत्यपि पाठः ।

ई च खनः ॥ १११ ॥ भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥ मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥ भिद्योद्ध्यौ नदे ॥ ११५ ॥ पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः छन्दसि ॥ ११८ ॥ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥ विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥ ६ ॥ युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥ अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥ छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥ ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥ ओरावश्यके ॥ १२५ ॥ आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥ आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥ प्रणाय्योऽसंमतौ ॥ १२८ ॥ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥ क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥ चित्याग्निचित्ये च ॥ ॥ १३२ ॥ ण्वुल्तृचौ ॥ १३३ ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १३७ ॥ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ ॥ १३९ ॥ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥ ७ ॥ श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥ १४१ ॥ दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥ विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥ गेहे कः ॥ १४४ ॥ शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ ॥ गः स्थकन् ॥ १४६ ॥ ण्युट् च ॥ १४७ ॥ हश्च व्रीहिकालयोः ॥ ॥ १४८ ॥ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥ आशिषि च ॥ १५० ॥ १० ॥ (प्रत्ययोस्तुण्डविदांदीपजनक्र्यादिभ्योऽवद्यपण्ययुग्यंश्याद्व्यधा दश) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥ ह्वावामश्च ॥ २ ॥ आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥ सुपि स्थः ॥ ४ ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥ प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥ समि ख्यः ॥ ७ ॥ गापोष्टक् ॥ ८ ॥ हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥ वयसि च ॥ १० ॥ आङि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥ अर्हः ॥ १२ ॥ स्तम्बकर्णयोरमिजपोः ॥ १३ ॥ शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥ अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥ चरेष्टः ॥ १६ ॥ भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥ पुरोऽग्रतोग्रेषु सर्तेः ॥ १८ ॥ पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥ १ ॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ॥ २१ ॥ कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥ न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥ स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २७ ॥ एजेः खश् ॥ २८ ॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥ नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३० ॥ उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥ वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥ परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

१ छन्दसीति प्रक्षिप्तः पाठः।

मितनखे च ॥ ३४ ॥ विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥ उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥ प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥ द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥ वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥ २ ॥ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ४२ ॥ मेघर्त्तिभयेषु कृञः ॥ ४३ ॥ क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ ४४ ॥ आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥ संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥ गमश्च ॥ ४७ ॥ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥ आशिषि हनः ॥४९॥ अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥ लक्षणे जायापत्योष्टक्॥५२॥ अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥ शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥ पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥५६॥ कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ५७ ॥ स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ५८ ॥ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥ ३ ॥ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥ ६१ ॥ भजो ण्विः ॥ ॥ ६२ ॥ छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥ वहश्च ॥ ६४ ॥ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ॥ ६५ ॥ हव्येऽनन्तः पादम् ॥ ६६ ॥ जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥ अदोऽनन्ने ॥ ६८ ॥ क्रव्ये च ॥ ६९ ॥ दुहः कप् घश्च ॥ ७० ॥ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ॥ ७१ ॥ अवे यजः ॥ ७२ ॥ विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च॥ ॥ ७४ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥ क्विप् च ॥ ७६ ॥ स्थः क च ॥ ७७ ॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥ कर्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥ व्रते॥ ८०॥ ४॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ८१ ॥ मनः ॥ ८२ ॥ आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥ भूते ॥ ८४ ॥ करणे यजः ॥ ८५ ॥ कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८७ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः॥ ८९ ॥ सोमे सुञः ॥ ९० ॥ अग्नौ चेः ॥९१॥कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥ कर्मणीनि विक्रियः ॥ ९३ ॥ दृशेः क्वनिप् ॥९४॥ राजनि युधिकृञः ॥ ९५ ॥ सहे च ॥ ९६ ॥ सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ९७ ॥ पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥ उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥ अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥ ५ ॥ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥ निष्ठा ॥ १०२ ॥ सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ १०३ ॥ जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥ छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥ लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥ क्वसुश्च ॥ ॥ १०७ ॥ भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०८ ॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥ लुङ् ॥ ११० ॥ अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥ अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥ न यदि ॥ ॥ ११३ ॥ विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥ परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥ हशश्वतोर्लङ् च ॥ ॥ ११६ ॥ प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥ लट् स्मे ॥ ११८ ॥ अपरोक्षे च ॥११९॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥६॥ नन्वोर्विभाषा ॥१२१॥ पुरि लुङ् चास्मे ॥१२२॥

वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥ सम्बोधने च ॥ १२५ ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥ तौ सत् ॥ १२७ ॥ पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥ इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥ द्विषोऽमित्रे ॥ १३१ ॥ सुञो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥ अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥ आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥ तृन् ॥ ॥ १३५ ॥ अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ १३६ ॥ णेश्छन्दसि ॥ १३७ ॥ भुवश्च ॥ १३८ ॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ॥ १३९ ॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ १४० ॥ ७ ॥ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥ सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसञ्ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥ वौ कषलसकत्थस्रम्भः ॥ १४३ ॥ अपे च लषः ॥ १४४ ॥ प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥ देविकुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥ अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥ जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥ नयः ॥ १५२ ॥ सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥ लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ १५५ ॥ प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥ दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥ सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥ ८ ॥ भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥ इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥ ॥ १६३ ॥ गत्वरश्च ॥ १६४ ॥ जागुरूकः ॥ १६५ ॥ यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥ सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६८ ॥ विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥ क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ ॥ १७१ ॥ स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥ शॄवन्द्योरारुः ॥ १७३ ॥ भियः क्रुक्लुकनौ ॥ ॥ १७४ ॥ स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥ यश्च यङः ॥ १७६ ॥ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ १७७ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥ भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥ विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥ ९ ॥ धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ ॥ १८१ ॥ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥ हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥ अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥ पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥ कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥ ञीतः क्तः ॥ १८७ ॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥ (कर्मणिदिवापूः सत्सूबहुलमन्येष्वपिनन्वोः शमितिभञ्जभासधःकर्मण्यष्टौ) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

उणादयो बहुलम्॥१॥भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥२॥ भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट्॥४॥विभाषा कदाकर्ह्योः॥५॥किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥ लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥ लोडर्थलक्षणे च ॥ ८ ॥ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ ९ ॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥१०॥ भाववचनाश्च ॥११॥ अण कर्मणि च ॥१२॥ लृट् शेषे च ॥ १३॥ लृटः सद्वा ॥ १४ ॥ अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥ पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥ सृ स्थिरे ॥ १७ ॥ भावे ॥ १८ ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥ १ ॥ इङश्च ॥ २१ ॥ उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥ समि युद्रुदुवः ॥ २३ ॥ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥ वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥ अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥ प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥ २७ ॥ निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥ उन्न्योर्ग्रः ॥२९॥ कॄ धान्ये ॥३०॥ यज्ञे समि स्तुवः ॥३१॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥३२॥ प्रथने वावशब्दे ॥३३॥ छन्दो नाम्नि च ॥ ३४ ॥ उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥ समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥ परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ ३७ ॥परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥ व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥ हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥ २ ॥ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ ४१ ॥ सङ्घे चानौत्तराधर्ये ॥ ४२ ॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥ अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥ प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥ परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥ नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ ४९ ॥विभाषाङि रुप्लुवोः ॥ ५० ॥ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥ प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥ रश्मौ च ॥५३॥ वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥ परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥ एरच् ॥ ५६॥ ऋदोरप्॥५७॥ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥ उपसर्गेऽदः ॥ ५९ ॥ नौ ण च ॥ ६० ॥ ३ ॥ व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥ स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥ यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥ नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥ क्वणो वीणायां च ॥ ६५॥ नित्यं पणः परिमाणे ॥६६॥ मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥ प्रमदसम्मदौ हर्षे ॥ ६८ ॥ समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥ अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥ प्रजने सर्तेः ॥ ७१ ॥ ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥ आङि युद्धे ॥ ७३ ॥ निपानमाहावः ॥ ७४ ॥ भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥ हनश्च वधः ॥७६॥ मूर्त्तौ घनः ॥७७॥ अन्तर्घनो देशे ॥७८॥ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च॥७९॥ उद्घनोऽत्याधानम् ॥ ८० ॥ ४ ॥ अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥ करणेऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥ स्तम्बे क च ॥८३॥परौ घः ॥ ८४ ॥ उपघ्न आश्रये ॥ ८५॥ सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥८६॥निघो निमितम्॥८७॥ड्वितः क्त्रिः॥८८॥ट्वितोऽथुच् ॥८९॥ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्॥ ९० ॥ स्वपो नन् ॥ ९१॥ उपसर्गे घोः किः ॥९२॥ कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥ स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥ स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥ मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः॥९६॥ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ॥९७॥व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ ९९ ॥ कृञः श च ॥ १०० ॥ ५ ॥ इच्छा ॥ १०१ ॥ अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥ गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥ चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥ ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥ संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥ पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥ आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥ ल्युट् च ॥ ११५ ॥ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥ करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥ गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ॥ ११९ ॥ अवे तॄस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥ ६ ॥ हलश्च ॥ १२१ ॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ॥ १२२ ॥ उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥ जालमानायः ॥ १२४ ॥ खनो घ च ॥ १२५ ॥ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ १२७ ॥ आतो युच् ॥ १२८ ॥ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥ आशंसायां भूतवच्च ॥ १३२ ॥ क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥ आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ ॥ १३५ ॥ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥ कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥ परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥ भूते च ॥ १४० ॥ ७ ॥ वोताप्योः ॥ १४१ ॥ गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ ॥ १४२ ॥ विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥ किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ १४४ ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥ किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥ जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥ यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥ गर्हायां च ॥ १४९ ॥ चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥ शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥ कामप्रवेदनेऽकच्चिति ॥ ॥ १५३ ॥ सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥ विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ॥ १५५ ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥ समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥ लिङ् च ॥ १५९ ॥ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥ ८ ॥ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥ लोट् च ॥ १६२ ॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ॥ १६४ ॥ स्मे लोट् ॥ १६५ ॥ अधीष्टे च ॥ १६६ ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ ॥ १६७ ॥ लिङ्यदि ॥ १६८ ॥ अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥ कृत्याश्च ॥ १७१ ॥ शकि लिङ् च ॥ १७२ ॥ आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥ माङि लुङ् ॥ १७५ ॥ स्मो-

---

१ आधारावायशब्दौ प्रक्षिप्तौ, वार्तिके दर्शनात् ।

त्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥ १६ ॥ (उणादयइङोनिवासव्यधजपोरपघनोङ्गमिच्छाहल श्चवोताप्योर्विधिनिमन्त्रणाषोडश) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ ॥ २ ॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥ समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥ लिङर्थे लेट् ॥ ७ ॥ उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्कसेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥ प्रयैरोहिष्यैअव्यथिष्यै ॥ १० ॥ दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥ शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥ ईश्वरेतोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ ॥ १४ ॥ अवचक्षे च ॥ १५ ॥ भावलक्षणे स्थेणुकृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ ॥ १६ ॥ सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥ उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ १९ ॥ परावरयोगे च ॥ २० ॥ १ ॥ समासकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥ न यद्यनाकांक्षे ॥ २३ ॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥ स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥ अन्यथैवंकथमित्थंसुसिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥ यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥ चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ चेले क्नोपेः ॥ ३३ ॥ निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३४ ॥ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥ समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ ३६ ॥ करणे हनः ॥ ३७ ॥ स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥ हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥ स्वे पुषः ॥ ४० ॥ २ ॥ अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥ संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥ उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ॥ ४६ ॥ उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥ सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥ समासत्तौ ॥ ५० ॥ प्रमाणे च ॥ ५१ ॥ अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥ द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥ स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ५४ ॥ परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥ विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥ अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥ नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥ तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥ ३ ॥ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ६२ ॥ तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥ अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥ शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ॥ ६६ ॥ कर्तरि कृत् ॥ ६७ ॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ॥ ६८ ॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ७० ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥ दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥ भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥ लस्य ॥ ७७ ॥ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ ७८ ॥ टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७९ ॥ थासः से ॥ ८० ॥ ४ ॥ लिटस्तझयोरेशिरेच् ॥ ॥ ८१ ॥ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ ८२ ॥ विदो लटो वा ॥ ८३ ॥ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥ लोटो लङ्वत् ॥ ८५ ॥ एरुः ॥ ८६ ॥ सेर्ह्यपिच्च ॥ ८७ ॥ वा छन्दसि ॥ ८८ ॥ मेर्निः ॥८९॥ आमेतः ॥ ९० ॥ सवाभ्यां वामौ ९१ ॥ आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥ एत ऐ ॥ ९३ ॥ लेटोऽडाटौ ॥ ९४ ॥ आत ऐ ॥ ९५ ॥ वैतोऽन्यत्र ॥ ९६ ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ९७ ॥ स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥ नित्यं ङितः ॥ ९९ ॥ इतश्च ॥ १०० ॥ ५ ॥ तस्थस्थमिपां तांतंतामः ॥ ॥ १०१ ॥ लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ १०३ ॥ किदाशिषि ॥ १०४ ॥ झस्य रन् ॥ १०५ ॥ इटोऽत् ॥ १०६ ॥ सुट्तिथोः ॥१०७॥ झेर्जुस् ॥ १०८ ॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥ आतः ॥ ११० ॥ लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥ द्विषश्च ॥ ११२ ॥ तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥ आर्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥ लिट् च ॥ ११५ ॥ लिङाशिषि ॥ ११६ ॥ छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥ १७ ॥ (धातुसम्बन्धेसमानकर्तृकयोरधिकरणेस्वाङ्गेलिटस्तस्थस्थमिपां सप्तदश) ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चाध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥१॥ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥ स्त्रियाम् ॥ ३ ॥ अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥ उगितश्च ॥ ६ ॥ वनो र च ॥ ७ ॥ पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥ टाबृचि ॥ ९ ॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ १० ॥ मनः ॥ ११ ॥ अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ॥ १५ ॥ यञश्च ॥ ॥ १६ ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः॥१८॥कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥१९॥वयसि प्रथमे॥२०॥१॥द्विगोः ॥२१॥ अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥२२॥ काण्डान्तात्क्षेत्रे ॥२३॥ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्॥२४॥बहुव्रीहेरूधसो ङीष्॥२५॥संख्याऽव्ययादेर्ङीप् ॥ २६॥ दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ ३० ॥

---

१ क्वरप्ख्युनामिति क्वचित्पाठः । तत्र ख्युनामिति प्रामादिकः प्रक्षिप्तपाठः ।

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥ विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥ नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥ पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥ वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥ मनोरौ वा ॥ ३८ ॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥ अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥ २ ॥ षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥ शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥ वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥ बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥ भुवश्च ॥ ॥ ४७ ॥ पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥ क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥ क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ॥ ५१ ॥ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥ नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥ न क्रोडादिबह्वचः ॥ ५६ ॥ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥ नखमुखात् संज्ञायाम् ॥ ॥ ५८ ॥ दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ॥ ५९ ॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥ ३ ॥ वाहः ॥ ६१ ॥ सख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ॥ ६३ ॥ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥ इतो मनुष्यजातेः ॥ ॥ ६५ ॥ ऊङुतः ॥ ६६ ॥ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥ ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥ कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥ संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ ७३ ॥ यङश्चाप् ॥७४॥ आवट्याच्च ॥ ७५ ॥ तद्धिताः ॥ ७६ ॥ यूनस्तिः ॥ ७७ ॥ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥ गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥ क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥४॥ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥ समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥ प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ ८५ ॥ उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्॥८७॥ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥ गोत्रेऽलुगचि ॥८९॥ यूनि लुक् ॥९०॥ फक्फिञोरन्यतरस्याम् ॥९१॥ तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥ एको गोत्रे ॥ ९३ ॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ॥९४ ॥ अत इञ् ॥ ९५ ॥ बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥ सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्॥९८॥ नडादिभ्यः फक् ॥९९॥ हरिताभ्यो ञः ॥ १०० ॥ ५॥ यञिञोश्च॥१०१॥शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०२ ॥ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्॥१०३॥अनृष्यानान्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥ गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ ॥ १०६ ॥ कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥ वतण्डाच्च॥१०८॥ लुक् स्त्रियाम् ॥१०९॥ अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥ भर्गात् त्रैगर्ते ॥ १११ ॥ शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥११४॥ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥ कन्यायाः कनीन च॥ ११६ ॥ विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥ पीलाया वा ॥ ११८॥ ढक् च मण्डूकात्॥११९॥ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥ ६ ॥ द्व्यचः ॥ १२१ ॥ इतश्चानिञः ॥ १२२ ॥ शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥ विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ॥१२४॥ भ्रुवो वुक् च ॥१२५॥ कल्याण्यादीनामिनङ् च ॥ १२६ ॥ कुलटाया वा ॥ १२७ ॥ चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥ गोधाया ढ्रक् ॥ १२९ ॥ आरगुदीचाम् ॥१३० ॥ क्षुद्राभ्यो वा ॥१३१॥ पितृष्वसुश्छण् ॥ १३२ ॥ ढकि लोपः ॥ १३३ ॥ मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥ चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥ राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥ क्षत्राद्घः ॥ १३८ ॥ कुलात् खः ॥ १३९ ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ १४० ॥ ७ ॥ महाकुलादञ्खञौ ॥ १४१ ॥ दुष्कुलाड्ढक् ॥ १४२ ॥ स्वसुश्छः ॥१४३॥ भ्रातुर्व्यच्च ॥ १४४ ॥ व्यन् सपत्ने ॥ १४५ ॥ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ १४६ ॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥ वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥ फेश्छ च ॥ १४९ ॥ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १५० ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥ उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥ तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च॥१५५॥अणो द्व्यचः ॥१५६॥उदीचां वृद्धादगोत्रात्॥१५७॥वाकिनादीनां कुक् च॥१५८॥पुत्रान्तादन्यतरस्याम्॥१५९॥प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्॥१६०॥ ॥ ८ ॥ मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ॥१६१॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्॥१६२॥ जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥ भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥ वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थवितरे जीवति ॥ १६५ ॥ वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥ यूनश्च कुत्सायाम्॥१६७॥ जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥ साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् । १७० ॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ १७१ ॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥ साल्वावयवप्रत्यग्रथकालकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥ ते तद्राजाः ॥ ॥ १७४ ॥ कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७६ ॥ अतश्च ॥ १७७ ॥ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥ (ङ्याब्द्विगोः पिद्गौरादिवाहो दैवयज्ञियञिञोद्व्यचो महाकुलान्मनोर्जातावष्टादश) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥ लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ २॥ नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥ लुबविशेषे ॥ ४ ॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ५ ॥ द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥ दृष्टं साम ॥ ॥ ७ ॥ कलेर्ढक् ॥ ८ ॥ वामदेवाड्ड्यड्डचौ ॥ ९ ॥ परिवृतो रथः ॥ १० ॥ पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥ द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥ कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥ संस्कृतं भक्षाः ॥१६॥ शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥ दध्नष्ठक् ॥ १८ ॥ उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥ क्षीराड्ढञ् ॥ २० ॥ १ ॥ सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ २२ ॥ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥ सास्य देवता ॥ ॥ २४ ॥ कस्येत् ॥ २५ ॥ शुक्राद्घन् ॥ २६ ॥ अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः ॥ २७ ॥ छ च ॥ २८ ॥ महेन्द्राद्घाणौ च ॥ २९ ॥ सोमाट्ट्यण् ॥ ३० ॥ वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ३१ ॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥ अग्नेर्ढक् ॥ ३३ ॥ कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३५ ॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥ तस्य समूहः ॥ ३७ ॥ भिक्षादिभ्योऽण् ॥३८॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ॥३९॥ केदाराद्यञ् च ॥४०॥२॥ ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ॥ ४२ ॥ ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥ अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥ खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥ केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ॥ ४८ ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥ खलगोरथात् ॥ ५० ॥ इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥ विषयो देशे ॥ ५२ ॥ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ ५६ ॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥ ५८ ॥ तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ६० ॥ ३ ॥ क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥ वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६३ ॥ प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥ सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ॥ ६६ ॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥ तस्य निवासः ॥ ६९ ॥ अदूरभवश्च ॥ ७० ॥ ओरञ् ॥ ७१ ॥ मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ॥ ७२ ॥ बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥ उदक्च विपाशः ॥ ७४ ॥ संकलादिभ्यश्च ॥ ॥ ७५ ॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥ रोणी ॥ ॥ ७८ ॥ कोपधाच्च ॥ ७९ ॥ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥ ४ ॥ जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥ वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥ शर्कराया वा ॥ ॥ ८३ ॥ ठक्छौ च ॥ ८४ ॥ नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥ मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥ नडशादाड्ड्वलच् ॥ ८८ ॥ शिखाया वलच् ॥८९॥ उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥ नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥ शेषे ॥ ९२ ॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥ ९३ ॥ ग्रामाद्यखञौ ॥ ९४ ॥ कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥ कुलकुक्षिग्री-

१ सूत्रे सहायशब्दः प्रक्षिप्तः । वार्तिके दर्शनात् ।

वाम्यः श्वास्यलंकारेषु ॥ ९६ ॥ नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ॥ ९८ ॥ कापिश्याः ष्फक् ॥ ९९ ॥ रङ्कोरमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥ ५ ॥ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥ कन्थायाष्ठक् ॥ १०२ ॥ वर्णौ वुक् ॥ १०३ ॥ अव्ययात् त्यप् ॥ १०४ ॥ ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ॥ १०६ ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥ मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥ इञश्च ॥ ११२ ॥ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥ वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥ भवतष्ठक्छसौ ॥ ११५ ॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ ११६ ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥ विभाषोशीनरेषु ॥ ११८ ॥ ओर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥ वृद्धात् प्राचाम् ॥ १२० ॥ ६ ॥ धन्वयोपधाद्वुञ् ॥ १२१ ॥ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ ॥ १२२ ॥ रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥ जनपदतदवध्योश्च ॥ १२४ ॥ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥ कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥ धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥ नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥ अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥ विभाषा कुरुयुगंधराभ्याम् ॥ १३० ॥ मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥ कोपधादण् ॥ ॥ १३२ ॥ कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ १३४ ॥ अपदातौ साल्वात् ॥ ॥ १३५ ॥ गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥ गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥ गहादिभ्यश्च ॥ ॥ १३८ ॥ प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥ राज्ञः क च ॥ १४० ॥ ७ ॥ वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥ कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥ पर्वताच्च ॥ ॥ १४३ ॥ विभाषा मनुष्ये ॥ १४४ ॥ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥ ५ ॥ (तेनसास्मिन्ठञ्क्रमादिभ्यो जनपदे द्युप्रागपाग्धन्ववृद्धात्पश्च) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ॥ १ ॥ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥ तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥ अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥ दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च ॥ ६ ॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥ मध्यान्मः ॥ ८ ॥ अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥ कालाट्ठञ् ॥ ॥ ११ ॥ श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥ विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥ निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥ श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥ संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥ प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥ वर्षाभ्यष्ठक् ॥ १८ ॥ छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥ वसन्ताच्च ॥ २० ॥ १ ॥ हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥ सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥ तत्र जातः ॥ २५ ॥ प्रावृषष्ठप् ॥ २६ ॥ संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ २७ ॥ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥ २८ ॥ पथः पन्थ च ॥ २९ ॥ अमावास्याया वा ॥ ३० ॥ अ च ॥ ३१ ॥ सिन्ध्वपकरा-

र्भ्यां कन् ॥ ३२ ॥ अणञौ च ॥ ३३ ॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ ३४ ॥ स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ॥ ३६ ॥ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥ प्रायभवः ॥ ३९ ॥ उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ ४० ॥ २ ॥ संभूते ॥ ४१ ॥ कोशाड्ढञ् ॥ ४२ ॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥ उप्ते च ॥ ४४ ॥ आश्वयुज्या वुञ् ॥ ४५ ॥ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥ देयमृणे ॥ ४७ ॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ॥ ४८ ॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥ ४९ ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ॥ ५० ॥ व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥ तदस्य सोढम् ॥ ॥ ५२ ॥ तत्र भवः ॥ ५३ ॥ दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥ शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥ दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ५६ ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥ गम्भीराञ्ञ्यः ॥ ॥ ५८ ॥ अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥ अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६० ॥ ३ ॥ ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ ६२ ॥ वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ ६५ ॥ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः॥६६॥बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ॥६७॥क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥६८॥अध्यायेष्वेवर्षेः ॥६९॥पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ॥ ७० ॥ छन्दसो यदणौ ॥७१॥द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्॥७२॥अणृगयनादिभ्यः ॥७३॥तत आगतः॥७४॥ ठगायस्थानेभ्यः ॥७५॥ शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥७६॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥ ऋतष्ठञ् ॥ ७८ ॥ पितुर्यच्च ॥ ७९ ॥ गोत्रादङ्कवत् ॥ ८० ॥ ४ ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥ मयट् च ॥ ८२ ॥ प्रभवति ॥८३॥ विदूराञ्ञ्यः॥८४॥ तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥ शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥ सोऽस्य निवासः ॥ ॥ ८९ ॥ अभिजनश्च ॥ ९० ॥ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ९१ ॥ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः॥९२॥सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥९३॥तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ॥९४॥भक्तिः॥९५॥अचित्ताददेशकालाट्ठक्॥९६॥महाराजाट्ठञ्॥९७॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्॥९८॥गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्॥९९॥जनपदिनां जनपदवत् सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥१०० ॥ ५ ॥ तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ १०२ ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥ कठचरकाल्लुक् ॥ १०७ ॥ कलापिनोऽण् ॥ १०८ ॥ छगलिनो ढिनुक् ॥ १०९ ॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥ कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ १११ ॥ तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥ तसिश्च ॥ ११३ ॥ उरसो यच्च ॥ ११४ ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥ कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥ संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥ कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥ तस्येदम् ॥ १२० ॥ ६ ॥ रथाद्यत् ॥ १२१ ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥ हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥ द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥ गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ १२६ ॥ सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ १२७ ॥ शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ १२९॥ न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥१३०॥ रैवतिकादिभ्यश्छः॥१३१॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥ तस्य विकारः ॥ १३४ ॥ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥ बिल्वादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥ कोपधाच्च ॥ १३७ ॥ त्रपुजतुनोः षुक ॥ १३८ ॥ ओरञ् ॥ १३९ ॥ अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥ ७ ॥ पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥ शम्याः ष्लञ् ॥ १४२ ॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥ गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥ पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥ संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥ व्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥ द्व्यचश्छन्दसि ॥ १५० ॥ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ १५१ ॥ तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥ जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ ॥ १५३ ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ १५४ ॥ ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥ क्रीतवत् परिमाणात् ॥ १५६ ॥ उष्ट्राद्वुञ् ॥ १५७ ॥ उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥ एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥ गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥ ८ ॥ द्रोश्च ॥ १६१ ॥ माने वयः ॥ १६२ ॥ फले लुक् ॥ १६३ ॥ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ १६४ ॥ जम्ब्वा वा ॥ १६५ ॥ लुप् च ॥१६६॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च ॥ १६८ ॥ ८ ॥ (युष्मद्धेमन्तात्संभूते ग्रामाद्धेतुतेन रथात्पलाशादिभ्यो द्रोश्चाष्टौ) ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ १ ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥ संस्कृतम्॥३॥ कुलत्थकोपधादण् ॥४॥ तरति ॥५॥ गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥ नौद्व्यचष्ठन् ॥ ७ ॥ चरति ॥ ८ ॥ आकर्षात् ष्ठल् ॥ ९ ॥ पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ १० ॥ श्वगणाट्ठञ् च ॥ ११ ॥ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ १३ ॥ आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ १६ ॥ विभाषा विवधात् ॥ १७ ॥ अण कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः॥१९॥ त्रेर्मन्नित्यम् ॥ २० ॥ १ ॥ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥ संसृष्टे ॥ २२ ॥ चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥ लवणाल्लुक ॥ २४ ॥ मुद्गादण् ॥ २५ ॥ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ ॥ २६ ॥ ओजःसहोऽम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥ परिमुखं च ॥ २९ ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥ कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥३१॥

उञ्छति ॥ ३२ ॥ रक्षति ॥ ३३ ॥ शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥ पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥ परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥३७॥ आक्रन्दाट्ठञ् च ॥ ३८ ॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥ प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ॥ ४० ॥ २ ॥ धर्मं चरति ॥ ४१ ॥ प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४२ ॥ समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥ परिषदो ण्यः ॥४४॥ सेनाया वा ॥४५॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥ तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥ अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥ ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥ अवक्रयः ॥ ५० ॥ तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥ लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥ किसरादिभ्यः ष्ठन् ॥ ५३ ॥ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ शिल्पम् ॥ ५५ ॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ प्रहरणम् ॥ ५७ ॥ परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥ शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ५९ ॥ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥ ३ ॥ शीलम् ॥ ६१ ॥ छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥ कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥ हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥ तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥६७॥ भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥ तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥ अगारान्ताट्ठन् ॥ ७० ॥ अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥ निकटे वसति ॥ ७३ ॥ आवसथात् ष्ठल् ॥ ७४ ॥ प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥ धुरो यड्ढकौ ॥ ७७ ॥ खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥ एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥ शकटादण् ॥ ८० ॥ ४ ॥ हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥ संज्ञायां जन्या ॥ ८२ ॥ विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥ धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥ अन्नाण्णः ॥ ८५ ॥ वशं गतः ॥ ८६ ॥ पदमस्मिन्दृश्यम् ॥ ८७ ॥ मूलमस्याबर्हि ॥ ८८ ॥ संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ ९० ॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु ॥ ९१ ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ॥ ९२ ॥ छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥ उरसोऽण् च ॥ ९४ ॥ हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥ बन्धने चर्षौ ॥ ९६ ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥ तत्र साधुः ॥ ९८ ॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥ भक्ताण्णः ॥ १०० ॥ ५ ॥ परिषदो ण्यः ॥ १०१ ॥ कथादिभ्यष्ठक् ॥ १०२ ॥ गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ १०३ ॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ ॥ १०४ ॥ सभाया यः ॥ १०५ ॥ ढश्छन्दसि ॥ १०६ ॥ समानतीर्थे वासी ॥ ॥ १०७ ॥ समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥ सोदराद्यः ॥ १०९ ॥ भवे छन्दसि ॥ ११० ॥ पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥१११॥ वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥११२॥ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ॥ ११३ ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यत् ॥ ११४ ॥ तुग्राद्घन् ॥ ॥ ११५ ॥ अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥ घच्छौ च ॥ ११७ ॥ समुद्राभ्राद्घः ॥ ११८ ॥ बर्हिषि दत्तम् ॥११९॥ दूतस्य भागकर्मणि ॥ १२० ॥६॥ रक्षोयातूनां हननी ॥१२१॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥ असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥ मायायामण् ॥ १२४ ॥ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥१२५॥ अश्विमानण् ॥ १२६ ॥ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ १२७ ॥ मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ ॥ १२८ ॥ मधोर्ञ च ॥ १२९ ॥ ओजसोऽहनि यत्खौ ॥ १३० ॥ वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ॥ १३१॥ ख च ॥१३२ ॥ पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥१३३॥ अद्भिः संस्कृतम् ॥ ॥ १३४ ॥ सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥ मतौ च ॥ १३६ ॥ सोममर्हति यः ॥ ॥ १३७ ॥ मये च ॥ १३८ ॥ मधोः ॥ १३९ ॥ वसोः समूहे च ॥ १४० ॥ ७ ॥ नक्षत्राद्घः ॥ १४१ ॥ सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥ शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥ भावे च ॥१४४॥४॥ (प्राग्वहतेरपमित्यधर्मं शीलं हलपरिषदो रक्षोनक्षत्राच्चत्वारि) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्यः तुरीय पादः ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः।

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥ तस्मै हितम् ॥ ५॥ शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥ अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥ सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥ माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥ ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥१४॥ चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥ तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ १६ ॥ परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥ प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १८ ॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ १९ ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ १ ॥ शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥ वतोरिड्वा ॥ २३ ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥ शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥ अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ ॥ २९ ॥ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥ बिस्ताच्च ॥ ३१ ॥ विंशतिकात् खः ॥३२॥ खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥ पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥ शाणाद्वा ॥ ३५ ॥ द्वित्रिपूर्वादण् च ॥ ३६ ॥ तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥३९॥ पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥ २ ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥ तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥ तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥ लोकसर्वलोकाट्ठञ्॥४४॥तस्य वापः ॥४५॥ पात्रात् ष्ठन्॥४६॥तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते॥४७॥पूरणार्धाट्ठन्॥४८॥भागाद्यच्च॥४९॥तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ॥५०॥ वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥५१॥ संभवत्यवहरति पचति॥५२॥आढकाचितपात्रात्

सोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ द्विगोष्ठंश्च ॥ ५४ ॥ कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥ सोऽस्यां-शवस्नभृतयः ॥ ५६ ॥ तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥ पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥ ३ ॥ सप्तनोऽञ्छन्दसि ॥ ६१ ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण ॥ ६२ ॥ तदर्हति ॥ ६३ ॥ छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥ शीर्षच्छेदा-द्यच्च ॥ ६५ ॥ दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥ छन्दसि च ॥ ६७ ॥ पात्राद्घंश्च ॥ ६८ ॥ कडंकरदक्षिणाच्छ च ॥६९॥ स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ ७१ ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ७२ ॥ संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥ योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥ पंथो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ उत्तरपथेनाहृतं च॥७७॥ कालात् ॥ ७८ ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥४॥ मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ८१ ॥ द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥ षण्मासाण्ण्यच्च ॥ ८३ ॥ अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥ समायाः खः ॥ ८५ ॥ द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥ रात्र्यहः संवत्सराच्च॥८७॥ वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥ चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते॥९०॥ वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ ९१ ॥ संपरिपूर्वात् ख च ॥ ९२ ॥ तेन परिजय्यलभ्यका-र्यसुकरम् ॥ ९३ ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥९४॥ तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥९५॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥ व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ९७ ॥ तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥ संपादिनि ॥ ९९ ॥ कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥ ५ ॥ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥ योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥ कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥ समयस्त दस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥ ऋतोरण् ॥ १०५ ॥ छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥ कालाद्यत् ॥ १०७ ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥ प्रयोजनम् ॥१०९॥ विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥ समापनात् सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥ ऐकागारिकट्चौरे ॥ ११३ ॥ आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ तदर्हम् ॥ ११७ ॥ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ आ च त्वात् ॥ १२० ॥ ६ ॥ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥ पृथ्वादिभ्यः इमनिज्वा ॥ १२२ ॥ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥ सख्युर्यः ॥ १२६ ॥ कपिज्ञा-त्योर्ढक् ॥ १२७ ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनो-द्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ १२९ ॥ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥ योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥ १३२ ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतषु ॥ १३४ ॥ होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥ ब्रह्मणस्त्वः॥

॥ १३६ ॥ १६ ॥ (माक्क्रीताच्छताच्च सर्वभूमिसप्तनोऽम्मासात्तस्मै प्रभवति नञ्स्नञ्पूर्वात् षोडश) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥ व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ॥ ३ ॥ विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥ आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ अवारपारात्यन्तानुकामंगामी ॥ ११ ॥ समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥ आगवीनः ॥ १४ ॥ अनुग्वलंगामी ॥ ॥ १५ ॥ अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥ अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥ गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥ अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥ १ ॥ व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥ साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ २४ ॥ पक्षात् तिः ॥ २५ ॥ तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ॥ २७ ॥ वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥ अवात् कुटारच्च ॥ ३० ॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः ॥ ३१ ॥ नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥ ३२ ॥ इनच्पिटच्चिकचि च ॥ ३३ ॥ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥ कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३५ ॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ ३७ ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ ३८ ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥ किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥ २ ॥ किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ ४१ ॥ संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥ उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ ४५ ॥ शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥ तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥ नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥ थट् च छन्दसि ॥ ५० ॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥ बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ वतोरिथुक् ॥ ॥ ५३ ॥ द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥ त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥ ३ ॥ विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥ गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥ तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥ आकर्षादिभ्यः कन्[1] ॥ ६४ ॥ धनहिरण्यात् कामे ॥ ६५ ॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥ उदराट्ठगाद्यूने ॥ ६७ ॥ सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥ अंशं हारी ॥ ६९ ॥ तन्त्राद-

---

१ आकषादिभ्यः इति पाठान्तरम् ।

चिरापद्दते ॥ ७० ॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ॥ ७२ ॥ अधिकम् ॥ ७३ ॥ अनुकामिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥ स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥ उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥ ४ ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥ तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् ॥ ॥ ८२ ॥ कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥ श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥ पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥ सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥ इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥ छन्दसि परिपन्थिपरिपारिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥ अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥ रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥ फेनादिलच्च ॥ ९९ ॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥ ५ ॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ १०१ ॥ तपः सहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ अण् च ॥ १०३ ॥ सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥ देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥ दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥ ऊषशुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ द्युद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ॥ ११० ॥ काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ दन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥ अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥ एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥ ६ ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥ वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥ स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥ अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १२७ ॥ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥ वातातीसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥ वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥ सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥ हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥ पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥ संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥ कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥ तुन्दिबलिवटेर्भः ॥ १३९ ॥ अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥ ॥ ७ ॥ (धान्यानां व्रातेन किमो विमुक्तादिभ्यः कालप्रयोजनात्प्रज्ञाश्रद्धास्मायामेधाविंशतिः) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ २ ॥ इदम इश् ॥ ३ ॥ एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥ एतदोऽन् ॥ ५ ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ तसेश्च ॥ ८ ॥ पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥ इदमो हः ॥ ११ ॥ किमोऽत् ॥ १२ ॥ वा ह च च्छन्दसि ॥ १३ ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥ सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा॥१५॥इदमोर्हिल् ॥१६॥अधुना ॥१७॥ दानीं च ॥ १८ ॥ तदो दा च ॥१९॥ तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि॥२०॥१॥अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥२१॥ सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥ प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥ इदमस्थमुः ॥२४॥ किमश्च ॥ २५ ॥ था हेतौ च च्छन्दसि ॥ २६ ॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ विभाषा परावराभ्याम् ॥२९॥ अञ्चेर्लुक् ॥ ३० ॥ उपर्युपरिष्टात् ॥ ३१ ॥ पश्चात् ॥ ३२ ॥ पश्च पश्चा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥ दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥ आहि च दूरे ॥ ३७ ॥ उत्तराच्च ॥ ॥ ३८ ॥ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥ अस्ताति च ॥ ४० ॥ २ ॥ विभाषावरस्य ॥ ४१ ॥ संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥ अधिकरणविचाले च ॥४३॥ एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ एधाच्च ॥ ४६ ॥ याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ पूरणाद्भागे तीयादन् ॥४८॥ प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥४९॥ षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ॥ ५० ॥ मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥ एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥ भूतपूर्वे चरट् ॥५३॥ षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥ अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५५ ॥ तिङश्च ॥ ५६ ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥ अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ ३ ॥ ज्य च ॥ ६१ ॥ वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥ प्रशंसायां रूपप् ॥ ६६ ॥ ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥ प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥ प्रागिवात् कः ॥ ७० ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः॥ ॥ ७१ ॥ कस्य च दः ॥ ७२ ॥ अज्ञाते ॥ ७३ ॥ कुत्सिते ॥ ७४ ॥ संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥ अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥ नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ ७८ ॥ घनिलचौ च ॥७९॥ प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ॥ ८० ॥ ४ ॥ जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ अल्पे ॥ ॥ ८५ ॥ ह्रस्वे ॥ ८६ ॥ संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥ कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ॥ ९१ ॥ किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥ एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥ संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥ जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥ ५ ॥ वस्तेर्ढञ् ॥ १०१ ॥ शिलाया-ढः ॥ १०२ ॥ शाखादिभ्यो यः ॥ १०३ ॥ द्रव्यं च भव्ये ॥१०४॥ कुशाग्राच्छः ॥ ॥ १०५ ॥ समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०७ ॥ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ॥१०८॥ एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥१०९॥ कर्कलोहितादीकक् ॥११०॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि ॥ १११ ॥ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥ व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥ आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥ वृकाट्टेण्यण् ॥ ११५ ॥ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥ पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ ॥ ११७ ॥ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥ ॥ ११८ ॥ ञ्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥ १९ ॥ (प्राग्दिशोऽनद्यतने विभाषा ञ्यच जातिनाम्नो वस्तेरेकोनविंशतिः) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥१॥ दण्डव्यवसर्गयोश्च॥ २ ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥ अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥ न सामिवचने ॥ ५ ॥ बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥ अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ॥ ७ ॥ विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् ॥ ८ ॥ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११॥ अमु च च्छन्दसि ॥ १२ ॥ अनुगादिनष्ठक् ॥ १३ ॥ णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥ अणिनुणः ॥ १५ ॥ विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥ एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥ १ ॥तत्प्रकृतवचने मयट् ॥२१॥ समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥ अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥ २३ ॥ देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥ पादार्घाभ्यां च ॥२५॥ अतिथेर्ञ्यः ॥ २६ ॥ देवात् तल् ॥ २७ ॥ अवेः कः ॥ २८ ॥ यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥ लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥ वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥ रक्ते ॥ ३२ ॥कालाच्च ॥ ३३ ॥ विनयादिभ्यष्ठक् ॥ ३४ ॥ वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥ तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥ ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ मृदस्तिकन् ॥३९॥ सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥२॥बृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि॥४१॥ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥ अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥ अतिग्रहाव्यथन-क्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥ हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥ षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥ रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ ५० ॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥ विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥ ५२ ॥ अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥ तदधीनवचने ॥ ५४ ॥ देये त्रा च ॥ ५५ ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥ अव्यक्तानुकरणद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥ कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ॥ ५८ ॥ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥ समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥ ३ ॥ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥ निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥ सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥ दुःखात् प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥ शूलात् पाके ॥ ६५ ॥ सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥ मद्रात् परिवापणे ॥ ६७ ॥ समासान्ताः ॥ ६८ ॥ न पूजनात् ॥ ६९ ॥ किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥ पथो विभाषा ॥ ७२ ॥ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः ॥ ७५ ॥ अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥ श्वसोऽवसीयः श्रेयसः ॥ ८० ॥ ४ ॥ अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥ अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥ उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥ अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥ अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥ ८८ ॥ न संख्यादेः समाहारे ॥ ॥ ८९ ॥ उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥ राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥ गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥ अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥ अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ ९५ ॥ अतेः शुनः ॥ ९६ ॥ उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥ ९८ ॥ नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥ अर्धाच्च ॥ १०० ॥ ५ ॥ खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥ कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे ॥ १०६ ॥ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥ अनश्च ॥ १०८ ॥ नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥ झयः ॥ १११ ॥ गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ॥ ॥ ११३ ॥ अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११५ ॥ अप् पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥ ११७ ॥ अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं

चास्थूलात् ॥ ११८ ॥ उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥ सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥ ६ ॥ नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥ बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥ धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥ जम्भासुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे॥ १२६॥ इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥ द्विदण्डयादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥ प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः ॥ १२९ ॥ ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ १३० ॥ ऊधसोऽनङ् ॥ १३१ ॥ धनुषश्च ॥ १३२ ॥ वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥ जायाया निङ् ॥ १३४ ॥ गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ ॥ १३५ ॥ अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥ उपमानाच्च ॥ १३७ ॥ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥ कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥ संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥ ७ ॥ वयसि दन्तस्य दतृ ॥ १४१ ॥ छन्दसि च ॥ १४२ ॥ स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥ ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥ त्रिककुत् पर्वते ॥ १४७ ॥ उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥ पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥ इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ नद्यृतश्च ॥ १५३ ॥ शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥ न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥ ईयसश्च ॥ १५६ ॥ वन्दिते भ्रातुः॥ १५७॥ ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥ नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥ निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥ ॥ ८ ॥ (पादशतस्य तत्पुरुषवृकज्येष्ठाभ्यां सपत्रान्ववतप्तात् स्त्रार्यो नञ्दुःसुभ्यो वयसि विंशतिः) ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायस्समाप्तः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥१॥ अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥ नन्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥ पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥ उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥ जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥ सन्यङोः ॥९ ॥ श्लौ॥१०॥ चङि ॥ ११ ॥ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥ ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥ बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥ वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥१६॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥१७॥स्वापेश्चङि॥१८॥स्वपिस्यमिव्येञां यङि॥१९॥न वशः॥२०॥१॥चायः की॥२१॥ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥ स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥ प्रतेश्च ॥ २५ ॥ विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥ शृतं पाके ॥ २७ ॥ प्यायः पी ॥२८॥ लिड्यङोश्च ॥ २९ ॥ विभाषा श्वेः॥३०॥णौ च संश्चङोः ॥३१॥ ह्वः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥ अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥ चायः

की ॥ ३५ ॥ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः ॥३६॥ नं संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥ लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥ वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥ वेञः ॥ ४० ॥ २ ॥ ल्यपि च ॥ ४१ ॥ ज्यश्च ॥ ४२ ॥ व्यश्च ॥ ४३ ॥ विभाषा परेः ॥ ४४ ॥ आदेच उपदेशेऽशिति ॥ ४५ ॥ न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥ क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४८ ॥ सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५० ॥ विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥ खिदेश्छन्दसि ॥ ५२ ॥ अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥ चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥ प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥ बिभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥ नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥ सृजिदृशोर्झल्यमकिति ॥ ५८ ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ शीर्षंश्छन्दसि ॥ ६० ॥ ३ ॥ ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥ अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥ धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥ णो नः ॥ ६५ ॥ लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥ वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥ एङ्ह्रस्वात् संबुद्धेः ॥ ६९ ॥ शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥ संहितायाम् ॥ ७२ ॥ छे च ॥ ७३ ॥ आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥ दीर्घात् ॥ ७५ ॥ पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥ इको यणचि ॥ ७७ ॥ एचोऽयवायावः ॥ ७८ ॥ वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥ ४ ॥ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥ क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥ भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ॥ ८३ ॥ एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥ अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥ षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥ आद्गुणः ॥ ८७ ॥ वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥ एत्येधत्यूठ्सु ॥ ८९ ॥ आटश्च ॥ ९० ॥ उपसर्गादृति धातौ ॥ ९१ ॥ वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥ औतोम्शसोः ॥ ९३ ॥ एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥ ओमाङोश्च ॥ ९५ ॥ उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥ अतो गुणे ॥ ९७ ॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९८ ॥ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥ नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥ १०० ॥ ५ ॥ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥ तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥ नादिचि ॥ १०४ ॥ दीर्घाज्जसि च ॥ १०५ ॥ वा छन्दसि ॥ १०६ ॥ अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥ संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥ एङः पदान्तादति ॥ १०९ ॥ ङसिङसोश्च ॥ ११० ॥ ऋत उत् ॥ १११ ॥ ख्यत्यात् परस्य ॥ ११२ ॥ अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥ हशि च ॥ ११४ ॥ प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे ॥ ११५ ॥ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥ यजुष्युरः ॥ ११७ ॥ आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ॥ ११८ ॥ अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११९ ॥ अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥ ६ ॥ अवपथासि च ॥ १२१ ॥ सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥ अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥ इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ १२५ ॥ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥ ऋत्यकः ॥ १२८ ॥ अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥ ई ३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥ दिव उत् ॥ १३१ ॥ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥ स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥ सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ ॥ १३४ ॥ सुट्कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥ अडभ्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥ संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥ समवाये च ॥ १३८ ॥ उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥ किरतौ लवने ॥ १४० ॥ ७ ॥ हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥ कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥ अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥ आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥ वर्चस्केऽवस्करः ॥ १४८ ॥ अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥ विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ ॥ १५१ ॥ प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥ कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥१५८॥ कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥१५९॥ उञ्छादीनां च ॥१६०॥८॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥ धातोः ॥ १६२ ॥ चितः ॥ १६३ ॥ तद्धितस्य ॥१६४॥ कितः ॥१६५॥ तिसृभ्यो जसः ॥१६६॥ चतुरः शसि ॥१६७॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ ॥ १६९ ॥ अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥ ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥१७१॥ अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥ शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ ॥ १७४ ॥ नोङ्धात्वोः ॥ १७५ ॥ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥१७६॥ नामन्यतरस्याम् ॥ ॥ १७७ ॥ ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥ झल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥ ९ ॥ विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥ न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥१८२॥ दिवो झल् ॥१८३॥ नृ चान्यतरस्याम् ॥१८४॥ तित्स्वरितम् ॥ ॥१८५॥ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्हिङ्वोः ॥१८६॥ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥ स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ॥१८८॥ अभ्यस्तानामादिः ॥१८९॥ अनुदात्ते च ॥ १९० ॥ सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥ लिति ॥१९३ ॥ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥ अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥ थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९६ ॥ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥ आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥ अन्तश्च तवै युगपत ॥२००॥१०॥ क्षयो निवासे ॥२०१॥ जयः करणम् ॥२०२॥ वृषादीनां–

च ॥ २०३ ॥ संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४॥ निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥ शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥ आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥ रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥ जुष्टार्पिते च च्छन्दसि ॥ २०९ ॥ नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥ युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २११ ॥ ङयि च ॥ २१२ ॥ यतोऽनावः ॥ २१३ ॥ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ॥ २१४ ॥ विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥ त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥ उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥ चङ्यन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥२१९॥ अन्तोऽवत्याः ॥ २२० ॥ ११ ॥ ईवत्याः ॥ २२१ ॥ चौ ॥ २२२ ॥ समासस्य ॥ २२३ ॥ ३ ॥ (एकाचश्चायो ल्यपि च ये च क्षय्यजय्यावकः सवर्णेऽवपथार्हिंसायामनुदात्तस्य विभाषा क्षय ईवत्यास्त्रीणि) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥ वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥ गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥ दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥ प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥ पदेऽपदेशे ॥ ७ ॥ निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥ शारदेऽनार्तवे ॥ ९ ॥ अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥ १० ॥ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥ द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥ मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥ सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥ प्रीतौ च ॥ १६ ॥ स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥ पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥ न भूवाक्चिद्दिधिषु ॥ १९ ॥ वा भुवनम् ॥ २० ॥ १ ॥ आशङ्काबाधनेदीयःसु संभावने ॥ २१॥ पूर्वे भूतपूर्वे॥२२॥ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४॥ श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥ कुमारश्च ॥ २६ ॥ आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥ पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९॥ बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥ दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्॥३२॥ परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥३३॥ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥३४॥ संख्या॥३५॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी॥३६॥ कार्तकौजपादयश्च॥३७॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥ उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥ २ ॥ गौः सादसादिसारथिषु ॥४१॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभाराणां च॥४२॥ चतुर्थी तदर्थे ॥४३॥ अर्थे ॥४४॥ क्ते च ॥४५॥ कर्मधारयेऽनिष्ठा ॥४६॥ अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥ तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥ गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥ तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥ तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥ अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये ॥ ५२ ॥ न्यधी च ॥ ५३ ॥ ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ हिरण्यपरिमाणं धने

१ 'अश्वतावप्रत्यये' इति पाठान्तरम् ।

॥ ५५ ॥ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥ कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥ आर्यौ ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥ राजा च ॥ ५९ ॥ षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥ ३ ॥ क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥ ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥ राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥ आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥ सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥ युक्ते च ॥ ६६ ॥ विभाषाध्यक्षे ॥ ६७ ॥ पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥ गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥ अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥ गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२ ॥ अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥ प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥ अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥ शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७६ ॥ संज्ञायां च ॥ ७७ ॥ गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥ णिनि ॥ ७९ ॥ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥ ४ ॥ युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥ ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥ घोषादिषु च ॥ ८५ ॥ छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥ प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ ८७ ॥ मालादीनां च ॥ ८८ ॥ अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥ अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् ॥ ९० ॥ भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ९१ ॥ अन्तः ॥ ९२ ॥ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ ९३ ॥ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९४ ॥ कुमार्यां वयसि ॥ ९५ ॥ उदकेऽकेवले ॥ ९६ ॥ द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥ सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥ पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥ अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥ ५ ॥ न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥ कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥ उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥ क्षेपे ॥ १०८ ॥ नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥ उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥ कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥ संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥ कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥ शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥ नञो जरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥ सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥ क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ॥ ११९ ॥ वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥ ६ ॥ कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥ कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥ कन्था च ॥ १२४ ॥ आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ ॥ १२६ ॥ चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥ पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥ वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥ पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥ नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥ षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥ कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥ प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥ शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥ गतिकारको-

पपदात्कृत् ॥ १३९ ॥ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥ ७ ॥ देवताद्वन्द्वे च ॥ ॥ १४१ ॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥ अन्तः ॥ १४३ ॥ थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥ सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥ संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥ प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥ कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥ इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥ अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥ मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥ सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥ मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥ नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥ ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥ अच्कावशक्तौ ॥ ॥ १५७ ॥ आक्रोशे च ॥ १५८ ॥ संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥ कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ॥ ॥ १६० ॥ ८ ॥ विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥ संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥ विभाषा छन्दसि ॥ ॥ १६४ ॥ संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥ व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥ मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥ नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥ वा जाते ॥ १७१ ॥ नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥ कपि पूर्वम् ॥ ॥ १७३ ॥ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७५ ॥ न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७६ ॥ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥ वनं समासे ॥ १७८ ॥ अन्तः ॥ १७९ ॥ अन्तश्च ॥ १८० ॥ ९ ॥ न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥ परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥ निरुदकादीनि च ॥ ॥ १८४ ॥ अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥ अपाच्च ॥ १८६ ॥ स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ॥ १८७ ॥ अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥ अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥ पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥ अतेरकृत्पदे ॥ १९१ ॥ नेरनिधाने ॥ १९२ ॥ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥ उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥ सोरवक्षेपणे ॥ ॥ १९५ ॥ विभाषोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥ सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥ परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥ १९ ॥ (बहुव्रीहावाशङ्कागौः सादक्तेनित्यार्थे युक्ता नहास्तिन कूलतीरदेवताविभाषा ननिव्येकोनविंशतिः) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥ ओजः सहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥ मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥ आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥ आत्मनश्च पूरणे ॥ ॥ ६ ॥ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥ परस्य च ॥ ८ ॥ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥ मध्याद्गुरौ ॥ ११ ॥ अमूर्ध-

मस्तकात्स्वाङ्गादकामे ॥१२॥ बन्धे च विभाषा ॥१३॥ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥१४॥ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे॥१५॥विभाषा वर्षक्षरशरवरात्॥१६॥घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ ॥१७॥शयवासवासिष्वकालात्॥१८॥नेन्सिद्धबध्नातिषु च॥१९॥स्थे च भाषायाम्॥२०॥ ॥१॥षष्ठ्या आक्रोशे॥२१॥पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥२२॥ ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ॥२३॥ विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥ आनङृतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥ देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥ इद्वृद्धौ ॥ २८ ॥ दिवो द्यावा ॥ २९ ॥ दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥ उषासोषसः ॥ ३१ ॥ मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥ पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥ क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥ न कोपधायाः ॥ ३७ ॥ संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥४०॥२॥ जातेश्च ॥ ४१ ॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥ घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः॥४३॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ उगितश्च ॥ ४५ ॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥ त्रेस्त्रयः ॥ ४८ ॥ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥ वा शोकष्यञ्रोगेषु ॥ ५१ ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥ पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥ हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥ ऋचः शे ॥ ५५ ॥ वा घोषमिश्रशब्देषु॥५६॥ उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥ पेषवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥३॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥ एकतद्धिते च ॥ ६२ ॥ ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥ त्वे च ॥ ६४ ॥ इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ॥ ६५ ॥ खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥ वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६९ ॥ कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥ श्येनतिलस्य पाते ञे ॥ ७१ ॥ रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥ नलोपो नञः ॥ ७३ ॥ तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥ एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥ सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८॥ ग्रन्थान्ताधिके च॥७९॥ द्वितीये चानुपाख्ये ॥८०॥४॥ अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥ वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥ प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु॥८३॥ समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ८४ ॥ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥ चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥ तीर्थे ये ॥ ८७ ॥ विभाषोदरे ॥८८॥ दृग्दृशवतुषु ॥८९॥ इदंकिमोरीश्की ॥९०॥ आ सर्वनाम्नः॥९१॥

१ प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेष्विति सूत्रे अगोवत्सहलेष्विति प्रक्षिप्तः पाठः।

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये[1] ॥ ९२ ॥ समः समि ॥ ९३ ॥ तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥ सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥ सधमादस्थयोश्छन्दसि ॥ ९६ ॥ द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ९७ ॥ ऊदनोर्देशे ॥ ९८ ॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु॥ ९९ ॥ अर्थे विभाषा ॥१००॥ ५॥कोः कत्तत्पुरुषेऽचि॥१०१॥रथवदयोश्च॥१०२॥तृणे च जातौ॥१०३॥का पथ्यक्षयोः॥१०४॥ ईषदर्थे ॥ १०५ ॥विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥ कवं चोष्णे ॥ १०७ ॥ पथि च च्छन्दसि ॥१०८॥पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्॥ १०९ ॥संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ॥११०॥ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः॥ १११ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य॥ ११२॥ साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥ संहितायाम् ॥ ११४ ॥ कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ ११६ ॥ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ॥ ११७ ॥ वले ॥ ११८ ॥ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥ शरादीनां च ॥ १२० ॥ ६ ॥ इको वहेऽपीलोः ॥ १२१ ॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥ इकः काशे ॥ १२३ ॥ दस्ति ॥ १२४ ॥ अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥ छन्दसि च ॥ १२६ ॥ चितेः कपि ॥१२७॥ विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥ नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ मित्रे चर्षौ ॥ १३० ॥ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥१३१॥ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्॥१३२॥ ऋचि तुनुघमक्षुमतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥ इकः सुञि ॥ १३४ ॥ द्व्यचोत स्तिङः ॥ १३५ ॥ निपातस्य च ॥ १३६ ॥ अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥ चौ ॥ १३८ ॥ संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥ १९ ॥ (अलुक्षष्ठ्या जातेरिकोऽव्ययीभावे कोः कत्तदिको वहे एकोनविंशतिः) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥ हलः ॥ २ ॥ नामि ॥ ३ ॥ न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥ छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥ नृ च ॥ ६ ॥ नोपधायाः ॥ ७ ॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥ वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥ सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ॥ ११ ॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥ सौ च ॥ १३ ॥ अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ १५ ॥ अज्झनगमां सनि ॥ १६ ॥ तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥ क्रमश्च क्त्वि ॥१८ ॥ च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥१९॥ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥२०॥१॥ राल्लोपः ॥ २१ ॥ असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥ श्नान्नलोपः ॥ २३ ॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ २४ ॥ दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥ रञ्जेश्च ॥ २६ ॥ घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥ स्यदो जवे ॥ २८ ॥ अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ २९ ॥ नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

---

१ टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये इति पाठः।

क्त्वि स्कन्दस्यन्दोः ॥ ३१ ॥ जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥ भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥ शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥ शा हौ ॥ ३५ ॥ हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥ ३७ ॥ वा ल्यपि ॥ ३८ ॥ न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥ गमः क्वौ ॥ ४० ॥ २ ॥ विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥ जनसनखनां सञ्झलोः॥४२॥ये विभाषा४३॥तनोतेर्यकि ॥४४॥ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥४५॥आर्धधातुके॥४६॥भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्॥ ४७॥ अतो लोपः ॥ ४८ ॥ यस्य हलः ॥ ४९ ॥ क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥ णेरनिटि ॥ ५१ ॥ निष्ठायां सेटि ॥ ॥ ५२ ॥ जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥ शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥ अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५५ ॥ ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥ विभाषापः ॥ ५७ ॥ युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ॥ ५८ ॥ क्षियः ॥ ५९ ॥ निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥ ३ ॥ वा क्रोशदैन्ययोः॥६१॥ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥ दीङो युडचि क्ङिति ॥ ६३ ॥ आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥ ईद्यति ॥ ६५ ॥ घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥ एर्लिङि ॥ ६७ ॥ वान्यस्य संयोगादेः ॥६८॥ न ल्यपि ॥ ६९ ॥ मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥ आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥ छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥ न माङ्योगे ॥ ७४ ॥ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ७५ ॥ इरयो रे ॥ ७६ ॥ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ७७ ॥ अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥ स्त्रियाः ॥ ७९ ॥ वाम्शसोः॥८०॥४॥ इणो यण् ॥ ८१ ॥ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥ ओः सुपि ॥ ८३ ॥ वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥ न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥ छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥ हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥ ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥ दोषो णौ ॥ ॥ ९० ॥ वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥ मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥ खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥ ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ९६ ॥ इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥९७॥ गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि॥९८॥ तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥ घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥ ५ ॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ ॥ १०१ ॥ श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥ अङितश्च ॥ १०३ ॥ चिणो लुक् ॥ ॥ १०४ ॥ अतो हेः ॥ १०५ ॥ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ १०७ ॥ नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥ ये च ॥ १०९ ॥ अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥ श्नसोरल्लोपः ॥ १११ ॥ श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥ ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥ इद्दरिद्रस्य ॥ ११४ ॥ भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥ जहातेश्च ॥ ११६ ॥ आ च हौ ॥ ११७ ॥ लोपो यि ॥ ११८ ॥ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च॥११९॥अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥६॥ थलि च सेटि ॥१२१॥

१ एरिति योगविभागोऽद्यादिगणक० श० शेखरे।

तृप्फलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥ राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥ वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥ फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥ न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥ अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२७ ॥ मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥ भस्य ॥ १२९ ॥ पादः पत् ॥ १३० ॥ वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥ वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥१३३॥ अल्लोपोऽनः ॥१३४॥ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥ विभाषा ङिश्योः॥१३६॥न संयोगाद्वमन्तात् ॥१३७॥ अचः॥१३८॥ उद ईत् ॥१३९॥ आतो धातोः॥१४०॥७॥मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥१४१॥ति विंशतेर्डिति॥१४२॥टेः ॥१४३॥ नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥ अह्नष्टखोरेव ॥ १४५ ॥ ओर्गुणः ॥ १४६ ॥ ढे लोपोऽकद्र्वाः ॥ १४७ ॥ यस्येति च ॥ १४८ ॥ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९॥ हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥ क्यच्व्योश्च ॥ ॥ १५२ ॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥ तुरिष्ठेमेयःसु ॥ १५४ ॥ टेः ॥ ॥ १५५ ॥ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः॥१५७॥ बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥ इष्ठस्य यिट् च॥१५९॥ ज्यादादीयसः॥१६०॥८॥ र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥ विभाषर्जोश्छन्दसि ॥ १६२ ॥ प्रकृत्यैकाच् ॥१६३॥ इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥ संयोगादिश्च॥१६६॥ अन् ॥ १६७ ॥ ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥ आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ १७० ॥ ब्राह्मोऽजातौ ॥ १७१ ॥ कार्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥ औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि ॥१७५ ॥ १५ ॥ (अङ्गस्य राल्लोपो विड्वनोर्वाक्रोशेणो यण्डुझल्भ्य । स्थलि च मन्त्रेषु र ऋतः पञ्चदश) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्समाप्तः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

युवोरनाकौ ॥ १ ॥ आयनेयीनीयियःफढखछघां प्रत्ययादीनाम् ॥२॥ झोऽन्तः ॥३॥ अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥ आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥ शीङो रुट् ॥ ६ ॥ वेत्तेर्विभाषा ॥ ॥ ७ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥ अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥ नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥ टाङसिङसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥ ङेर्यः ॥ १३ ॥ सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

जसः शी ॥ १७ ॥ औङ आपः ॥ १८ ॥ नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥ जश्शसोः शिः ॥ ॥ २० ॥ १ ॥ अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥ षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥ स्वमोर्नपुंसकात् ॥ ॥ २३ ॥ अतोऽम् ॥ २४ ॥ अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥ नेतराच्छन्दसि ॥ ॥ २६ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ २७ ॥ ङेप्रथमयोरम् ॥ २८ ॥ शसो न ॥ ॥ २९ ॥ भ्यसोऽभ्यम् ॥ ३० ॥ पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥ एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥ साम आकम् ॥ ३३ ॥ आत औ णलः ॥३४॥ तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्॥३५॥ विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ३७॥क्त्वापि च्छन्दसि ॥३८॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥ अमो मश् ॥ ४० ॥ २ ॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥ ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥ यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥ तस्य तात् ॥ ४४ ॥ तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ४५ ॥ इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥ क्त्वो यक् ॥ ॥ ४७ ॥ इष्ट्वीनमिति च ॥ ४८ ॥ स्नात्व्यादयश्च ॥ ४९ ॥ आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥५२॥ त्रेस्त्रयः॥ ॥ ५३ ॥ ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥ षट्चतुर्भ्यश्च ॥५५॥ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥५६॥ गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥ इदितो नुम्धातोः॥ ५८ ॥ शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥ मस्जिनशोर्झलि ॥ ६० ॥ ३॥ रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥ नेट्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥ रभेरशब्लिटोः ॥ ६३ ॥ लभेश्च ॥ ६४ ॥ आङो यि ॥ ६५ ॥ उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥ उपसर्गात्खल्घञोः ॥ ६७ ॥न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥ विभाषा चिण्णमुलोः ॥६९॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥७०॥ युजेरसमासे ॥७१॥ नपुंसकस्य झलचः ॥७२॥ इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७४ ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ॥ ७५ ॥ छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥ई च द्विवचने ॥७७॥ नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥ वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥ आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥ ४ ॥ शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥ सावनडुहः ॥ ८२ ॥ दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ॥ ८३॥ दिव औत् ॥ ८४ ॥ पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ ८५ ॥ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥ थो न्थः ॥ ८७ ॥ भस्य टेर्लोपः ॥ ८८ ॥ पुंसोऽसुङ् ॥ ८९ ॥ गोतो णित् ॥ ९० ॥ णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥ सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥ अनङ् सौ ॥ ॥ ९३ ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ॥ ९४ ॥ तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥ स्त्रियां च ॥ ॥ ९६ ॥ विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ९८ ॥ अम्संबुद्धौ ॥ ९९ ॥ ऋत इद्धातोः ॥ १०० ॥ उपधायाश्च ॥ १०१ ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥ ३ ॥ (युवोरष्टाभ्यो लोपो रधिशप्श्यनोरुपधायास्त्रीणि) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥ अतो ल्रान्तस्य ॥ २ ॥ वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ॥ ३ ॥ नेटि ॥ ४ ॥ ह्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ५ ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ॥ ६ ॥ अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥ नेड्वशि कृति ॥ ८ ॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ॥ ९ ॥ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ १० ॥ श्र्युकः किति ॥ ११ ॥ सनि ग्रहगुहोश्च ॥ ॥ १२ ॥ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥ श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥ यस्य विभाषा ॥ १५ ॥ आदितश्च॥१६॥ विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥१८॥ धृषिशसी वैयात्ये॥१९॥दृढः स्थूलबलयोः॥२०॥१॥प्रभौ परिवृढः॥२१॥ कृच्छ्रगहनयोः कषः॥२२॥घुषिरविशब्दने॥२३॥अर्देः संनिविभ्यः॥२४॥अभेश्चाविदूर्ये ॥२५॥ णेरध्ययने वृत्तम्॥२६॥वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ २७ ॥ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ ॥२८॥हृषेर्लोमसु ॥ २९ ॥ अपचितश्च ॥ ३० ॥ हु ह्वरेश्छन्दसि ॥३१॥ अपरिह्वृताश्च ॥ ३२ ॥ सोमे ह्वरितः ॥ ३३ ॥ ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च ॥ ३४ ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ३५ ॥ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥ वॄतो वा ॥ ३८ ॥ न लिङि ॥ ३९ ॥ सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४०॥ २॥ इट् सनि वा ॥ ४१ ॥ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥ ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥ ४४ ॥ रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ निरः कुषः ॥ ४६ ॥ इण्निष्ठायाम् ॥ ४७ ॥ तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥ सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ॥ ४९ ॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ॥ ५० ॥ पूङश्च ॥ ५१ ॥ वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥ अञ्चेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥ लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥ जॄव्रश्च्योः क्त्वि ॥ ५५॥ उदितो वा ॥ ५६ ॥ सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ॥ ५७ ॥ गमेरिट्परस्मैपदेषु॥५८॥ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥ तासि च कॢपः ॥ ६० ॥ ३ ॥ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥ उपदेशेऽत्वतः ॥ ६२ ॥ ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥ बभूथाततन्थजगृम्भ ववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥ विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥ इडत्यर्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥ वस्वेकाजाद्घसाम् ॥ ६७॥विभाषा गमहनविदविशाम् ॥६८॥सनिंससनिवांसम् ॥ ६९ ॥ ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥ अञ्जेः सिचि ॥७१॥ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥ यमरमनमातां सक् च ॥ ७३ ॥ स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ॥ ७४ ॥ किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥ ईशः से ॥ ७७ ॥ ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥ अतो येयः ॥ ८० ॥४॥

आतो ङितः ॥ ८१ ॥ आने मुक् ॥ ८२ ॥ ईदासः ॥ ८३ ॥ अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥ रायो हलि ॥ ८५ ॥ युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥ द्वितीयायां च॥८७॥ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥ योऽचि ॥ ८९ ॥ शेषे लोपः ॥ ९० ॥ मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥ युवावौ द्विवचने ॥ ९२ ॥ यूयवयौ जसि ॥ ९३ ॥ त्वाहौ सौ ॥ ९४ ॥ तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ ९५ ॥ तवममौ ङसि ॥ ९६ ॥ त्वमावेकवचने ॥९७॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ९८ ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ९९ ॥ अचि र ऋतः ॥ १०० ॥ ५ ॥ जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥ त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥ किमः कः ॥ १०३ ॥ कु तिहोः ॥ १०४॥ क्वाति ॥१०५॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥ अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥ इदमो मः ॥ १०८ ॥ दश्च ॥ १०९ ॥ यः सौ ॥ ११० ॥ इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥ अनाप्यकः ॥ ११२ ॥ हलि लोपः ॥ ११३ ॥ मृजेर्वृद्धिः ॥ ११४ ॥ अचो ञ्णिति ॥ ११५॥ अत उपधायाः ॥११६॥ तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥ किति च ॥ ११८ ॥ १८ ॥ (सिचि प्रभाविट्सन्यच-स्तास्वदातो जराया अष्टादश) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥ न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥ द्वारादीनां च ॥ ४ ॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥ न कर्मव्यतीहारे ॥ ६ ॥ स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥ श्वादेरिञि ॥ ८ ॥ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥ उत्तरपदस्य ॥ १० ॥ अवयवादृतोः ॥ ११ ॥ सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥ दिशोऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥ प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्य-स्य च ॥ १५ ॥ वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥ जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥१९॥ अनुशतिकादीनां च ॥ ॥ २० ॥ १ ॥ देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥ नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥ दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥ प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥ जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५॥ अर्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥ नातः परस्य ॥ २७ ॥ प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥ तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥ नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥ यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥ हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥ आतो युक्चि-ण्कृतोः ॥ ३३ ॥ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥ जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥ अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग् णौ ॥ ३६ ॥ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥ वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहनिपातने ॥ ३९ ॥ भियो

हेतुभये षुक् ॥ ४० ॥ २ ॥ स्फायो वः ॥ ४१ ॥ शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥ रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥ न यासयोः ॥ ४५ ॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥ अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥ आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ठस्येकः ॥ ५० ॥ इसुसुक्तान्तात् कः ॥ ५१ ॥ चजोः कु घिण्ण्यतोः ॥ ५२ ॥ न्यङ्क्वादीनां च ॥ ५३ ॥ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ ५४ ॥ अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥ हेरचङि ॥ ५६ ॥ सन्लिटोर्जेः ॥ ॥ ५७ ॥ विभाषा चेः ॥ ५८ ॥ न क्वादेः ॥ ५९ ॥ अजिव्रज्योश्च ॥ ६० ॥ ३ ॥ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥ वञ्चेर्गतौ ॥ ॥ ६३ ॥ ओक उचः के ॥ ६४ ॥ ण्य आवश्यके ॥ ६५ ॥ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ॥ ६६ ॥ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥ भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥ घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥ ओतः श्यनि ॥ ७१ ॥ क्सस्याचि ॥ ७२ ॥ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ॥ ७५ ॥ क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥ इषुगमियमां छः ॥ ७७ ॥ पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥ ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥ प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥ ४ ॥ मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥ मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥ जुसि च ॥ ८३ ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ ८५ ॥ पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ भूसुवोस्तिङि ॥ ॥ ८८ ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥ गुणोऽपृक्ते ॥ ९१ ॥ तृणह इम् ॥ ९२ ॥ ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥ यङो वा ॥ ९४ ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ ९६ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ९७ ॥ रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ९८ ॥ अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ ९९ ॥ अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥ ५ ॥ अतो दीर्घो यञि ॥ १०१ ॥ सुपि च ॥ १०२ ॥ बहुवचने झल्येत् ॥ १०३ ॥ ओसि च ॥ १०४ ॥ आङि चापः ॥ १०५ ॥ संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥ जसि च ॥ १०९ ॥ ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥ घेर्ङिति ॥ १११ ॥ आण्नद्याः ॥ ११२ ॥ याडापः ॥ ११३ ॥ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ ११४ ॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ ११६ ॥ इदुद्भ्याम् ॥ ११७ ॥ औत् ॥ ११८ ॥ अच्च घेः ॥ ११९ ॥ आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥ ६ ॥ (देविकादेवतास्फायो भुजमीनातेरतो दीर्घो विंशतिः) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥ नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ २ ॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥ तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥ जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥ उर्ऋत् ॥ ७ ॥ नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥ दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥ ऋच्छत्यॄताम् ॥ ११ ॥ शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥ केऽणः ॥ १३ ॥ न कपि ॥ १४ ॥ आपोऽन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥ ऋदृशोऽङि गुणः ॥ १६ ॥ अस्यतेस्थुक् ॥ १७ ॥ श्वयतेरः ॥ १८ ॥ पतः पुम् ॥ १९ ॥ वच उम् ॥ २० ॥ १ ॥ शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥ अयङ् यि क्ङिति ॥ २२ ॥ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥ एतेर्लिङि ॥ २४ ॥ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥ च्वौ च ॥ २६ ॥ रीङ् ऋतः ॥ २७ ॥ रिङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ २८ ॥ गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥ यङि च ॥ ३० ॥ ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥ अस्य च्वौ ॥ ३२ ॥ क्यचि च ॥ ३३ ॥ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ॥ ३४ ॥ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥ अश्वाघस्यात् ॥ ३७ ॥ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः॥३९॥ द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ ४० ॥ २ ॥ शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥४१ ॥ दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥ जहातेश्च क्त्वि ॥ ४३ ॥ विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥ सुधितवसुधितनेमधितः धिष्वधिषीय च ॥ ४५ ॥ दो दद्घोः ॥ ४६ ॥ अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥ अपो भि ॥ ४८ ॥ सः स्यार्धधातुके ॥ ४९ ॥ तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥ रि च ॥ ५१ ॥ ह एति ॥ ५२ ॥ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥५३॥ सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥५४॥आप्ज्ञप्यृधामीत्॥५५॥दम्भ इच्च॥५६॥मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा५७॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ५८ ॥ ह्रस्वः ॥ ५९ ॥ हलादिः शेषः ॥ ६० ॥ ३ ॥ शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥ कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥ न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥ कृषेश्छन्दसि ॥ ॥ ६४ ॥ दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतो दविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६५॥ उरत् ॥ ६६ ॥ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥ व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥ दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥ अत आदेः ॥ ७० ॥ तस्मान्नुड् द्विहलः ॥७१॥ अश्नोतेश्च ॥ ॥ ७२ ॥ भवतेरः ॥ ७३ ॥ ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥ भृञामित् ॥ ७६ ॥ अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ ७७ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥ सन्यतः ॥ ७९ ॥ ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥ ४ ॥ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥ गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥ दीर्घोऽकितः ॥ ८३ ॥

नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥ जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥ चरफलोश्च ॥ ८७ ॥ उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥ ति च ॥ ८९ ॥ रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥ रुग्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥ ऋतश्च ॥ ॥ ९२ ॥ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥ ९३ ॥ दीर्घो लघोः ॥ ९४ ॥ अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् ॥९५॥ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥ ९६ ॥ ई च गणः ॥ ९७॥ १७ ॥ (णौ च शीङः शाच्छोः शर्पूर्वाः स्रवतिसप्तदश) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥ तस्य परमाम्रेडितम् ॥ २ ॥ अनुदात्तं च ॥ ३ ॥ नित्यवीप्सयोः ॥ ४॥ परेर्वर्जने ॥ ५ ॥ प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥६॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ॥ ७ ॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥ एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥ आबाधे च ॥ १० ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥ प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ यथास्वे यथायथम् ॥ ॥ १४ ॥ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥पदस्य ॥ ॥ १६ ॥ पदात् ॥ १७ ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥ आमन्त्रितस्य च ॥ ॥ १९॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥२०॥ १॥बहुवचनस्य वस्नसौ॥ ॥ २१ ॥ तेमयावेकवचनस्य ॥ २२ ॥ त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥ न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २४ ॥ पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ ॥ २६ ॥ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥ तिङ्ङतिङः ॥ २८ ॥ न लुट् ॥ २९ ॥ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥ नह प्रत्यारम्भे ॥ ॥ ३१ ॥ सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥ अङ्गात्प्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥ हि च ॥ ३४ ॥ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥ यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥ पूजायां नानन्तरम् ॥ ॥ ३७ ॥ उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥ तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥ अहो च ॥ ४० ॥ २ ॥ शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥ पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥ नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥ लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥ एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥ जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥ किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥ आहो उताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥ शेषे विभाषा ॥ ५० ॥ गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥ लोट् च ॥ ५२ ॥ विभाषितं सोपस-

गेमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥ हन्त च ॥ ५४ ॥ आम एकान्तरमामन्त्रितमनान्तिके ॥ ५५ ॥ यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥ चादिषु च ॥ ५८ ॥ चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥ हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥ ३ ॥ अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥ चाहलोप एवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥ चादिलोपे विभाषा ॥ ६३॥ वैवावेति च च्छन्दसि ॥ ६४ ॥ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥ यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ॥ ६६ ॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥ सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥ गतिर्गतौ ॥ ७० ॥ तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ॥ ७३ ॥ विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥ १४ ॥ (सर्वस्य बहुवचनस्य शेषेऽहेति चतुर्दश) ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥ न मु ने ॥ ३ ॥ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥ न ङिसंबुद्ध्योः ॥ ॥ ८ ॥ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥ झयः ॥ १० ॥ संज्ञायाम् ॥ ११ ॥ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥ उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥ राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥ छन्दसीरः ॥ १५ ॥ अनो नुट् ॥ १६ ॥ नाद्धस्य ॥ १७॥ कृपो रो लः ॥ १८ ॥ उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥ ग्रो यङि ॥ २० ॥ १ ॥ अचि विभाषा ॥ २१ ॥ परेश्च घाङ्कयोः ॥ २२ ॥ संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥ रात्सस्य ॥ ॥ २४ ॥ धि च ॥ २५ ॥ झलो झलि ॥ २६ ॥ ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥ इट ईटि ॥ २८ ॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥ चोः कुः ॥ ३० ॥ हो ढः ॥ ३१ ॥ दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥ वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ ३३ ॥ नहो धः ॥ ३४ ॥ आहस्थः ॥ ३५ ॥ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ ३६ ॥ एकाचो बशो भष्झषन्तस्य स्ध्वोः ॥ ३७ ॥ दधस्तथोश्च ॥ ॥ ३८ ॥ झलां जशोऽन्ते ॥ ३९ ॥ झषस्तथोर्धोऽधः ॥ ४० ॥ २ ॥ षढोः कः सि ॥ ॥ ४१ ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ॥ ४३ ॥ ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥ ओदितश्च ॥ ४५ ॥ क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥ श्योऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥ अञ्चोऽनपादाने ॥ ४८ ॥ दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥ निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥ शुषः कः ॥ ५१ ॥ पचो वः ५२ ॥ क्षायो मः ॥ ५३ ॥ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥ नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥ भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥ ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥ ३ ॥ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि ॥ ६१ ॥ क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥ नशेर्वा ॥ ६३ ॥ मोनो धातोः ॥ ६४ ॥ म्वोश्च ॥ ६५ ॥ ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥ अहन् ॥६८॥ रोऽसुपि ॥६९॥ अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥७०॥ भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥ तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥ सिपि धातो रुर्वा ॥ ७४ ॥ दश्च ॥ ७५ ॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥ हलि च ॥ ७७॥ उपधायां च ॥ ७८ ॥ न भकुर्छुराम् ॥ ७९ ॥ अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥ एत ईद्बहुवचने ॥ ८१ ॥ वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥८३॥ दूराद्धूते च ॥८४॥ हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥८५॥ गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥८६॥ ओमभ्यादाने ॥८७॥ ये यज्ञकर्मणि ॥८८॥ प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥ याज्यान्तः ॥ ९० ॥ ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ॥ ९१ ॥ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥ विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥ निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥ आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥ विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥ पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥ प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥ अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥ ५ ॥ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥ उपरि स्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥ स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥ क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकांक्षम् ॥ १०४ ॥ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥ प्लुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥१०७॥ तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥ ८ ॥ (पूर्वत्राचि षढोर्नसत्तैतईञ्चिदित्यष्टौ) ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥ आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥ अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥ समः सुटि ॥ ५ ॥ पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥ नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥ उभयथर्क्षु ॥ ८ ॥ दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥ नॄन्पे ॥ १० ॥ स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥ कानाम्रेडिते ॥ १२ ॥ ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥ रो रि ॥ १४ ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥ रोः सुपि ॥ १६ ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥ लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥ ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥ १ ॥ उञि च पदे ॥ २१ ॥ हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

---

१ कुत्सनभर्त्सनेष्विति पाठः क्वचिद्दृश्यते । तत्र भर्त्सनेति प्रक्षिप्तम् ।

मोऽनुस्वारः॥२३॥नश्चापदान्तस्य झलि ॥२४॥ मो राजि समः क्वौ॥२५॥हे मपरे वा ॥ ॥२६॥ नपरे नः ॥२७॥ ङ्णोः कुक्टुक्शरि ॥२८॥ डः सि धुट् ॥२९॥ नश्च ॥३०॥ शि तुक् ॥ ३१ ॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ३२ ॥ मय उञो वो वा ॥३३॥ विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥ शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥ वा शरि ॥ ३६ ॥ कुप्वोः ≍क≍पौ च ॥ ३७ ॥ सोऽपदादौ ॥ ३८ ॥ इणः षः ॥ ३९ ॥ नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ॥ ४० ॥ २ ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥ तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ४३ ॥ इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥ अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥ अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥ कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥ छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः ॥ ४९ ॥ कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥ पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥ इडाया वा ॥ ५४ ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ ५५ ॥ सहेः साडः सः ॥ ५६ ॥ इण्कोः ॥ ५७ ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ५८ ॥ आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥ शासिवसिघसीनां च ॥ ॥ ६० ॥ ३ ॥ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥ सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ॥ ६२ ॥ प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि ॥ ६३ ॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥ सदिरप्रतेः॥ ६६ स्तम्भेः ॥६७॥अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः॥६८॥ वेश्च स्वनो भोजने ॥ ॥ ६९ ॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥ सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ॥ ७१ ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥ परेश्च ॥ ७४ ॥ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥ विभाषेटः ॥ ७९ ॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥ ४ ॥ भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥ ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥ मातृपितृभ्यां स्वसा॥८४॥मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्॥८५॥अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८७ ॥ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ॥ ८८ ॥ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥ सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥ कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥ प्रष्ठोऽग्रगामिनि ॥ ९२ ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥ छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥ गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ९६ ॥ अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥९७॥ सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥ एति संज्ञायामगात् ॥ ९९ ॥ नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥ ५ ॥

१-२ सुषामादिगणे इदं द्वयं गणसूत्रत्वेन दृश्यते इति तदुभयमत्र प्रक्षिप्तम् ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥ निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥ युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥ यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥ पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥ सुञः ॥ १०७ ॥ सनोतेरनः ॥ १०८ ॥ सहेः पृतनर्ताभ्यां च ॥ ॥ १०९ ॥ न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥ सात्पदाद्योः ॥ ॥ १११ ॥ सिचो यङि ॥ ११२ ॥ सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥ सोढः ॥ ११५ ॥ स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥ ११६ ॥ सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥ सदेः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥ निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ॥ ११९ ॥ १९ ॥ (मतुवसोरुत्रि चेदुदुपधस्य स्तौतिण्योर्भीरोर्ह्रस्वात्तादावेकोनविंशतिः) ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥१॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ २ ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥ वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥ प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥ अह्नोऽदन्तात् ॥ ७ ॥ वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥ पानं देशे ॥ ९ ॥ वा भावकरणयोः ॥ ॥ १० ॥ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥ एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥ कुमति च ॥ १३ ॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥ हिनु मीना ॥ १५ ॥ आनि लोट् ॥ १६॥ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥ शेषे विभाषाकखादावषान्त उपदेशे ॥ १८ ॥ अनितेः ॥ १९ ॥ अन्तः ॥ २० ॥ १ ॥ उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥ हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥ वमोर्वा ॥ २३ ॥ अन्तरदेशे ॥ २४ ॥ अयनं च ॥ २५ ॥ छन्दस्यृदवग्रहात् ॥ २६ ॥ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ २७ ॥ उपसर्गाद्बहुलम् ॥ २८ ॥ कृत्यचः ॥ ॥ २९ ॥ णेर्विभाषा ॥ ३० ॥ हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥ इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥ वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३॥ न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ॥३४॥ षात्पदान्तात् ॥ ॥ ३५ ॥ नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥ पदान्तस्य ॥ ३७ ॥ पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥ क्षुभ्नादिषु च ॥ ३९ ॥ स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥ २ ॥ ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥ न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥ तोः षि ॥ ४३ ॥ शात् ॥ ४४ ॥ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥ अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥ अनचि च ॥४७॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥ शरोऽचि ॥ ४९ ॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥ सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ॥ ५१ ॥ दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥ झलां जश् झशि ॥ ५३ ॥ अभ्यासे चर्च ॥

(१) दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरम् "अनुस्वारस्ययि, वा पदान्तस्य, तोर्लि, उदःस्थाञ्याहोः, शश्छोऽटि, इतिषट् सूत्री पाठोत्तरं झलांजश् झशि, अभ्यासे चर्च, खरिच, वावसाने अणोप्रगृह्यस्य, इति पञ्चसूत्र्याः पाठो भाष्य संमत" इत्य न्यत्र ।

॥ ५४ ॥ खरि च ॥ ५५ ॥ वाऽवसाने ॥ ५६ ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥ वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥ तोर्लि ॥ ॥ ६० ॥ ३ ॥ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥ झयो होऽन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥ शश्छोऽटि ॥ ६३ ॥ हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥ झरो झरि सवर्णे ॥ ६५ ॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ॥ ६७ ॥ अ अ ॥ ६८ ॥ ८ ॥ इति (रषाभ्यामुभौ ष्टुना ष्टुरुदः स्थाष्टौ) ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायस्समाप्तः ॥ १ ॥

(संहत्यसूत्रसंख्या ३९९७)

इति श्रीमत्पाणिनिमुनिप्रणीताऽष्टाध्यायी समाप्ता ।

---

(१) "उच्चै रुदात्तः" इति सूत्रमारभ्य न वसून्याः "अ अ" इति सूत्रात्पूर्वं पाठ इति भाष्ये इति ल० श० शेखरे । परन्तु "उदात्तस्वरितपरस्येत्यतः परत्रेति स्पष्टं भाष्ये ।

(२) "चतुस्सहस्त्रीसूत्राणां पञ्चसूत्रीविवर्जिता ॥ अष्टाध्यायी पाणिनीया सूत्रैर्माहेश्वरैस्सह" ॥ १ ॥ इति स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकायां श्रीकृष्णात्मजश्रीनिवासशर्मकृतायाम् । परन्तु मत्कृतपुस्तकेषु तथा न दृश्यते । योगविभागादिनान्यूनाधिक्यात् ।

अथ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सि०पृ०१७ सर्वादीनि सर्वनामानि ।१।१।२७॥ सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वद् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ **इति सर्वादिः ॥ १ ॥**

४४ स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १ । ३७ ॥ स्वर् अन्तर् प्रातर् । **अन्तोदात्ताः ।** पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपद् आराद् [अन्तिकाद्] पृथक् । **आद्युदात्ताः ।** ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषद् [शश्वद्] जोषम् तूष्णीम् बहिस् [अधस्] अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ [हे है] इद्धा अद्धा सामि । **अन्तोदात्ताः ।** वत् [५ । १ । ११५] ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा तिरस् । **आद्युदात्ताः ।** अन्तरा **अन्तोदात्तः ।** अन्तरेण [मक्] ज्योक् [योक् नक्] कम् शम् सहसा [श्रद्धा] अलम् स्वधा वषट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या । क्त्वातोसुन्कसुनः । कृन्मकारसंध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रायस् प्रवाहुकम् प्रवाहिका आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्धम् [सत्रम् समम्] नमस् हिरुक् । तसिलादयस्तद्धिता एधाच्पर्यन्ताः [५ । ३ । ७–४६] शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ । च्व्यर्थाश्च । [अथ] अम् आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान् । **आकृतिगणोऽयम् ।** तेनान्येऽपि । तथा हि । माङ् श्रम् कामम् [प्रकामम्] भूयस् परम् साक्षात् साचि (साबि) सत्यम् मङ्क्षु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् संततम् उषा ओम् भूर् भुवर् झटिति तरसा सुष्ठु कु अञ्जसा अ मिथु (अमिथु) विथक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम् आनुषक् अनुषक् अनुषट् अम्नस् (अम्भस्) अम्नर् (अम्भर्) स्थाने वरम् दुष्ठु बलात् शु अर्वाक् सुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्पाशपः [५।३।७–५।३।४७] शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः [५ । ४ । ४२–६७] । मान्तः कृत्वोर्थः । तसिवती नानाञाविति ॥ **इति स्वरादिः ॥ २ ॥**

३ चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् यूपत् युगपत् भूयस् सूपत् कूपत् कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र तत्र नह हन्त माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् आकीम् माङ् नञ् तावत् यावत् त्वा त्वै त्वै द्वै रै [रे] श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अथ सुष्ठु स्म अ इ

उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा (वध्वा) धिक् हाहा हेहै (हहे) पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो नो (नौ) अथो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन बत [सम् वशम् शिकम् दिकम्] सनुकम् छंबट् (छम्बट्) शङ्के शुकम् खम् सनात् सनतर् तहिकम् सत्यम् ऋतम् अद्धा इद्धा नोचेत् नहि जातु कथम् कुतः कुत्र अव अनु हाहे (है) आहोस्वित् शम् कम् खम् दिष्टचा पशु वट् सह अनुषट् आनुषक् अङ्ग फट् ताजक् भाजक् अये अरे वाट् (चाटु) कुम् खुम् घुम् अम् ईम् सीम् सिम् सि वै । उपसर्ग-विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **इति चादयः** ॥ ३ ॥

३ प्रादयः । १ । ४ । ५४ ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप ॥ **इति प्रादयः** ॥ ४ ॥

७६ ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥ ऊरी उररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला संशकला ध्वंसकला भ्रंसकला गुलगुधा सजूस् फल फली विक्ली आक्ली आलोष्ठी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मसा मस्मसा मसमसा औषट् श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा पांपी प्रादुस् श्रत् आविस् ॥ **इत्यूर्यादयः** ॥ ५ ॥

७७ साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा अद्धा प्राजर्या प्राजरुहा बीजर्या बीजरुहा संसर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ वशे विकसने विहसने प्रतपने प्रादुस् नमस् । **आकृति-गणोऽयम्** ॥ **इति साक्षात्प्रभृतयः** ॥ ६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

६७ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥ तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम् संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् (प्रोढम्) पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रद-क्षिणम् (अपरदक्षिणम्) संप्रति असंप्रति । इच्प्रत्ययः समासान्तः [५ । ४ । १२७ ॥ ५ । ४ । १२८] ॥ **इति तिष्ठद्गुप्रभृतयः** ॥ १ ॥

७१ सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ॥ शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ **इति शौण्डादयः** ॥ २ ॥

७२ पात्रेसमितादयश्च । २ । १ । ४८ ॥ पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरम-शकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानम-

ण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनर्दी गेहेक्ष्वेडी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदृप्तः गेहेधृष्टः गर्भेतृप्तः आखनिकबकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेक्ष्वेडी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पात्रेसमितादयः ॥ ३ ॥**

७३ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ । ५६ ॥ व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव ॥ **इति व्याघ्रादयः ॥ आकृतिगणोऽयम् ।** तेन मुखपद्मम् मुखकमलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ॥ ४ ॥

७३ श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २ । १ । ५९ ॥

१ श्रेणि एक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय [विशिष्ट] पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ **इत्येते श्रेण्यादयः ॥ ५ ॥**

२ कृत मित मत भूत उक्त [युक्त] समाज्ञात समाम्नात समाख्यात संभावित [संसेवित] अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत [दृष्ट कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित] । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कृतादयः ॥ ६ ॥**

७४ * शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् * २ । १ । ६० ॥ शाकपार्थिव कुतपसौश्रुत अजातौल्वलि । **आकृतिगणोऽयम् ।** कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥ **इति शाकपार्थिवादिः ॥ ७ ॥**

७५ कुमारः श्रमणादिभिः । २ । १ । ७० ॥ श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ **इति श्रमणादयः ॥ ८ ॥**

७६ मयूरव्यंसकादयश्च । २ । १ । ७२ ॥ मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य (हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गूलेगृह्य (लाङ्गूलगृह्य) पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडम् एहियवम् एहिवाणिजा क्रिया। अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया । प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकरटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा (उद्धरचूडा) आहरचेला आहरवसना (आहरसेना) आहरवनिता (आहरवितना) कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् [नखमचम्] निश्चप्रचम् अकिंचन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहि-

कर्मणा वहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः (जहिजोडम्) जहिस्तम्बम् (जहिस्तम्बः) [उज्जहिस्तम्बम्] । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता खादतवमता (खादताचमता) आहरनिवपा आहरनिष्किरा (आवपनिष्किरा) उत्पचविपचा भिन्धिलवणा कृन्धिविचक्षणा पचलवणा पचप्रकूटा । आकृतिगणोऽयम् । तेन । अकुतोभयः कान्दिशीकः (कान्देशीकः) आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् ॥ इत्यादिमयूरव्यंसकादयः ॥ ९ ॥

७० याजकादिभिश्च । २ । २। ९ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक [परिषेचक] स्नापक अध्यापक उत्साहक उद्वर्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक ॥ इति याजकादयः ॥ १० ॥

८९ राजदन्तादिषु परम् । २ । २ । ३१ ॥ राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमुषितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम् अवक्लिन्नपक्वम् अर्पितोतम् (अर्पितोप्तम्) उप्तगाढम् उलूखलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरग्वायनि (आरग्वायनबन्धकी) चित्ररथवाह्लीकम् अवन्त्यश्मकम् शूद्रार्यम् स्नातकराजानौ विश्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शब्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गाजवाजम् (गोजवाजम्) गोपालिधानपूलासम् (गोपालधानीपूलासम्) पूलासकारण्डम् (पूलासककुरण्डम्) स्थूलासम् (स्थूलपूलासम्) उशीरबीजम् [जिज्ञास्थि]सिञ्जास्थम् (सिञ्जाश्वत्थम्) चित्रास्वाती (चित्रस्वाती) भार्यापती दम्पती जम्पती जायापती पुत्रपती पुत्रपशू केशश्मश्रू शिरोबिजु (शिरोबीजम्) शिरोजानु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी (आद्यन्तौ) अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ ॥ इति राजदन्तादिः ॥ ११ ॥

८९ वाहिताग्न्यादिषु । २ । २ । ३७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत [मद्यपीत] ऊढभार्य गतार्थ । आकृतिगणोऽयम् । तेन । गडुकण्ठ अस्युद्यत (अरमुद्यत) दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि॥इत्याहिताग्न्यादयः ॥१२॥

७९ कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥ कडार गडुल खञ्ज खोड काण कुण्ठ खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गुल (पिङ्गल) तड तनु [जठर] वधिर मठर कुञ्ज वर्बर ॥ इति कडारादयः ॥ १३ ॥

६० * नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेषु * २ । ३ । १७ ॥ नौ काक अन्न शुक शृगाल ॥ इति नावादयः ॥ १४ ॥

५८ * प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् *२ । ३ । १८ ॥ प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र ॥ इति प्रकृत्यादयः ॥ १५ ॥

९१ गवाश्वप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् (अजैडकम्) कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकु-

भारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम् (तृणोलपम्) दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ इति गवाश्वप्रभृतीनि ॥ १६ ॥

९१ न दधिपयआदीनि । २ । ४ । १४ ॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राजककौशिकौ (परिव्राट्कौशिकौ) प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी (श्रद्धातपसी मेधातपसी) अध्ययनतपसी उलूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे ॥ इति दधिपय आदीनि ॥ १७ ॥

८१ अर्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥ अर्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुसप (कुणप) कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान-नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव षष्टिक वारबाण (वारवारण) प्रोथ कपित्थ [शुष्क] शाल शील शुक्ल (शुल्क) शीधु कवच रेणु [ऋण] कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड [खल] मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक [कर्पट] शिखर कल्क [वल्कल] नटमक [नाटमस्तक] वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट [कुमुद] अर्बुद अङ्कुश तिमिर आश्रय भूषण इक्कस [इष्वास] मुकुल वसन्त तटाक [तडाग] पिटक विटंक विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [विशाल] चषाल [चखाल] खण्ड दर विटप [रण बल मक] मृणाल हस्त आर्द्र हल [सूत्र] ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल [छल] पुर [पुरा] राष्ट्र अम्बर बिम्ब कुट्टिम मण्डल [कुक्कुट] कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य [बाल] छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन [स्तन स्वर] संगम निष्कक्षेम शूक क्षत्र पवित्र यौवन कलह मालक [पालक] मूषिक [मण्डल वल्कल] कुञ्ज [कुञ्ज] विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमन [लोमश] तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुस् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥ १८ ॥

१०६ पैलादिभ्यश्च । २ । ४ । ५९ ॥ पैल शालंकि सात्यकि सात्यकामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजि औदमेधि औदव्यजि (औदमज्जि) औदभृज्जि दैवस्थानि

पैङ्गलौदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्वाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि तद्राजाच्चाणः (तद्राज) ॥ **आकृतिगणोऽयम् । इति पैलादिः ॥ १९ ॥**

१०६ न तौल्वलिभ्यः । २ । ४ । ६१ ॥ तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवति वार्कलि नैवति (नैवकि) दैवमित्रि (दैवमति) दैवयज्ञि चाफट्टकि बैल्वकि वैकि (वैंकि) आनुहारति (आनुराहति) पौष्करसादि आनुरोहति आनुति मादोहनि नैमिश्रि माडाहति बान्धकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिषि आसिबन्धकि पौष्णि कारेणुपालि वैकर्णि वैरकि वैहति ॥ **इति तौल्वल्यादिः ॥ २० ॥**

११२ यस्कादिभ्यो गोत्रे । २ । ४ । ६३ ॥ यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण [अयःस्थूण] तृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार बहिर्योग कर्णाटक पर्णाढक पिण्डीजङ्घ वकसक्थ [बकसक्थ] विश्रि कुद्रि अजबस्ति मित्रयु रक्षोमुख जङ्घारथ उत्कास कटुक मथक [मन्थक] पुष्करट [पुष्करसद्] विषपुट उपरिमेखल क्रोष्टुकमान [क्रोष्टुमान] क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय खरप पदक वर्षुक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित भण्डित एते **यस्कादयः ॥ २१ ॥**

११२ न गोपवनादिभ्यः । २ । ४ । ६७ ॥ गोपवन शेयु [शिग्रु] बिन्दु भाजन अश्वावतान श्यामक [श्योमाक] श्यामाक श्यापर्ण ॥ **बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् (४ । १ । १०४) इति गोपवनादिः ॥ २२ ॥**

११२ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ ॥ तिककितवाः वङ्खभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनखगुदपरिणद्धाः उब्जककुभाः लंकशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः भ्राष्टककपिष्ठलाः अग्निवेशदशेरुकाः ॥ **एते तिककितवादयः ॥ २३ ॥**

११२ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ॥ उपक लपक भ्राष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गड्डुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट [सुपिष्ठ] मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथक पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक कशकृत्स्न [काशकृत्स्न] निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिरक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अपजग्ध प्रतान अनभिहित कमक वराटक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कवन्तक कमन्तक कदामत दामकण्ठ ॥ **एते उपकादयः ॥ २४ ॥**

तृतीयोऽध्यायः ।

८१ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥ भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहव् रेहव् संश्रव तृपव् शश्वव् भ्रमव् वेहव् शुचिस् शुचिवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस् अरजस् ॥ **एते भृशादयः ॥ १ ॥**

८२ **लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । ३ । १ । १३ ॥** लोहित चरित नील फेन मद्र हरित दास मन्द ॥ **लोहितादिराकृतिगणः ॥ २ ॥**

८२ **सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥** सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र आस्र अलीक प्रतीप करुण कृपण सोढ ॥ **इत्येतानि सुखादीनि ॥ ३ ॥**

८४ **कण्ड्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥** कण्डूञ् मन्तु हृणीङ् वल्गु असु [मनस्] महीङ् लाट् लेट् इरस् इरज् इरञ् दुवस् उषस् वेट् मेधा कुषुभ [नमस्] मगध तन्तस् पम्पस् [पपस्] सुख दुःख (भिक्ष चरण चरम अवर) सपर अरर [अरर्] भिषज् भिष्णुज् [अपर आर] इषुध वरण चुरण तुरण भरण गद्गद एला केला खेला [वेला शेला] लिट् लोट् [लेखा लेख] रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण [तरिण] पयस् संभूयस् सम्बर ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कण्ड्वादिः ॥ ४॥**

१०७ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥

१ नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः । जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः [शत्रुदमनः] **इति नन्द्यादिः ॥ ५ ॥**

२ ग्राही उत्साही उद्दासी उद्भासी स्थायी मन्त्री संमर्दी । रक्षश्रुवपशां नौ । निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी । याचृव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् । अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी । अचामचित्तकर्तृकाणाम् । अकारी अहारी अविनायी [विशायी विषायी] विशयी विषयी देशे । विशयी विषयी देशः । अभिभावी भूते । अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी ॥ **इति ग्रहादिः ॥ ६ ॥**

३ पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् प्लवट् चरट् गरट् तरट् चोरट् गाहट् सूरट् देवट् [दोषट्] जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षप) सेव मेष कोप (कोष) मेधनर्त व्रण दर्श सर्प [दम्भ दर्प] जार भर श्वपच ॥ **पचादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥**

११० *** कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् * ३ । २ । ५ ॥** मूलविभुज नखमुच काकगुह कुमुद महीध्र कुध्र गिध्र ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति मूलविभुजादयः ॥ ८ ॥**

११० *** पार्श्वादिषूपसंख्यानम् * ३ । २ । १५ ॥** पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्धन् ॥ **इति पार्श्वादिः ॥ ९ ॥**

१५० **भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ॥** गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतियोगी ॥ **एते गम्यादयः ॥ १० ॥**

१५६ *** संपदादिभ्यः क्विप् * ३ । ३ । ९४ ॥** संपद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिषद् ॥ **एते संपदादयः ॥ ११ ॥**

१६७ षिद्भिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ ॥ भिदा विदारणे । छिदा द्वैधीकरणे । विदा । क्षिपा । गुहा गिर्योषध्योः । श्रद्धा मेधा गोधा । आरा शस्त्र्याम् । हारा । कारा बन्धने । क्षिया । तारा ज्योतिषि । धारा प्रपातने । रेखा चूडा पीडा वपा वसा मृजा । क्रपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥ **इति भिदादिः** ॥ १२ ॥

१६० भीमादयोऽपादाने । ३ । ४ । ७४ ॥ भीम भीष्म भयानक वहचर (वहचरु) प्रस्कन्दन प्रपतन (प्रतपन) समुद्र स्रुव स्रुक् वृष्टि (दृष्टि) रक्षः संकसुक (शंकुसुक) मूर्ख खलति ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **इति भीमादिः** ॥ १३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

४९ अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ॥ अजा एडका कोकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होडा पाका वत्सा मन्दा विलाता पूर्वापिहाणा (पूर्वापहाणा)अपरापहाणा । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा । ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा पुंयोगेऽपि । मूलान्नञः । दंष्ट्रा ॥ **एतेऽजादयः** ॥ १ ॥

२८ न षट्स्वस्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ॥ स्वसृ दुहितृ ननान्दृ यातृ मातृ तिसृ चतसृ ॥ **इति स्वस्रादिः** ॥ २ ॥

९० नित्यं सपत्न्यादिषु । ४ । १ । ३९ ॥ समान एक वीर पिण्ड श्व (शिरी) भ्रातृ भद्र पुत्र । दासाच्छन्दसि ॥ **इति समानादिः** ॥ ३ ॥

९० षिद्गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ ॥ गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य [पुट तूण] द्रुण द्रोण हरिण कोकण (काकण) पटर उणक [आमल] आमलक कुवल बिम्ब बदर फर्करक (कर्कर) तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल षाण्डश आढक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आखक (आपच्चिक) शष्कुल सूर्य (सूर्म) शूर्प सूच यूष (पूष) यूथ सूप मेथ वल्लक घातक सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृक्ष (वृस) अतस [उभय] भृङ्ग मह मेह छेद पेश मेद श्वन् तक्षन् अनडुही अनड्वाही । एषणः करणे । देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि (आद्गाहमानि) गौतम (गोतम) [पारक] अयस्थूण (अयःस्थूण) भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेघ आलम्बि आलजि आलब्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मुलाट शातन [पोतन] पातन पाठन (पानठ) आस्तरण अधिकरण अधिकार अग्रहायणी (आग्रहायणी) प्रत्यवरोहिणी [सेचन] । सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड [षण्ड] उर्द गुर्द शम सूद औड (आर्द्र) ह्रद (ह्रद) पाण्ड [भाण्डल] भाण्ड [लोहाण्ड] कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष बृहत्

महत् [सोम] सौधर्म । रोहिणी नक्षत्रे । रेवती नक्षत्रे । (विकल) निष्कल पुष्कल । कटाच्छ्रोणिवचने । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली हरितकी (हरीतकी) कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टु मातामह पितामह । इति गौरादिः ॥ ४ ॥

५१ बह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ४५ ॥ बहु पद्धति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि (शकति) । शक्तिः शस्त्रे । शारि वारि राति राधि [शाधि] अहि कपि यष्टि मुनि । इतः प्राण्यङ्गात् । कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके । चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज । चन्द्रभागान्नद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा वाल शफ गुद ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । भग गल राग इत्यादि ॥ इति बह्वादयः ॥ ५ ॥

५४ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् । ४ । १ । ७३ ॥ शार्ङ्गरव कापटव गौग्गुलव ब्राह्मण बैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय [आनिचेय] आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कैकस काप्य (काव्य) शैव्य एहि पर्येहि आश्मरथ्य औदपान अराल चण्डाल वतण्ड । भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु [६ । २ । ४३] नित्यं ह्रस्वार्थम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ इति शार्ङ्गरवादिः ॥ ६ ॥

११६ क्रौड्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८० ॥ क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चौपयत चैटयत (वैटयत) सैकयत बैल्वयत सौधातकि । सूत युवत्याम् । भोज क्षत्रिये । यौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि [शाल्मलि] शालास्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य ॥ इति क्रौड्यादिः ॥ ७ ॥

१०९ अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ ॥ अश्वपति [ज्ञानपति] शतपति धनपति गणपति [स्थानपति यज्ञपति] राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [पशुपति] धान्यपति धन्वपति [बन्धुपति धर्मपति] सभापति प्राणपति क्षेत्रपति ॥ इत्यश्वपत्यादिः ॥ ८ ॥

१०५ उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ ॥ उत्स उदपान विकर मिनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन । बष्कयासे । पृथिवी [धेनु] पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण । उदस्थान देशे । पृषदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यंदिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुभ् सुवर्ण देव ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ इत्युत्सादिः ॥ ९ ॥

१०७ बाह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ९६ ॥ बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाक वटाकु उपनिन्दु [उपविन्दु] वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला भगला [छगला] ध्रुवका (ध्रुवका) सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् (भद्रशर्मन् सुशर्मन्) कुनामन् [सुनामन्] पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः सलो-

पक्ष । सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम [उदङ्क] उदकः संज्ञायाम् । संभूयोम्भसोः सलोपश्च ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ तेन । सात्यकिः जाङ्गिः ऐन्दशर्मिः आजधेनविः इत्यादि ॥ **इति बाह्वादयः** ॥ १० ॥

१०८ गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञ् ॥ ४ । १ ।९८॥ कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश् स्कन्द स्कम्भ ॥ **इति कुञ्जादिः** ॥ ११ ॥

१०८ नडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ९९ ॥ नड चर [वर] बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक [एक] लमक । शलङ्कु शलङ्कं च । सप्तल वाजप्य तिक । अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल [कातर] कातल काश्यप [कुश्यप] काश्य काल्य [काव्य] अज अमुष्य [अमुष्म] कृष्णरणौ ब्राह्मणवसिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार । क्रोष्टु क्रोष्टं च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलंधर अध्वर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् (पिण्ड) पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप ॥ **इति नडादिः** ॥ १२ ॥

१०८ अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । १०४ ॥ बिद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प [किंदर्भ] विश्वानर [ऋष्टषेण] ऋष्टिषेण ऋतभाग हर्यश्व प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक [शुनक्] धेनु गोपवन शिग्रु बिन्दु (भोगक) भाजन [शमिक] अश्वावतान श्यामाक श्यामक [श्यावलि] श्यापर्ण हरित किंदास बह्यस्क अर्कजूष [अर्कलूष] बध्योग विष्णु वृद्ध प्रतिबोध [रथीतर] रथन्तर गविष्ठिर निषाद [शबर अनस] मठर [मृडाकु] सृपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्दृ । परस्त्री परशुं च ॥ **इति बिदादिः** ॥ १३ ॥

१०८ गर्गादिभ्यो यञ् ॥ ४ । १ । १०५ ॥ गर्ग वत्स । वाजासे । संकृति अज व्याघ्रपाद् विदभृत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक धूम एक अवट मनस् धनंजय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित बभ्रु वल्गु मण्डु शङ्ख लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) [तनु] तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनडुह कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहूगण शण्डिल वर्णक (चणक) चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतूकर्ण (जातूकर्ण) महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा

अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज (भिषज्) [भिष्णज] भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलु पिप्पलू बृहदग्नि [सुलोहिन्] सुलाभिन् उक्थ कुटीगु ॥ **इति गर्गादिः ॥ १४ ॥**

१०९ अश्वादिभ्यः फञ् । ४ । १ । ११० ॥ अश्व अश्मन् शङ्ख शूद्रक विद पुट रोहिण खर्जूर (खजूर) [खञ्जार वस्त] पिञ्जूल भडिल भण्डिल भडित भण्डित [मक्कत रामोद] क्षान्त [काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क स्वर स्फुट चक्र श्रविष्ठ] पविन्द पवित्र गोमिन् श्याम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट । शप आत्रेये । जन जड खड ग्रीष्म अर्हकित विशंप विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य (बैल्व) प्राच्य [धर्म्य] आनडुह्य । पुंसि जाते । अर्जुन [मद्वत] सुमनस् दुर्मनस् मन (मनस्) [प्रान्त] ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव [वद धन्य पाद] शिव खदिर ॥ **इत्यश्वादिः ॥ १५ ॥**

१०९ शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२ ॥ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् (ककुभा) अनभिम्लान कोहित सुख संधि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहुय कहय रोध कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरह्रद जलह्रद परिल [पथिक] पिष्ट हैहय (पार्षिका) गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक [मजिरक] वृष्णिक खञ्जार खञ्जाल [कर्मार] रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्तनाक्ष ग्रीवाक्ष [विटप पिटक] विटाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ जरत्कारु [पृथा उत्क्षेप] पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण [खर्जुरकर्ण] कदूरक तक्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृणकर्ण (तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी । द्व्यचो नद्याः ॥ त्रिवेणी त्रिवणं च ॥ **इति शिवादिः । आकृतिगणः ॥ १६ ॥**

११० शुभ्रादिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ ॥ शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शलाकाभ्रू लेखाभ्रू (लेखाभ्र) विकसा (विकास) रोहिणी रुक्मिणी धर्मिणी दिश् शालूक अजबस्ति शकन्धि विमातृ विधवा शुक विश देवतर शकुनि शुक्र उग्र शातल (शतल) बन्धकी सृकण्डु विस्ति अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकष्टु शाताहर पवष्टुरिक सुनामन् । लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे । गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् सुदामन् कद्रु तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खडूर कुबेरिका अशोका अन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदृष्टिन् (अनुदृष्टि) जरतिन् बलीवर्दिन् विग्र बीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर ॥ **इति शुभ्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १७ ॥**

१११ कल्याण्यादीनामिनङ् च ।४।१।१२६॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥ इति कल्याण्यादिः ॥ १८ ॥

१११ गृष्ट्यादिभ्यश्च । ४ । १ । १३६ ॥ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजबस्ति मित्रयु ॥ इति गृष्ट्यादिः ॥ १९ ॥

११३ रेवत्यादिभ्यष्ठक् । ४ । १।१४६ ॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृक वञ्चिन् वृकबन्धु वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्ष (ककुदाक्ष) चामरग्राह ॥ इति रेवत्यादिः ॥ २० ॥

११४ कुर्वादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १५१ ॥ कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । कवि मति (विमति) कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शलाका (शलाका) मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यंकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक शालिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी । तक्षन् । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥ इति कुर्वादिः ॥२१॥

११४ तिकादिभ्यः फिञ् । ४ । १ । १५४ ॥ तिक कितव संज्ञाबालशिख (संज्ञा बाला शिखा) उरस् शाठ्य सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राम्य नील अमित्र गोकक्ष कुरु देवरथ तैतिल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत क्षैतयत ध्वाजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध बाह्यक स्वल्पक वृष लोमक वादन्य यज्ञ ॥ इति तिकादिः ॥ २२ ॥

११४ वाकिनादीनां कुक्च । ४ । १ । १५८ ॥ वाकिन गौधेर कार्कश काक लङ्का । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च ॥ इति वाकिनादिः ॥ २३ ॥

११९ कम्बोजाल्लुक् । ४ । १ । १७५ ॥ कम्बोज चोल केरल शक यवन ॥ इति कम्बोजादिः ॥ २४ ॥

११९ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । ४ । १ । १७८ ॥

१ भर्ग करूश केकय कश्मीर साल्व सुस्थाल उरस् कौरव्य ॥ इति भर्गादिः ॥२५॥

२ यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय ज्यावाणेय धौर्तेय धार्तेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ इति यौधेयादिः ॥ २६ ॥

११९ भिक्षादिभ्योऽण् । ४ ।२।३८॥ भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मिन् धर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भरत विषय श्रोत्र ॥ इति भिक्षादिः ॥ २७ ॥

१११ खण्डिकादिभ्यश्च ।४ ।२। ४५ ॥ खण्डिका वडवा । क्षुद्रकमालवात् सेना-

संज्ञायाम्। भिक्षुक शुक उलूक श्वन् अहन् युगवरत्रा हलबन्धा ॥ इति खण्डिकादिः ॥ २८ ॥

११९ **पाशादिभ्यो यः। ४। २। ४९॥** पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन ॥ **इति पाशादिः॥ २९ ॥**

१२० **❀खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ❀ ४। २। ५१॥**खल डाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी ॥ **इति खलादिराकृतिगणः ॥ ३० ॥**

१२० **राजन्यादिभ्यो वुञ् ४। २। ५३ ॥** राजन्य आनृत बाभ्रव्य शालंकायन दैवयातव (देवयात) [अग्रीड वरत्रा] जालंधरायण [राजायन] तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्ववन शैलूष उदुम्बर तीव्र बैल्वल आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ ॥ **इति राजन्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ३१ ॥**

१२० **भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ। ४। २। ५४॥**

१ भौरिकि भौलिकि चौपयत चौटयत (चैटयत) काणेय वाणिजक वाणिकाज्य (वालिकाज्य) सैकयत वैकयत ॥ **इति भौरिक्यादिः॥ ३२ ॥**

२ ऐषुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण द्व्याक्षायण त्र्याक्षायण औडायन जौलायन खाडायन दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दाक्षायण शापण्डायन (शायण्डायन) तार्क्ष्यायण शौभ्रायण सौवीर [सौवीरायण] शपण्ड (शयण्ड) शौण्ड शयाण्डि (शयाण्ड) वैश्वमानव वैश्वध्येनव (वैश्वधेनव) नड तुण्डदेव विश्वदेव [सापिण्डि] ॥ **इति ऐषुकार्यादिः॥ ३३ ॥**

१२० **क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्। ४। २। ६०॥** उक्थ लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष (श्लक्ष्ण) संहिता पदक्रम संघट (संघट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण [गुण] आयुर्वेद (आयुर्वेद) ॥ **इत्युक्थादिः॥ ३४ ॥**

१२१ **क्रमादिभ्यो वुन्। ४। २। ६१॥** क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् ॥ **इति क्रमादिः॥ ३५ ॥**

१२१ **वसन्तादिभ्यष्ठक्। ४। २। ६३ ॥** वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद शरत हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन् अथर्वण॥**इति वसन्तादिः॥ ३६ ॥**

१२२ **संकलादिभ्यश्च। २। ४। ७५ ॥** संकल पुष्कल उत्तम उडुप उद्वेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका (पूतिक) पूलास कूलास पलाश निवेश गवेश (गवेष) गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन् चरण (वरुण) बहुल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल मल्ल माल **इति संकलादिः ॥ ३७ ॥**

१२२ **सुवास्त्वादिभ्योऽण्। ४। २। ७७॥** सुवास्तु (सुवस्तु) वर्णु भण्डु खण्डु

सेनालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण [कर्क] कर्कन्धुमती गोह अहिसक्थ ॥ इति सुवास्त्वादिः ॥ ३८ ॥

१२२ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहण[1]कृशाश्व[2]र्श्य[3]कुमुद[4]काश[5]तृण[6]प्रेक्षा[7]ऽश्म[8]सखि[9]संकाश[10]बल[11]पक्ष[12]कर्ण[13]सुतंगम[14]प्रगदिन्[15]वराह[16]कुमुदादिभ्यः । ४ । २ । ८० ॥

१ अरीहण (अहीरण) द्रुघण द्रुहण भलग (भगल) उलन्द किरण सांपरायण क्रौष्ट्रायन औष्ट्रायण त्रैगर्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायण (वैमतायन) गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायण ऐन्द्रायण कौद्रायण (कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न जाम्बवत शिंशपा रैवत (रेवत) बिल्व सुयज्ञ शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् (सशर्मन्) भलत्त भलन्दन खण्डु कलन यज्ञदत्त ॥ इत्यरीहणादिः ॥ ३९ ॥

२ कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेश्मन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूट वर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर) सदृश पुरग पुराग सुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास (कुविध्यास) पराशर अरुस् अयस् मौद्गल्याकर (मौद्गल्यकर) इति कृशाश्वादिः ॥ ४० ॥

३ ऋश्य (हृष्य) न्यग्रोध शर निलीन [निवास निवात] निधान निबन्धन (निबन्ध) [विबद्ध] परिगूढ [उपगूढ] असनि सित मत वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल बाहु खदिर शर्करा अनडुह (अनडुह्) अरडु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु ॥ इत्यृश्यादिः ॥ ४१ ॥

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट संकट कंकट गर्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कट दशग्राम ॥ इति कुमुदादिः ॥ ४२ ॥

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कङ्कट गुह बिस तृण कर्पूर बर्बर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल ॥ इति काशादिः ॥ ४३ ॥

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण बिल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण बुस ॥ इति तृणादिः ॥ ४४ ॥

७ प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप यवाष ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य ॥ इति प्रेक्षादिः ॥ ४५ ॥

८ अश्मन् यूथ ऊष मीन नद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कीट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन गुह ॥ इत्यश्मादिः ॥ ४६ ॥

९ सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त [गोपिल] भल्लपाल (भल्ल पाल) चक्र चक्रवाक छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीकर शीहर (सीहर) सरक सरस

समर समल सुरस रोह तमाल कदल सप्तल ॥ **इति सख्यादिः** ॥ ४७ ॥

१० सङ्काश कपिल कश्मीर[समीर]सूरसेन सरक सूर। सुपथिन्पन्थ च। यूप (यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका ॥ **इति सङ्काशादिः** ॥ ४८ ॥

११ बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुल (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वन कुल ॥ **इति बलादिः** ॥ ४९ ॥

१२ पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति। पथः पन्थ च। कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंहक) अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स बिल खिल यमल हस्त कला सकर्णक ॥ **इति पक्षादिः** ॥ ५० ॥

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग (स्फिज्) कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवद् (आण्डीवत) जव जैत्र आकन (आनक) ॥ **इति कर्णादिः** ॥ ५१ ॥

१४ सुतंगम मुनिचित विप्रचित महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत गडिक (खडिक) शुक्र विप्र बीजवापिन् (बीज वापिन्) अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विग्रह ॥ **इति सुतंगमादिः** ॥ ५२ ॥

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार ॥ **इति प्रगद्यादिः** ॥ ५३ ॥

१६ वराह पलाशा (पलाश) शेरीष (शिरीष) पिनद्ध निबद्ध बलाह स्थूल विदग्ध [विजग्ध] विभग्न [निमग्न] बाहु खदिर शर्करा ॥ **इति वराहादिः**॥५४॥

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि [शिरीष] मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण ॥ **इति कुमुदादिः** ॥ ५५ ॥

१२४ वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ ॥ वरणा शृङ्गी शाल्मलि शुण्डी शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्ग्यायन जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी॥**इति वरणादिः**॥५६॥

१२५ मध्वादिभ्यश्च । ४ । २ । ८६ ॥ मधु विस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुव् वार्दाली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला खड वट वेट॥**इति मध्वादिः**॥५७॥

१२६ उत्करादिभ्यश्छः।४। २ ।९०॥ उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन. तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्रा

शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष ॥ **इत्युत्करादिः** ॥ ५८ ॥

१२५ नडादीनां कुक्च । ४ । २ । ९१ ॥ नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण । क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च । तक्षन्नलोपश्च ॥ **इति नडादिः** ॥ ५९ ॥

१२६ कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् । ४ । २।९५॥ कत्त्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम । कुड्याया यलोपश्च ॥ **इति कत्त्र्यादिः** ॥ ६० ॥

१२६ नद्यादिभ्यो ढक् । ४।२।९७ ॥ नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफारी (काशफरी) खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा-दार्वा सेतकी । वडवाया वृषे ॥ **इति नद्यादिः** ॥ ६१ ॥

१२७ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्।४।२। ११० ॥ पलदी परिषद् रोमक बाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कर्मभिदा गौष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटच्चर उदपान यकृल्लोम ॥ **इति पलद्यादिः** ॥ ६२ ॥

१२७ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ । ४ । २ । ११६ ॥ काशि चेदि (वेदि) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिंदम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र साधमित्र (सधमित्र) । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्वं तत् ॥ **इति काश्यादिः** ॥ ६३ ॥

१२७ धूमादिभ्यश्च । ४ । २ । १२७ ॥ धूम षडण्ड शशादन आर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अट्टस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सात्रासाह शष्प मित्रवर्ध्र (मित्रवर्ष) भक्षाली मद्रकूल आजीकूल द्व्याहव (द्व्याहाव) त्र्याहव (त्र्याहाव) संस्फाय बर्बर वर्ज्य गर्त आनर्त माठर पाथेय घोष पल्ली आराज्ञी धार्तराज्ञी आवय तीर्थ । कूलात्सौवीरेषु । समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत ॥ **इति धूमादिः** ॥ ६४ ॥

१२९ कच्छादिभ्यश्च । ४ । २ । १३३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्ण गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्कु ॥ **इति कच्छादिः** ॥ ६५ ॥

१२९ गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य । मध्यं

दिनं चरणे । उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यश्वि आनृशंसि शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वाराटकि वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकविन्दवि दन्ताग्र हंस तत्त्वग्र (तन्त्वग्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) मुखपार्श्वतसोर्लोपः जनपरयोः कुक्च । देवस्य च । इति गहादिः ॥ वेणु कादिभ्यश्छणू ॥ आकृतिगणः ॥ ६६ ॥

१३० संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ॥ संधिवेला संध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपद् । संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ इति संधिवेलादिः ॥ ६७ ॥

१३१ दिगादिभ्यो यत् । ४ । ३ । ५४ ॥ दिश् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ । उदकात्संज्ञायाम् । ज्ञाय (न्याय) वंश वेश काल आकाश ॥ इति दिगादिः॥६८॥

१३२ * परिमुखादिभ्यश्च * ४ । ३ । ५९ ॥ परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युलूखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुशीत अनुसाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख ॥ इति परिमुखादिः ॥ ६९ ॥

१३३ *अध्यात्मादिभ्यश्च* ४ । ३ । ६० ॥ अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक ॥ इत्यध्यात्मादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ७० ॥

१३४ अणृगयनादिभ्यः । ४ । ३ । ७३ ॥ ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा ॥ इति ऋगयनादिः ॥ ७१ ॥

१३५ शुण्डिकादिभ्योऽण् । ४ । ३ । ७६ ॥ शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण ॥ इति शुण्डिकादिः ॥ ७२ ॥

१३५ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः । ४ । ३ । ९२ ॥ शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शंख बोध ॥ इति शण्डिकादिः ॥ ७३ ॥

१३६ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४ । ३ । ९३ ॥

१ सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद्) गन्दिका ॥ इति सिन्ध्वादिः ॥ ७४ ॥

२ तक्षशिला वत्सोद्धरण कैर्मेदुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण सङ्कुचित किंनर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंस ॥ इति तक्षशिलादिः ॥ ७५ ॥

१३७ शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ॥ शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शाष्पेय खाडायन स्तम्भस्कन्ध देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल दण्ड पुरुषांसक अश्वपेज ॥ इति शौनकादिः ॥ ७६ ॥

१३७ कुलालादिभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ११८ ॥ कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिध्र) सैरिन्ध्र देवराज पर्षद् (परिषत्) वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक बैजवापि ॥ इति कुलालादिः ॥ ७७ ॥

१३८ रैवतिकादिभ्यश्छः । ४ । ३ । १३१ ॥ रैवतिक स्वापिशि क्षैमवृद्धि गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औदमेघि औदवापि बैजवापि ॥ इति रैवतिकादिः ॥ ७८ ॥

१४८ बिल्वादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ॥ बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धु कुटीर ॥ इति बिल्वादिः ॥ ७९ ॥

१३८ पलाशादिभ्यो वा । ४।३।१४१॥ पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत ॥ इति पलाशादिः ॥ ८० ॥

१३९ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ।४।३।१४४॥ शर दर्भ मृद् (मृत्) कुटी तृण सोम बल्वज ॥ इति शरादिः ॥ ८१ ॥

१३९ तालादिभ्योऽण् ।४।३।१५२॥ तालाद्धनुषि । बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादृश इन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूक्षा ॥ इति तालादिः ॥ ८२ ॥

१३९ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । ४ । ३ । १५४ ॥ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दारु रोहीतक विभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार॥इति रजतादिः॥८३॥

१३९ प्लक्षादिभ्योऽण्।४।३।१६४॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुरु कक्षतु वृहती ॥ इति प्लक्षादिः ॥ ८४ ॥

१४० हरीतक्यादिभ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ॥ हरीतकी कोशातकी नखरजनी शष्कण्डी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा गभीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्चा) शेफालिका ॥ इति हरीतक्यादिः ॥ ८५ ॥

१४० * माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * ४ । ४ । १ ॥ माशब्दः नित्य-शब्दः । कार्यशब्दः ॥ इति माशब्दादिः ॥ ८६ ॥

१४० * आहौ प्रभूतादिभ्यः * ४ । ४ । १ ॥ प्रभूत पर्याप्त ॥ इति प्रभूतादिः ॥ ८७ ॥

१४० * पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः * ४ । ४ । १ ॥ सुस्नात सुखरात्रि सुख-शयन ॥ इति सुस्नातादिः ॥ ८८ ॥

१४० ❀ गच्छतौ परदारादिभ्यः ❀ । ४ । ४ । १ ॥ परदार गुरुतल्प इति परदारादिः ॥ ८९ ॥

१४१ पर्पादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । १० ॥ पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल । पादः पञ्च ॥ इति पर्पादिः ॥ ९० ॥

१४१ वेतनादिभ्यो जीवति । ४ । ४ । १२ ॥ वेतन वाहन अर्धवाह धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपावस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फिज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त ॥ इति वेतनादिः ॥ ९१ ॥

१४१ हरत्युत्संगादिभ्यः । ४ । ४ । १५ ॥ उत्संग उडुप उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक ॥ इत्युत्संगादिः ॥ ९२ ॥

१४१ भस्त्रादिभ्यष्ठन् । ४ । ४ । १६॥ भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षेभार अंसभार अंसेभार ॥ इति भस्त्रादिः ॥ ९३ ॥

१४१ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः । ४ । ४ । १९ ॥ अक्षद्यूत [जानूप्रहृत] जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत॥ इत्यक्षद्यूतादिः ॥ ९४ ॥

१४३ अण्महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपाली अनुवारक [अनुचारक] होतृ यजमान ॥ इति महिष्यादिः ॥ ९५ ॥

१४३ किसरादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । ५३ ॥ किसर नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी (पर्णी) इति किसरादिः ॥ ९६ ॥

१४३ छत्रादिभ्यो णः ।४।४।६२॥ छत्र शिक्षा प्ररोह स्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्था कृषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र ॥ इति छत्रादिः ॥ ९७ ॥

१४५ प्रतिजनादिभ्यः खञ् । ४ । ४ । ९९ ॥ प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ इति प्रतिजनादिः॥ ९८ ॥

१४५ कथादिभ्यष्ठक् । ४ । ४ । १०२ ॥ कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्टविद् (कुष्ठविद्) जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुण गण आयुर्वेद ॥ इति कथादिः ॥ ९९ ॥

१४५ गुडादिभ्यष्ठञ् । ४ । ४ ।१०३ ॥ गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम संघात संक्राम संवायप्रवास निवास उपवास ॥ इति गुडादिः ॥ १००॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

१४६ उगवादिभ्यो यत् ।५।१।२ ॥ गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्खदा युग मेधा स्रुच् । नाभि नभं च । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । ऊधसोनङ् च । कूप खद दर खर असुर अध्वन् (अध्वन) क्षर वेद बीज दीप्त (दीप्त) ॥ इति गवादिः ॥ १ ॥

१४६ विभाषा हविरपूपादिभ्यः।५।१।४॥ अपूप तण्डुल अभ्युष (अभ्यूष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूप किण्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च । यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र ॥ इत्यपूपादिः ॥ २ ॥

१४७ असमासे निष्कादिभ्यः । ५ । १ । २० ॥ निष्क पण पाद माष वाह द्रोण षष्टि ॥ इति निष्कादिः ॥ ३ ॥

१४९ गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् । ५ । १ । ३९ ॥ अश्व अश्मन् गण ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा क्षण (गङ्गा) वर्षा वसु ॥ इत्यश्वादिः ॥ ४॥

१५० तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । ५।१।५० ॥ वंश कुटज बल्वज मूल स्थूणा स्थूण अक्ष अश्मन् अश्व श्लक्ष्ण इक्षु खट्वा ॥ इति वंशादिः ॥५ ॥

१५१ छेदादिभ्यो नित्यम् । ५ । १ । ६४ ॥ छेद भेद द्रोह दोह नर्ति (नर्त) कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरङ्गं च ॥ इति छेदादिः ॥ ६ ॥

१५१ दण्डादिभ्यो यत् । ५ । १ । ६६ ॥ दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इभ भङ्ग ॥ इति दण्डादिः ॥ ७ ॥

१५३ ❀महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् ❀ ।५। १।९४॥ महानाम्नी आदित्यव्रत गोदान ॥ इति महानाम्न्यादिः ॥ ८ ॥

१५३ ❀अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः ❀ । ५ ।१।९४ ॥ अवान्तर दीक्षा तिलव्रत देवव्रत ॥ इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥ ९ ॥

१५३ व्युष्टादिभ्योऽण् ।५।१।९७॥ व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम संघात अग्निपद पीलुमूल (पीलु मूल) प्रवास उपवास ॥ इति व्युष्टादिः ॥ १० ॥

१५३ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः । ५ ।१ ।१०१ ॥ संताप संनाह संग्राम संयोग संपराय संवेशन संपेष निष्पेष सर्ग निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संवात संवेष संवास संमोदन सक्तु । मांसौदनाद्विगृहीतादपि ॥ इति संतापादिः ॥ ११ ॥

१५३ ❀तद्प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ❀ ।५ । १ । १०५ ॥ उपवस्त्र प्राशित चूडा श्रद्धा ॥ इत्युपवस्त्रादिः ॥ १२ ॥

१९४ **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः** । ५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ॥ **इत्यनुप्रवचनादिः** ॥ १३ ॥

१९४ * **स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः** * ५ । १ । १११ ॥ स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन ॥ **इति स्वर्गादिः** ॥ १४ ॥

१९४ * **पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः** * ५ । १ । १११ ॥ पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन ॥ **इति पुण्याहवाचनादिः** ॥ १५ ॥

१९५ **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा** । ५ । १ । ११२ ॥ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिंचन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु ॥ **इति पृथ्वादिः** ॥ १६ ॥

१९५ **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च** ५ । ११ । २३ ॥ दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर । वेर्यातलातमतिर्मनः शारदानाम् । समो मतितमनसोः । जवन॥**इति दृढादिः**॥१७॥

१९५ **गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च** । ५ । १ । १२४ ॥ ब्राह्मण वाडव माणव । अर्हतो नुम्च । चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ निश्न बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शौटीर ॥ **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **इति ब्राह्मणादिः** ॥ १८ ॥

१९५ * **चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च** * । ५ । १ । १२४ ॥ चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अन्तर संनिधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक ॥ **इति चतुर्वेदादिः** ॥ १९ ॥

१९६ **पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्** । ५ । १ । १२८ ॥ पुरोहित । राजासे । ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द (बाल मन्द) खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पर्षिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक (संरक्षसूचक) नास्तिक अजानिक शाकर नागर चूडिक ॥**इति पुरोहितादिः**॥२०॥

१९६ **प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्** । ५ । १ । १२९ ॥ उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु वधू । सुभग मन्त्र ॥ **इत्युद्गात्रादिः** ॥ २१ ॥

१९६ हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।५।१।१३०॥युवन् स्थविर होतृ यजमान । पुरुषासे । भ्रातृ कुतुक श्रमण (श्रवण) कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस । हृदयासे । कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ।श्रोत्रियस्य यलोपश्च॥इति युवादिः॥२२॥

१९६ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ।५।१।१३३॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामषण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल आश्वपुत्र अमुष्यपुत्र आमुष्यकुल सारपत्र शतपुत्र ॥ इति मनोज्ञादिः ॥ २३ ॥

१९८ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ।५।२।२४॥

१ पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ खदिर ॥ इति पील्वादिः ॥ २४ ॥

२ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ॥इति कर्णादिः॥२५॥

१९९ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्।५।२।३६॥तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूच सूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तबक (स्तवक) किसलय पल्लव खण्डवेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व कुमुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कवलय गर्ध क्षुध् सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र अराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्नतन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज । गर्भादप्राणिनि ॥ इति तारकादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २६ ॥

१६० विमुक्तादिभ्योऽण् ।५।२।६१॥ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत्व सत्त्वत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्नाविष्णू उर्वशी वृत्रहन् ॥ इति विमुक्तादिः ॥ २७ ॥

१६१ गोषदादिभ्यो वुन्।५।२।६२॥गोषद इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्याखरेष्ठः देवींधिया (देवींधियम्) रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु (कृशाकु) ॥ इति गोषदादिः ॥ २८ ॥

१६१ आकर्षादिभ्यः कन्।५।२।६४॥ आकर्ष (आकष) त्सरु पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय जय चय विजय आचय नय पाद दीप ह्रद ह्राद ह्लाद गद्गद शकुनि ॥ इत्याकर्षादिः ॥ २९ ॥

१६२ इष्टादिभ्यश्च । ५ । २ । ८८ ॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगादित परिवादित निकथित निषादित निपठित संकलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित ॥ **इतीष्टादिः** ॥ ३० ॥

१६२ रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ९५ ॥ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव । गुणाद् एकाचः ॥ **इति रसादिः** ॥ ३१ ॥

१६३ सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ ॥ सिध्म गडु मणि नाभि बीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्शु हनु सक्तु मास (मांस) । पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । वातदन्तबलललाटानामूङ् च । जटाघटाकटाकालाः क्षेपे । पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थि कर्ण स्नेह शीत श्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मञ्जु मण्ड पत्र चटु कपि गण्डु ग्रन्थि श्री कुश धार वर्ष्मन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड।क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च॥**इति सिध्मादिः**॥३२॥

१६३ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥

२ लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु ॥ **इति लोमादिः** ॥३३॥

१ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु (कद्रू) वलि सामन् ऊष्मन् कृमि । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः । लक्ष्म्या अच्च ॥ **इति पामादिः** ॥ ३४ ॥

३ पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा ॥ **इति पिच्छादिः** ॥ ३५ ॥

१६४ * ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् * ५ । २ । १०३ ॥ ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका ॥ **इति ज्योत्स्नादिः** ॥ ३६ ॥

१६५ व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ ॥ व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखदनौ कुमारी । शीर्षान्नञः ॥ **इति व्रीह्यादिः** ॥ ३७ ॥

१६५ तुन्दादिभ्य इलच्च । ५ । २ । ११७ ॥ तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि । स्वाङ्गाद्विवृद्धौ ॥ **इति तुन्दादिः** ॥ ३८ ॥

१६६ अर्शआदिभ्योऽच् । ५ । २ ।१२७॥अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा अभ्र अघ कर्दम अम्ल लवण । स्वाङ्गाद्धीनात् । वर्णात् । **इत्यर्शआदिः**॥ **आकृतिगणः** ॥ ३९ ॥

१६६ सुखादिभ्यश्च । ५ । २ । १३१ ॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र (आश्र) आस्र अलीक कठण सोढ प्रतीप शील हल । माला क्षेपे । कृपण प्रणाय (प्रणय) दल कक्ष । **इति सुखादिः** ॥ ४० ॥

१६६ पुष्करादिभ्यो देशे । ५ । २ । १३५ ॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल पयस् ॥ इति पुष्करादिः ॥ ४१ ॥

१६६ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ॥ बल उत्साह उद्भास उद्वास उद्वास शिखा कुल चूडा सुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध ॥ इति बलादिः ॥ ४२ ॥

१६७ * हशिग्रहणाद्भवदादियोग एव * ५ । ३ । १४ ॥ भवान् दीर्घायुः देवानांप्रिय आयुष्मान् ॥ इति भवदादिः ॥ ४३ ॥

१७३ देवपथादिभ्यश्च । ५ । ३ । १०० ॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य ॥ इति देवपथादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ४४ ॥

१७३ शाखादिभ्यो यः । ५ । ३ । १०३ ॥ शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्द स्कद (स्कन्द) उरस् शिरस् अग्र शाण ॥ इति शाखादिः ॥ ४५ ॥

१७३ शर्करादिभ्योऽण्।५।२।१०७॥शर्करा कपालिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन गोपुच्छ नराची नकुल सिकता ॥ इति शर्करादिः ॥ ४६ ॥

१७३ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् । ५ । ३ । १०८ ॥ अङ्गुली भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥ ४७ ॥

१७४ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः । ५ । ३ । ११६ ॥ दामनि औलपि बैजवापि औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति (आच्युतन्ति) अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तकि आकिदन्ति औडवि काकदन्तकि शात्रुतपि सार्वसेनि बिन्दु बैन्दवि तुलभ मौञ्जायन काकन्दि सावित्रीपुत्र ॥ इति दामन्यादिः ॥ ४८ ॥

१७४ पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ । ५ । ३ ११७ ॥

१ पर्शु असुर रक्षस् वाह्लीक वयस् वसु मरुत् सत्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कर्षापण ॥ इति पर्श्वादिः ॥ ४९ ॥

२ यौधेय कौशय शौक्रेय शौभ्रेय धार्तेय घार्तेय ज्यावाणेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ इति यौधेयादिः ॥ ५० ॥

१७४ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ॥ स्थूल अनु अणु माषेषु (माष इषु) कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु । इक्षु तिल । पाद्यकालावदातसुरायाम् । गोमूत्र

आच्छादने । सुरा अहौ जीर्णशालिषु । पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च । कुमारीपुत्र कुमारीश्वशुरमणि ॥ **इति स्थूलादिः** ॥ ५१ ॥

१७६ यावादिभ्यः कन् ।५।४।२९॥ याव मणि अस्थि तालु जानु सान्द्र पीत स्तम्ब । ऋतावुष्णशीते । पशौ लूनविपाते । अणु निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदसमाप्तौ । शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे ईयसश्च । ज्ञात अज्ञात । कुमारीक्रीडनकानि च (कुमारक्रीडनकानि च) ॥ **इति यावादिः** ॥ ५२ ॥

१७६ विनयादिभ्यष्ठक् । ५ ।४ । ३४ ॥ विनय समय । उपायोह्रस्वत्वं च । संप्रति संगति कथंचित् अकस्मात् समाचार उपचार समाय (समयाचार) व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय ॥ **इति विनयादिः** ॥ ५३ ॥

१७७ प्रज्ञादिभ्यश्च ।५।४।३८ ॥ प्रज्ञ वणिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विद्वस् वेदन् षोडन् विद्या मनस् । श्रोत्र शरीरे । जुह्वत् । कृष्ण मृगे । चिकीर्षत् । चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कर्षापण देवता बन्धु ॥ **इति प्रज्ञादिः** ॥ ५४ ॥

१७७❀आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ❀ ।५।४।४४॥ आदि मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व ॥ **इत्याद्यादिः** ॥ **आकृतिगणः** ॥ ५५ ॥

६८ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः।५।४।१०७ ॥ शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् अनडुह् दिव् हिमवत् हिरुक् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् । जराया जरश्च । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । पथिन् ॥ **इति शरदादिः**॥५६॥

८७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च।५।४।१२८॥ द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि (आढ्यपदि) सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि ॥ **इति द्विदण्ड्यादिः** ॥ ५७ ॥

८७ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।५।४।१३८॥ हस्तिन् कुद्दाल अश्व कशिक कुरुत कटोल कटोलक गण्डो गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महेला दासी गणिका कुसूल ॥ **इति हस्त्यादिः** ॥ ५८ ॥

८७ कुम्भपदीषु च । ५।४।१३९ ॥ कुम्भपदी एकपदी जालपद शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणीपदी (द्रोणपदी) द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी ॥ **इति कुम्भपद्यादिः** ॥ ५९ ॥

८८ उरःप्रभृतिभ्यः कप्।५।४।१५१॥उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शाली शालिः । अर्थान्नञः ॥ **इत्युरःप्रभृतयः** ॥ ६० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

७ ❀ शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् ❀ । ६ । १ । ९४ ॥ शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । हलीषा मनीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः। सारङ्गः पशुपक्षिणोः॥ इति शकन्ध्वादिः ॥ १ ॥

१०४ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ॥ पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किंधा गुहा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतायोः सुट् तलोपश्च । प्रातुम्पतौ गवि कर्तरि ॥ इति पारस्करादिः ॥२॥

१८६ उञ्छादीनां च । ६ । १ । १६० ॥ उञ्छ म्लेच्छ जञ्ज नल्प (जल्प) जप वध । युग कालविशेषे । रथाद्युपकरणे च । गरो दूष्ये । वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे । स्तुयुद्रुवश्छन्दसि । वर्तनि स्तोत्रे । श्वभ्रे दरः। साम्बतापौ भावगर्हायाम्।उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र । भक्षमन्थभोगमन्थाः ॥ इत्युञ्छादिः ॥ ३ ॥

१८७ वृषादीनां च । ६ । १ । २०३ ॥ वृषः जनः ज्वरः ग्रहः हयः गयः नयः तायः तयः चयः अमः वेदः सूदः अंशः गुहा । शमरणौ संज्ञायाम्।संमतौ भावकर्मणोः । मन्त्रः शान्तिः कामः यामः आरा धारा कारा वहः कल्पः पादः ॥ इति वृषादिः॥ आकृतिगणः ॥ अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

१९९ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । ६ । २ । २४ ॥ विस्पष्ट विचित्र विचित्त व्यक्त संपन्न पटु पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ इति विस्पष्टादिः ॥ ५ ॥

१९६ कार्तकौजपादयश्च । ६ । २ । ३७ ॥ कार्तकौजपौ सावर्णिमाण्डकेयौ (सावर्णिमाण्डूकेयौ) अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये ॥ इति कार्तकौजपादिः ॥ ६ ॥

१९७ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च । ६ । २ ।४२॥ दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः(वसुनितिः) ओषधिः चन्द्रमाः॥इति दासीभारादिः॥ आकृतिगणः ॥ ७ ॥

२०० युक्तारोह्यादयश्च । ६ । २ । ८१ ॥ युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्ता ग्रामगोधुक्

अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टित्रिरात्रः गणपादः एकशितिपाद् । पात्रेसमितादयश्च ॥ इति शुक्तारोह्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ८ ॥

२०० घोषादिषु च । ६ । २ । ८५ ॥ घोष घट (कट) वल्लभ ह्रद बदरी पिङ्गल (पिगली) पिशङ्ग माला रक्षा शाला (वृट्ट) कुट कूट शाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षाकू (प्रेक्षा) ॥ इति घोषादिः ॥ ९ ॥

२०० छात्र्यादयः शालायाम् । ६ । २ । ८६ ॥ छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि ॥ इति छात्र्यादिः ॥ १० ॥

२०० प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् । ६ । २ । ८७ ॥ कर्कि (कर्की) मघ्री मकरी कर्कन्धु शमी करीरि (करीर) कन्दुक कुवल (कवल) बदरी ॥ इति कर्क्यादिः ॥ ११ ॥

२०० मालादीनां च । ६ । २ । ८८ ॥ माला शाला शोणा (शोण) द्राक्षा स्राक्षा शामा काञ्ची एक काम दिवोदास वध्र्यश्च ॥ इति मालादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १२ ॥

२०३ क्रत्वादयश्च । ६ । २ । ११८ ॥ क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भव्य भग ॥ इति क्रत्वादिः ॥ १३ ॥

२०३ आदिश्चिहणादीनाम् । ६ ।२।१२५॥चिहण मदुर मद्रुमर वैतुल पटत्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण ॥ इति चिहणादिः ॥ १४ ॥

२०४ वर्ग्यादयश्च । ६ । २ । १३१ ॥ दिगादिषु वर्ग्यादयस्त एव कृतयदन्ता वर्ग्यादयः ॥ १५ ॥

२०४ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः । ६ । २ । १३४ ॥ चूर्ण करिष करीष शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दम दलप चमसी चक्कन चौल ॥ इति चूर्णादिः ॥ १६ ॥

२०५ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । ६ । २ । १४० ॥ वनस्पतिः बृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपाद् नराशंसः शुनःशेपः शण्डामर्कौ तृष्णावरूत्री लम्बाविश्ववयसौ मर्मृत्युः ॥ इति वनस्पत्यादिः ॥ १७ ॥

२०५ संज्ञायामनाचितादीनाम् । ६।२।१४६॥आचित पर्याचित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपश्लिष्ट प्रश्लिष्ट उपहित उपस्थित संहितागवि ॥ इत्याचितादिः ॥ १८ ॥

२०५ प्रवृद्धादीनां च । ६।२।१४७ ॥ प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुतासुष्णवः । आकर्षे अवहितः अवहितो भोगेषु खट्वारूढः । कविशस्तः ॥ इति प्रवृद्धादिः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । प्रवृद्धं यानम् । अप्रवृद्धो वृषकृतो रथ इत्यादिः ॥ १९ ॥

२०७ कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च । ६ । २ । १६० ॥ चारु साधु यौधिक (यौधकि) अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् । वर्तमानवर्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमान-

शोभमानाः संज्ञायाम् । विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते । गृहपति गृहपतिक । राजाह्नोश्छन्दसि ॥ इति चार्वादिः ॥ २० ॥

२०८ न गुणादयोऽवयवाः।६।२।१७६॥ गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्दोमान ॥ इति गुणादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २१ ॥

२०९ निरुदकादीनि च । ६ । २ । १८४ ॥ निरुदक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक निष्कालक निष्कालिक निष्पेष दुस्तरीप निस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन । परेर्हस्तपादकेशकर्षाः ॥ इति निरुदकादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २२ ॥

२०९ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे । ६ । २ । १९३॥ अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा श्रवण कृत्तिका अर्धपुर ॥ इत्यंश्वादिः ॥ २३ ॥

२०९ उदाद्व्यजजिनमगौरादयः।६।२।१९४॥गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्ण कन्या गुध कल्प पाद ॥ इति गौरादिः ॥ २४ ॥

२१०*त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ६।२। १९९॥त्रिचक्र त्रिवृद् । त्रिवङ्कुर ॥ इति त्रिचक्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २५ ॥

८२ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥ प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया ॥ इति प्रियादिः ॥ २६ ॥

८३ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः। ३ । ३ । ३५ ॥ तसिल् त्रल् तरप् तमप् चरट् जातीयर् कल्पप् देशीयर् रूपप् पाशप् थल् थाल् दार्हिल् तिल् ध्यन्॥इति तसिलादयः॥२७॥

८४ * कुक्कुटयादीनामण्डादिषु * ६ । ३ । ४२ ॥ कुक्कुटी मृगी काकी अण्ड पद शाव भ्रुकुंस भृकुटी ॥ इति कुक्कुटयादिरण्डादिश्च ॥ २८ ॥ २९ ॥

१०१ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६ । ३।१०९॥पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच वृसी मयूर ॥ इति पृषोदरादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ३० ॥

१०२ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् । ६ । ३ । ११७ ॥
१ कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग सारिक (शारिक) इति कोटरादिः ॥ ३१ ॥
२ किंशुलुक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट॥इति किंशुलुकादिः॥३२॥

१०२ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ।६।३।११९॥अजिर खदिर पुलिन हंसक (हंस) कारण्ड (कारण्डव) चक्रवाक ॥ इत्यजिरादिः ॥ ३३ ॥

१०२ शरादीनां च । ६ । ३ । १२० ॥ शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु ॥ इति शरादिः ॥ ३४ ॥

१०२ * अपील्वादीनामिति वक्तव्यम् * ६ । ३ । १२१ ॥ पीलु दारु रुचि चारु गम् कम्॥ इति पील्वादिः ॥ ३५ ॥

१२५ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । ६ । ४ । १५३ ॥ छविधानार्थं ये नडादयस्ते यदा छसन्नियोगे कृतकुगागमास्ते बिल्वकादयः ॥ ३६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

१७७ स्नात्व्यादयश्च । ७ । १ । ४९ ॥ स्नात्वी पीत्वी ॥ **इति स्नात्व्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १ ॥**

१३० द्वारादीनां च । ७ । ३ । ४ ॥ द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर स्फ्यकृत् स्वादु मृदु श्वस् श्वन् स्व ॥ **इति द्वारादिः ॥ २ ॥**

१४० स्वागतादीनां च । ७ । ३ । ७ ॥ स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार स्वपति ॥ **इति स्वागतादिः ॥ ३ ॥**

१३३ अनुशतिकादीनां च । ७ । ३ । २० ॥ अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण (अनुसंचरण) अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य अस्यहत्य अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री । राजपुरुषात्ष्यञि । सूत्रनड ॥ **इत्यनुशतिकादिः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥** तेन अभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या ॥ **इत्यादिः ॥ ४ ॥**

४७ * क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् * ७ । ३ । ४५ ॥ क्षिपका ध्रुवका चरका सेतका करका चटका अवका इलका अलका कन्यका ध्रुवका एडका ॥ **इति क्षिपकादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ५ ॥**

१०४ न्यङ्क्वादीनां च । ७ । ३ । ५३ ॥ न्यङ्कु मद्गु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलेपाकु तक्र (तत्र) वक्र (चक्र) व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्वपाक मांसपाक (मासपाक) मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक । संज्ञायां मेघनिदाघावपाघार्घाः । न्यग्रोध विरुत ॥ **इति न्यङ्क्वादिः ॥ ६ ॥**

६१ * कणादीनां चेति वक्तव्यम् । ७ । ४ । ३ ॥ कण रण भण श्रण लुप हेठ ह्वायि वाणि लोटि (लोठि) लोपि ॥ **इति कणादिः ॥ ७ ॥**

अष्टमोऽध्यायः ।

२१० तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २७ ॥ गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम ॥ **इति गोत्रादिः ॥ १ ॥**

२१३ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः । ८ । १ । ६७ ॥ काष्ठ दारुण अमतापुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अद्भुत अनुक्त भृश घोर सुख परम सु अति ॥ **इति काष्ठादिः ॥ २ ॥**

१६३ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । ८ । २ । ९ ॥ यव दल्मि ऊर्मि (उर्मि) भूमि कृमि कुञ्चा वशा द्राक्षा ध्राक्षा ध्रजि ध्रजि ध्वजि निजि सिजि सञ्जि हरित् ककुत् मरुत् गरुत् इक्षु द्रु मधु ॥ **इति यवादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ३ ॥**

१४ * अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम् * ८ । २ । ७० ॥
१ अहर् गीर् धुर् ॥ इत्यहरादिः ॥ ४ ॥
२ पति गण पुत्र ॥ इति पत्यादिः ॥ ५ ॥

१२ कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ ॥ कस्कः कौतस्कुतः भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः साद्यस्कः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् बर्हिष्पलम् (बर्हिष्पलम्) यजुष्पात्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः ॥ इति कस्कादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ६ ॥

१०० सुषामादिषु च । ८ । ३ । ९८ ॥ सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः निःषेधः दुःषेधः सुषंधिः निःषंधिः दुःषंधिः सुष्ठु दुष्ठु । गौरिषक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका जलाषाहम् (जलाषाडम्) नौषेचनम् दुन्दुभिषेवणम् (दुन्दुभिषेचणम्) । एति संज्ञायामगात् । नक्षत्राद्वा । हरिषेणः रोहिणीषेणः ॥ इति सुषामादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ७ ॥

१३३ न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् । ८ । ३ । ११० ॥ सवने सवने । सूते सूते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । किंसं किंसम् (किंसः किंसः) । अनुसवनमनुसवनम् । गोसनिं गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥ पाठान्तरम् ॥ सवनेसवने । सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे सोमे । सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । बिसं बिसम् । किसं किसम् । मुसलं मुसलम् गोसनिम् अश्वसनिम् ॥ इति सवनादिः ॥ ८ ॥

१०३ * इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः * ८ । ५ । ६ ॥ इरिका मिरिका तिमिरा ॥ इतीरिकादिः । आकृतिगणः ॥ ९ ॥

१०३ * गिरिनद्यादीनां च । ८ । ४ । १० ॥ गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध । आकृ० । गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्यमान माषोन आर्गयन ॥ इति गिरिनद्यादिः ॥ १० ॥

७८ क्षुभ्नादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥ क्षुभ्न नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति । नरीनृत्यते । नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनं परिगहनं परिनन्दनं शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः । आचार्यादणत्वं च ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ पाठान्तरम् ॥ क्षुभ्ना तृप्नु नृनमन नरनगर नन्दन । यङ्नृती । गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन । इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्मार ॥ इति क्षुभ्नादिः ॥ ११ ॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ॥

धातुपाठः।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ १ ॥
वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥ १ ॥

भ्वादिगणः

१ भू सत्तायाम् ॥ **उदात्तः परस्मैभाषः** ॥ २ एध वृद्धौ । ३ स्पर्ध संघर्षे । ४ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । ५ बाधृ लोडने । ६ नाथृ ७ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । ८ दध धारणे । ९ स्कुदि आप्रवणे । १० श्विदि श्वैत्ये । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः ॥ १२ भदि कल्याणे सुखे च । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । १४ स्पदि किंचिच्चलने । १५ क्लिदि परिदेवने । १६ मुद हर्षे । १७ दद दाने । १८ ष्वद १९ स्वर्द आस्वादने । २० उर्द माने क्रीडायां च । २१ कुर्द २२ खुर्द २३ गुर्द २४ गुद क्रीडायामेव । २५ षूद क्षरणे । २६ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । २७ ह्लादी सुखे च । २८ स्वाद आस्वादने । २९ पर्द कुत्सिते शब्दे । ३० यती प्रयत्ने । ३१ युतृ ३२ जुतृ भासने । ३३ विथृ ३४ वेथृ याचने । ३५ श्रथि शैथिल्ये । ३६ ग्रथि कौटिल्ये । ३७ कत्थ श्लाघायाम् ॥ **एधादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ३८ अत सातत्यगमने । ३९ चिती संज्ञाने । ४० च्युतिर् आसेचने । ४१ श्च्युतिर् क्षरणे। ४२ मन्थ विलोडने । ४३ कुथि ४४ पुथि ४५ लुथि ४६ मथि हिंसासंक्लेशनयोः । ४७ षिध गत्याम् । ४८ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ४९ खादृ भक्षणे । ५० खद स्थैर्ये हिंसायां च । ५१ बद स्थैर्ये । ५२ गद व्यक्तायां वाचि । ५३ रद विलेखने । ५४ णद अव्यक्ते शब्दे । ५५ अर्द गतौ याचने च । ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे । ५८ तर्द हिंसायाम् । ५९ कर्द कुत्सिते शब्दे । ६० खर्द दन्दशूके । ६१ अति ६२ अदि बन्धने । ६३ इदि परमैश्वर्ये । ६४ विदि अवयवे ॥ भिदि इत्येके ॥ ६५ गडि वदनैकदेशे । ६६ णिदि कुत्सायाम् । ६७ टुनदि समृद्धौ । ६८ चदि आह्लादे ।६९ त्रदि चेष्टायाम् । ७० कदि ७१ क्रदि ७२ क्लदि आह्वाने रोदने च। ७३ क्लिदि परिदेवने । ७४ शुन्ध शुद्धौ॥ **अतादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ७५ शीकृ सेचने । ७६ लोकृ दर्शने । ७७ श्लोकृ संघाते । ७८ द्रेकृ ७९ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः । ८० रेकृ शङ्कायाम् । ८१ सेकृ ८२ स्रेकृ ८३ स्रकि ८४ श्रकि श्लकि८५गतौ । ८६ शकि शङ्कायाम् । ८७ अकि लक्षणे । ८८ वकि कौटिल्ये । ८९ मकि मण्डने । ९० कक लौल्ये । ९१ कुक ९२ वृक आदाने । ९३ चक तृप्तौ प्रतिघाते च । ९४ ककि ९५ वकि ९६ श्वकि९७ त्रकि ९८ ढौकृ ९९ त्रौकृ १०० ष्वष्क १०१ वस्क १०२ मस्क १०३ टिकृ १०४

टीकृ १०५ तिकृ १०६ तीकृ १०७ रवि १०८ लघि गत्यर्थाः ॥ तृतीयोदन्त्यादिरित्येके । लघि भोजननिवृत्तावपि ॥ १०९ अघि ११० मघि गत्याक्षेपे । मघि कैतवे च १११ राघृ११२लाघृ११३द्राघृ सामर्थ्ये॥ ११४ ध्राघृ इत्यपि केचित् । द्राघृ आयामे च। ॥ ११५ श्लाघृ कत्थने ॥ **शीकादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ११६ फक्क नीचैर्गतौ । ११७ तक हसने ११८तकि कृच्छ्रजीवने । ११९ बुक्क भषणे । १२० कख हसने । १२१ ओखृ १२२ राखृ १२३ लाखृ १२४ दाखृ १२५ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः । १२६ शाखृ १२७ श्लाखृ व्याप्तौ । १२८ उख १२९ उखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि १३४ णख१३५णखि १३६ रख१३७रखि १३८ लख १३९ लखि १४० इख १४१ इखि १४२ ईखि १४३ वल्ग १४४ रगि १४५ लगि १४६ अगि १४७ वगि १४८ मगि १४९ तगि १५० त्वगि १५१ श्रगि १५२ श्लगि १५३ इगि १५४ रिगि १५५ लिगि गत्यर्थाः ॥ रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि केचित् । त्वगि कम्पने च ॥ १५६ युगि १५७ जुगि १५८ वुगि वर्जने । १५९ घघ हसने । १६० मघि मण्डने । १६१ शिघि आघ्राणे ॥ **फक्कादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** १६२ वर्च दीप्तौ । १६३ षच सेचने सेवने च । १६४ लोचृ दर्शने । १६५ शच व्यक्तायां वाचि । १६६ श्वच १६७श्वचि गतौ । १६८ कच बन्धने । १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः । १७१ मच १७२ मुचि कल्कने ॥ कथनइत्यन्ये ॥ १७३ मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु १७४ पचि व्यक्तीकरणे । १७५ ष्टुच प्रसादे । १७६ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । १७७ ऋजि १७८ भृजी भर्जने । १७९ एजृ १८० भ्रेजृ १८१ भ्राजृ दीप्तौ । १८२ ईज गतिकुत्सनयोः ॥ **वर्चादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** १८३ शुच शोके । १८४ कुच शब्दे-तारे । १८५ कुञ्च १८६ क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । १८७लुञ्च अपनयने । १८८ अञ्चु गतिपूजनयोः।१८९ वञ्चु १९० चञ्चु१९१तञ्चु १९२ त्वञ्चु १९३मृञ्चु १९४म्लुञ्चु १९५ म्रुचु १९६ म्लुचु गत्यर्थाः । १९७ ग्रुचु १९८ ग्लुचु १९९ कुजु२००खुजु स्तेय-करणे । २०१ ग्लुञ्चु २०२ षस्ज गतौ।२०३गुजि अव्यक्ते शब्दे । २०४ अर्च पूजायाम्। २०५ म्लेछ अव्यक्ते शब्दे । २०६ लछ २०७ लाछि लक्षणे । २०८ वाछि इच्छायाम् । २०९ आछि आयामे । २१० ह्रीछ लज्जायाम्।२११ हुर्च्छा कौटिल्ये । २१२मुर्छा मोहस मुच्छ्राययोः । २१३ स्फुर्छा विस्तृतौ ।२१४ युच्छ प्रमादे ।२१५ उछि उञ्छे ।२१६ उ-छी विवासे । २१७ ध्रज२१८ध्रजि२१९धृज२२० धृजि २२१ ध्वज २२२ ध्वजि गतौ २२३ कूज अव्यक्ते शब्दे । २२४ अर्ज २२५ षर्ज अर्जने । २२६ गर्ज शब्दे । २२७ तर्ज भर्त्सने । २२८ कर्ज व्यथने । १२९ खर्ज पूजने च । २३० अज गतिक्षेपणयोः । २३१ तेज पालने । २३२ खज मन्थे । २३३ खजि गतिवैकल्ये । २३४ एजृ कम्पने । २३५ टुओस्फुर्जा वज्रनिर्घोषे । २३६ क्षि क्षये । २३७ क्षीज

अव्यक्ते शब्दे । २३८ लज २३९ लजि भर्जने । २४० लाज २४१ लाजि भर्त्सने च । २४२ जज २४३ जजि युद्धे । २४४ तुज हिंसायाम् । २४५ तुजि पालने । २४६ गजि २४७ गज २४८ गृज २४९ गृजि २५० मुज २५१ मुजि शब्दार्थाः । २५२ गज मदे च । २५३ वज २५४ व्रज गतौ ॥ **शुचादय उदात्ता उदात्तेतः (क्षि वर्जे) परस्मैभाषाः ॥** २५५ अट्ट अतिक्रमहिंसयोः । २५६ वेष्ट वेष्टने । २५७ चेष्ट चेष्टायाम् । २५८ गोष्ट २५९ लोष्ट संघाते । २६० घट्ट चलने । २६१ स्फुट विकसने । २६२ अठि गतौ । २६३ वठि एकचर्यायाम् । २६४ मठि २६५ कठि शोके । २६६ मुठि पालने । २६७ हेठ विबाधायाम् । २६८ एठ च । २६९ हिडि गत्यनादरयोः । २७० हुडि संघाते । २७१ कुडि दाहे । २७२ वडि विभाजने । २७३ मडि च । २७४ भडि परिभाषणे । २७५ पिडि संघाते । २७६ मुडि मार्जने । २७७ तुडि तोडने २७८ हुडि वरणे । हरणे इत्येके । २७९ चडि कोपे । २८० शडि रुजायां संघाते च । २८१ तडि ताडने । २८२ पडि गतौ । २८३ कडि मदे । २८४ खडि मन्थे । २८५ हेड्ट २८६ होड्ट अनादरे । २८७ वाड्ट आप्लाव्ये । २८८ द्राड्ट २८९ ध्राड्ट विशरणे । २९० शाड्ट श्लाघायाम् ॥ **अट्टादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** २९१ शौट्ट गर्वे । २९२ यौट्ट बन्धे । २९३ म्लेट्ट २९४ म्रेड्ट उन्मादे । २९५ कटे वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । २९६ अट २९७ पट गतौ । २९८ रट परिभाषणे । २९९ लट बाल्ये ॥ ३०० शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । ३०१ वट वेष्टने । ३०२ किट ३०३ खिट त्रासे । ३०४ शिट ३०५ षिट अनादरे । ३०६ जट ३०७ झट संघाते । ३०८ भट भृतौ । ३०९ तट उच्छ्राये । ३१० खट काङ्क्षायाम् । ३११ णट नृतौ । ३१२ पिट शब्दसंघातयोः । ३१३ हट दीप्तौ । ३१४ षट अवयवे । ३१५ लुट विलोडने । डान्तोऽयमित्येके । ३१६ चिट परप्रेष्ये । ३१७ बिट शब्दे । ३१८ विट आक्रोशे । हिट इत्येके ॥ ३१९ इट ३२० किट ३२१ कटी गतौ । ३२२ मडि भूषायाम् । ३२३ कुडि वैकल्ये । ३२४ मुट मर्दने । ३२५ चुडि अल्पीभावे । ३२६ मुडि खण्डने ॥ पुडि चेत्येके । ३२७ रुटि ३२८ लुटि स्तेये । रुठि लुठि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे । ३२९ स्फुटिर् विशरणे । स्फुटि इत्यपि केचित् । ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । ३३१ वठ स्थौल्ये । ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रट परिभाषणे । रठ इत्येके ॥ ३३५ हठ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्यन्ये ॥ ३३६ रुठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते । ऊठ इत्येके । ३३९ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ शुठ प्रतिघाते । शुठि इति स्वामी । ३४२ कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ शुठि शोषणे । ३४५ रुटि ३४६ लुठि गतौ । ३४७ चुड्ड भावकरणे । ३४८ अड्ड अभियोगे । ३४९ कड्ड कार्कश्ये । चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः । ३५० क्रीड्ट विहारे । ३५१ तुड्ट तोडने । तुड्ट इत्येके । ३५२ हुड्ट ३५३ हूड्ट

३५४होडृ गतौ । ३५५ रौडृ अनादरे । ३५६ रोडृ ३५७ लोडृ उन्मादे।३५८अड उद्यमे । ३५९ लड विलासे ॥ लल इत्येके । ३६० कड मदे । कडि इत्येके । ३६१ गडि वदनैकदेशे ॥ **शौट्रादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ।३६२तिपृ ३६३ तेपृ ३६४ ष्टिपृ ३६५ ष्टेपृ क्षरणार्थाः । तेपृ कम्पने च । ३६६ ग्लेपृ दैन्ये। ३६७टुवेपृ कम्पने । ३६८ केपृ ३६९ गेपृ ३७० ग्लपृ च । ३७१ मेपृ ३७२ रेपृ३७३लेपृ गतौ। ३७४त्रपूष् लज्जायाम् ३७५ कपि चलने । ३७६ रबि ३७७ लबि ३७८ अबि शब्दे-३७९ लबि अवस्रंसने च । ३८० कबृ वर्णे । ३८१ क्लीबृ अधार्ष्ट्ये ३८२ क्षीबृ मदे। ३८३ शीभृ कत्थने । ३८४ चिभृ च । ३८५ रेभृ शब्दे ॥ अभिरभी क्वचित्पठ्येते ॥ ३८६ ष्टभि ३८७ स्कभि प्रतिबन्धे । ३८८ जभि३८९ जृभि गात्रविनामे। ३९० शल्भ कत्थने । ३९१ वल्भ भोजने । ३९२ गल्भ धार्ष्ट्ये । ३९३ श्रम्भु प्रमादे ।दन्त्यादिश्च। ३९४ ष्टुभु स्तम्भे॥ **तिप्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः।** तिपिस्त्वनुदात्तः । ३९५ गुपू रक्षणे । ३९६ धूप संतापे । ३९७ जप ३९८ जल्प व्यक्तायां वाचि । ३९९ जप मानसे च । ४०० चप सान्त्वने । ४०१ षप समवाये । ४०२ रप ४०३ लप व्यक्तायां वाचि । ४०४ चुप मन्दायां गतौ । ४०५ तुप ४०६ तुम्प ४०७ त्रुप ४०८ त्रुम्प ४०९ तुफ ४१० तुम्फ ४११ त्रुफ ४१२ त्रुम्फ हिंसार्थाः । ४१३ पर्प ४१४ रफ ४१५ रफि ४१६ अर्ब ४१७ पर्ब ४१८ लर्ब ४१९ बर्ब ४२० मर्ब ४२१ कर्ब ४२२ खर्ब ४२३ गर्ब ४२४ शर्ब ४२५ षर्ब ४२६ चर्ब गतौ। ४२७ कुबि आच्छादने । ४२८ लुबि ४२९ तुबि अर्दने । ४३० चुबिवक्त्रसंयोगे । ४३१ षृभु ४३२ षृम्भु हिंसार्थौ ॥ षिभु षिम्भु इत्येके । ४३३ शुभ ४३४ शुम्भ भाषणे ॥ भासने इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ **गुपादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** । ४३५ घिणि ४३६ घुणि ४३७ घृणि ग्रहणे । ४३८ घुण ४३९ घूर्ण भ्रमणे । ४४० पण व्यवहारे स्तुतौ च ४४१ पन च । ४४२ भाम क्रोधे । ४४३ क्षमूष् सहने । ४४४ कमु कान्तौ ॥ **घिण्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** । ४४५ अण ४४६ रण ४४७ वण ४४८ भण ४४९ मण ४५० कण ४५१ क्वण ४५२ व्रण ४५३ भ्रण ४५४ ध्वण शब्दार्थाः ॥ धण इत्यपि केचित् ॥ ४५५ ओणृ अपनयने । ४५६ शोणृ वर्णगत्योः ४५७ श्रोणृ संघाते । ४५८ श्लोणृ च । ४५९ पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । ४६० ध्रण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित् ॥ ४६१ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । ४६२ ष्टन ४६३ वन शब्दे । ४६४ वन ४६५ षण संभक्तौ।४६६ अम गत्यादिषु । ४६७ द्रम ४६८ हम्म ४६९ मीमृ गतौ । ४७० चमु ४७१ छमु ४७२ जमु ४७३ झमु अदने ४७४ क्रमु पादविक्षेपे । **अणादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** । ४७५ अय ४७६ वय ४७७ पय ४७८ मय ४७९ चय ४८० तय ४८१ णय गतौ । ४८२ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । ४८३ रय गतौ । ४८४

ऊयी तन्तुसंताने । ४८५ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । ४८६ क्नूयी शब्दे उन्दे च । ४८७ क्ष्मायी विधूनने । ४८८ स्फायी ४८९ ओप्यायी वृद्धौ । ४९० तायृ संतानपालनयोः । ४९१ शल चलनसंवरणयोः । ४९२ वल ४९३ वल्ल संवरणे संचरणे च । ४९४ मल ४९५ मल्ल धारणे । ४९६ भल ४९७ भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । ४९८ कल शब्दसंख्यानयोः । ४९९ कल्ल अव्यक्ते शब्दे ॥ अशब्दे इति स्वामी ॥ ५०० तेवृ ५०१ देवृ देवने । ५०२ षेवृ ५०३ गेवृ ५०४ ग्लेवृ ५०५ पेवृ ५०६ मेवृ ५०७ म्लेवृ सेवने ॥ शेवृ खेवृ क्लेवृ इत्येके ॥ ५०८ रेवृ प्लवगतौ ॥ **अयादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ५०९ मव्य बन्धने । ५१० सूर्क्ष्य ५११ ईर्क्ष्य ५१२ ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः । ५१३ हय गतौ । ५१४ शुच्य अभिषवे ॥ चुच्य इत्येके ॥ ५१५ हर्य गतिकान्त्योः । ५१६ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ॥ अयं स्वरितेदित्येके ॥ ५१७ ञिफला विशरणे । ५१८ मील ५१९ श्मील ५२० स्मील ५२१ क्ष्मील निमेषणे । ५२२ पील प्रतिष्टम्भे । ५२३ नील वर्णे । ५२४ शील समाधौ । ५२५ कील बन्धने ॥ ५२६ कूल आवरणे । ५२७ शूल रुजायां संघोषे च । ५२८ तूल निष्कर्षे । ५२९ पूल संघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायाम् ५३१ फल निष्पत्तौ । ५३२ चुल्ल भावकरणे । ५३३ फुल्ल विकसने । ५३४ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । ५३५ तिल गतौ ॥ तिल्ल इत्येके । ५३६ वेलृ ५३७ चेलृ ५३८ केलृ ५३९ खेलृ ५४० क्ष्वेलृ ५४१ वेल्ल चलने । ५४२ पेलृ ५४३ फेलृ ५४४ शेलृ गतौ ॥ षेलृ इत्येके ॥ ५४५ स्खल संचलने ॥ ५४६ खल संचये । ५४७ गल अदने । ५४८ षल गतौ । ५४९ दल विशरणे । ५५० श्वल ५५१ श्वल्ल आशुगमने । ५५२ खोलृ ५५३ खोर्ऋ गतिप्रतिघाते । ५५४ धोर्ऋ गतिचातुर्ये । ५५५ त्सर छद्मगतौ । ५५६ क्मर हूर्च्छने । ५५७ अभ्र ५५८ वभ्र ५५९ मभ्र ५६० चर गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि ॥ ५६१ ष्ठिवु निरसने । ५६२ जि जये । ५६३ जीव प्राणधारणे । ५६४ पीव ५६५ मीव ५६६ तीव ५६७ णीव स्थौल्ये । ५६८ क्षिवु ५६९ क्षेवु निरसने । ५७० उर्वी ५७१ तुर्वी ५७२ थुर्वी ५७३ दुर्वी ५७४ धुर्वी हिंसार्थाः । ५७५ गुर्वी उद्यमने । ५७६ मुर्वी बन्धने । ५७७ पुर्व ५७८ पर्व ५७९ मर्व पूरणे । ५८० चर्व अदने । ५८१ भर्व हिंसायाम् । ५८२ कर्व ५८३ खर्व ५८४ गर्व दर्पे । ५८५ अर्व ५८६ शर्व ५८७ षर्व हिंसायाम् । ५८८ इवि व्याप्तौ । ५८९ पिवि ५९० मिवि ५९१ णिवि सेचने ॥ सेवने इत्येके ॥ ५९२ हिवि ५९३ दिवि ५९४ धिवि ५९५ जिवि प्रीणनार्थाः । ५९६ रिवि ५९७ रवि ५९८ धवि गत्यार्थाः । ५९९ कृवि हिंसाकरणयोश्च । ६०० मव बन्धने । ६०१ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु ॥ **मव्यादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । जिस्त्वनुदात्तः** ॥ ६०२ धावु गतिशुद्ध्योः । **उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः** ॥ ६०३ धुक्ष ६०४ धिक्ष संदीप-

नक्केशनजीवनेषु । ६०५ वृक्ष वरणे । ६०६ शिक्ष विद्योपादाने । ६०७ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । ६०८ क्लेश अव्यक्तायां वाचि ॥ बाधने इति दुर्गः ॥ ६०९ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । ६१० दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । ६११ ईक्ष दर्शने । ६१२ ईष गतिहिंसादर्शनेषु । ६१३ भाष व्यक्तायां वाचि । ६१४ वर्ष स्नेहने ६१५ गेषृ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इत्येके ॥ ६१६ पेषृ प्रयत्ने । ६१७ जेषृ ६१८ णेषृ ६१९ एषृ ६२० प्रेषृ गतौ । ६२१ रेषृ ६२२ हेषृ ६२३ह्रेषृ अव्यक्ते शब्दे ।६२४कासृ शब्दकुत्सायाम् । ६२५ भासृ दीप्तौ । ६२६ णासृ ६२७ रासृ शब्दे।६२८ णस कौटिल्ये । ६२९ भ्यस भये । ६३० आङः शसि इच्छायाम् । ६३१ ग्रसु ६३२ ग्लसु अदने । ६३३ ईह चेष्टायाम् । ६३४ बहि ६३५ महि वृद्धौ । ६३६ अहि गतौ । ६३७ गर्ह ६३८ गल्ह कुत्सायाम् । ६३९ बर्ह ६४० बल्ह प्राधान्ये । ६४१ वर्ह ६४२ वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । ६४३ प्लिह गतौ । ६४४ वेह्ट ६४५ जेह्ट६४६ बाह्ट प्रयत्ने ॥ जेह्ट गतावपि ॥ ६४७ द्राह्ट निद्राक्षये ॥ निक्षेपे इत्येके ॥ ६४८ काशृ दीप्तौ । ६४९ ऊह वितर्के । ६५० गाहू विलोडने । ६५१ गृहू गर्हणे । ६५२ ग्लह च । ६५३ घुषि कान्तिकरणे ॥ घष इति केचित् ॥ **धुक्षादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ६५४ घुषिर् अविशब्दने । ६५५ अक्षू व्याप्तौ । ६५६ तक्षू ६५७ त्वक्षू तनूकरणे । ६५८ उक्ष सेचने । ६५९ रक्ष पालने ६६० णिक्ष चुम्बने । ६६१ तृक्ष ६६२ स्तृक्ष ६६३ णक्ष गतौ । ६६४ वक्ष रोषे ॥ संघाते इत्येके ॥ ६६५ मृक्ष संघाते ॥ म्रक्ष इत्येके ॥ ६६६ तक्ष त्वचने । ६६७ सूर्क्ष आदरे ॥ ६६८ काक्षि ६६९ वाक्षि ६७० माक्षि काङ्क्षायाम् । ६७१ द्राक्षि ६७२ ध्राक्षि ६७३ ध्वाक्षि घोरवासिते च।६७४चूष पाने । ६७५ तूष तुष्टौ । ६७६ पूष वृद्धौ । ६७७ मूष स्तेये । ६७८ लूष ६७९ रूष भूषायाम् ६८० शूष प्रसवे । ६८१ यूष हिंसायाम् ६८२ जूष च ।६८३ भूष अलंकारे। ६८४ ऊष रुजायाम् । ६८५ ईष उञ्छे । ६८६ कष ६८७ खष ६८८ शिष६८९ जष ६९० झष ६९१ शष ६९२ वष ६९३ मष ६९४ रुष ६९५ रिष हिंसार्थाः ६९६ भर्ष भर्त्सने । ६९७ उष दाहे । ६९८ जिषु ६९९ विषु ७०० मिषु सेचने । ७०१ पुष पुष्टौ । ७०२ श्रिषु ७०३ श्लिषु ७०४ प्रुषु७०५ प्लुषु दाहे। ७०६ पृषु ७०७ वृषु ७०८ मृषु सेचने ॥ मृषु सहने च । इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च ॥ ७०९ घृषु संघर्षे । ७१० हृषु अलीके । ७११ तुस ७१२ ह्रस ७१३ ह्लस ७१४ रस शब्दे । ७१५ लस श्लेषणक्रीडनयोः । ७१६ घस्लृ अदने । ७१७ जर्ज ७१८ चर्च ७१९ झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ७२० पिसृ ७२१ पेसृ गतौ । ७२२ हसे हसने । ७२३ णिश समाधौ । ७२४ मिश ७२५ मश शब्दे रोषकृते च । ७२६ शव गतौ ७२७ । शश प्लुतगतौ । ७२८ शसु हिंसायाम् । ७२९ शंसु स्तुतौ ॥ दुर्गतावित्येके ॥ १३० चह परिकल्कने ७३१ मह पूजायाम् । ७३२ रह त्यागे । ७३३ रहि गतौ । ७३४ दृह ७३५ दृहि

७३६ वृह ७३७ वृहि वृद्धौ ॥ वृहि शब्दे च वृहिर् चेत्येके ७३८ तुहिर् ७३९ दुहिर् ७४० उहिर् अर्दने । ७४१ अर्ह पूजायाम् ॥ घुषिरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ घसिस्त्वनुदात्तः ॥ ७४२ द्युत दीप्तौ। ७४३ श्विता वर्णे। ७४४ ञिमिदा स्नेहने ७४५ ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः ॥ मोहनयोरित्येके । ञिक्ष्विदा चेत्येके । ७४६ ॥ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । ७४७ घुट परिवर्तने । ७४८ रुट ७४९ लुट ७५० लुठ प्रतिघाते । ७५१ शुभ दीप्तौ । ७५२ क्षुभ संचलने । ७५३ णभ ७५४ तुभ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । ७५५ स्रंसु ७५६ ध्वंसु ७५७ भ्रंसु अवस्रंसने ॥ ध्वंसु गतौ च । भ्रंशु इत्यपि केचित् ॥ ७५८ स्रम्भु विश्वासे । ७५९ वृतु वर्तने । ७६० वृधु वृद्धौ । ७६१ शृधु शब्दकुत्सायाम् । ७६२ स्यन्दू प्रस्रवणे । ७६३ कृपू सामर्थ्ये ॥ द्युतादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः॥ वृत् ॥ ७६४ घट चेष्टायाम् । ७६५ व्यथ भयसंचलनयोः । ७६६ प्रथ प्रख्याने । ७६७ प्रस विस्तारे । ७६८ म्रद मर्दने ७६९ स्खद स्खदने । ७७० क्षजि गतिदानयोः । ७७१ दक्ष गतिहिंसनयोः । ७७२ कृप कृपायां गतौ च । ७७३ कदि ७७४ क्रदि ७७५ क्लदि वैक्लव्ये ॥ वैकल्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदि क्रदि इदितौ कद क्लद इति चानिदितौ इति मैत्रेयः ॥ ७७६ ञित्वरा संभ्रमे ॥ घटादयः षितः ॥उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः॥ ७७७ ज्वर रोगे । ७७८ गड सेचने । ७७९ हेड वेष्टने ७८० वट ७८१ भट परिभाषणे । ७८२ णट नृत्तौ ॥ गतावित्यन्ये ॥ ७८३ ष्टक प्रतिघाते । ७८४ चक तृप्तौ । ७८५ कखे हसने । ७८६ रगे शङ्कायाम् । ७८७ लगे सङ्गे । ७८८ ह्रगे । ७८९ ह्लगे ७९० षगे ७९१ ष्टगे संवरणे । ७९२ कगे नोच्यते । ७९३ अक ७९४ अग कुटिलायां गतौ । ७९५ कण ७९६ रण गतौ । ७९७ चण ७९८ शण ७९९ श्रण दाने च ॥ शण गतावित्यन्ये ॥ ८०० श्रथ ८०१ श्लथ ८०२ क्नथ ८०३ क्लथ हिंसार्थाः । ८०४ चन च । ८०५ वनु च नोच्यते । ८०६ ज्वल दीप्तौ । ८०७ ह्वल ८०८ ह्मल चलने ८०९ स्मृ आध्याने । ८१० दॄ भये ८११ नॄ नये । ८१२ श्रा पाके ॥ मारणतोषणनिशामनेषु ८१३ ज्ञा कम्पने ८१४ चलिः । ८१५ छदिर् ऊर्जने । जिह्वोन्मथने ८१६ लडिः । ८१७ मदी हर्षग्लेपनयोः । ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि ८२० वलि ८२१ स्खलि ८२२ रणि ८२३ ध्वनि ८२४ त्रपि ८२५ क्षपयश्चेति भोजः । ८२६ स्वन अवतंसने ॥ घटादयो मितः॥ ८२७ जनी ८२८ जॄष् ८२९ क्नसु ८३० रञ्जो ८३१ अमन्ताश्च । ८३२ ज्वल ८३३ ह्वल ८३४ ह्मल ८३५ नमामनुपसर्गाद्वा ।८३६ ग्ला ८३७ स्ना ८३८ वनु ८३९ वमां च न ८४० कमि ८४१ अमि ८४२ चमाम् । ८४३ शमो दर्शने । ८४४ यमोऽपरिवेषणे । ८४५ स्खदिर् अवपरिभ्यां च । ८४६ फण गतौ ॥ घटादयः फणान्ता मितः। वृत् । ज्वरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८४७ राजृ दीप्तौ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः । ८४८ टु-

भ्राजृ ८४९ टुभ्राशृ ८५० टुभ्लाशृ दीप्तौ ॥ **उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ८५१ स्यमु ८५२ स्वन ८५३ ध्वन शब्दे । ८५४ षम ८५५ ष्टम अवैकल्ये ॥ वृत् ॥ ८५६ ज्वल दीप्तौ । ८५७ चल कम्पने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० ट्वल वैक्लव्ये । ८६१ स्थल स्थाने । ८६२ हल विलेखने । ८६३ णल गन्धे ॥ बन्धने इत्येके । ८६४ पल गतौ । ८६५ बल प्राणने ॥ धान्यावरोधने च । ८६६ पुल महत्त्वे । ८६७ कुल संस्त्याने बन्धुषु च । ८६८ शल ८६९ हुल ८७० पत्लृ गतौ । ८७१ क्वथे निष्पाके । ८७२ पथे गतौ । ८७३ मथे विलोडने । ८७४ टुवम उद्गिरणे । ८७५ भ्रमु चलने । ८७६ क्षर संचलने ॥ **स्यमादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ८७७ षह मर्षणे ॥ **उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेभाषः** ॥ ८७८ रमु क्रीडायाम् ॥ **अनुदात्त उदात्तेदात्मनेभाषः** ॥ ८७९ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । ८८० शद्लृ शातने । ८८१ क्रुश आह्वाने रोदने च ॥ **षदादयस्त्रयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ८८२ कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । ८८३ बुध अवगमने । ८८४ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । ८८५ कस गतौ ॥ वृत् । **कुचादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ **रुहिस्त्वनुदात्तः** ॥ ८८६ हिक्क अव्यक्ते शब्दे । ८८७ अन्चु गतौ याचने च ॥ अचु इत्येके । अचि इत्यपरे ॥ ८८८ टुयाचृ याच्ञायाम् । ८८९ रेटृ परिभाषणे । ८९० चते ८९१ चदे याचने । ८९२ प्रोथृ पर्याप्तौ । ८९३ मिदृ मेदृ ८९४ मेधाहिंसनयोः ॥ थान्ताविमाविति स्वामी । धान्ताविति न्यासः ॥ ८९५ मेधृ संगमे च । ८९६ णिदृ ८९७ णेदृ कुत्सासन्निकर्षयोः । ८९८ शृधु ८९९ मृधु उन्दने । ९०० बुधिर् बोधने । ९०१ उबुन्दिर् निशामने । ९०२ वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु ॥ नान्तोऽप्ययम् ॥ ९०३ खनु अवदारणे । ९०४ चीवृ आदानसंवरणयोः । ९०५ चायृ पूजानिशामनयोः । ९०६ व्यय गतौ । ९०७ दाशृ दाने । ९०८ भेषृ भये ॥ गतावित्येके ॥ ९०९ भ्रेषृ ९१० भ्लेषृ गतौ । ९११ अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ अष इत्येके । ९१२ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । ९१३ लष कान्तौ । ९१४ चष भक्षणे । ९१५ छष आदानसंवरणयोः । ९१६ छष हिंसायाम् । ९१७ भ्रक्ष ९१८ भ्लक्ष अदने । ९१९ दासृ दाने । ९२० माहृ माने । ९२१ गुहू संवरणे ॥ **हिक्कादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ ९२२ श्रिञ् सेवायाम् ॥ **उदात्त उभयतोभाषः** ॥ ९२३ भृञ् भरणे । ९२४ हृञ् हरणे । ९२५ धृञ् धारणे । ९२६ णीञ् प्रापणे ॥ **भृञादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः** ॥ ९२७ धेट् पाने । ९२८ ग्लै ९२९ म्लै हर्षक्षये । ९३० द्यै न्यक्करणे । ९३१ द्रै स्वप्ने । ९३२ धै तृप्तौ । ९३३ ध्यै चिन्तायाम् । ९३४ रै शब्दे । ९३५ स्त्यै ९३६ ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । ९३७ खै खदने । ९३८ क्षै ९३९ जै ९४० षै क्षये । ९४१ कै ९४२ गै शब्दे । ९४३ शै ९४४ श्रै पाके । ९४५ पै ९४६ ओवै शोषणे । ९४७ ष्टै ९४८ स्नै वेष्टने ॥

शोभायां चेत्येके । ९४९ दैपृ शोधने । ९५० पा पाने । ९५१ घ्रा गन्धोपादाने।९५२ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । ९५३ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ९५४ म्ना अभ्यासे।९५५दाण् दाने। ९५६ ह्वृ कौटिल्ये । ९५७ स्वृ शब्दोपतापयोः ९५८ स्मृ चिन्तायाम् । ९५९ ह्वृ संवरणे । ९६० सृ गतौ ।९६१ऋ गतिप्रापणयोः। ९६२ गृ ९६३घृ सेचने । ९६४ ध्वृ हूर्च्छने । ९६५ स्रु गतौ । ९६६ षु प्रसवैश्वर्ययोः । ९६७ श्रु श्रवणे । ९६८ध्रु स्थैर्ये । ९६९ दु ९७० द्रु गतौ ।९७१ जि ९७२ ज्रि अभिभवे ॥ **धयत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥** ९७३ ष्मिङ् ईषद्धसने । ९७४ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । ९७५ गाङ् गतौ । ९७६ कुङ् ९७७ घुङ् ९७८ उङ् ९७९ ङुङ् शब्दे ॥ उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घङ् ङुङ् इत्यन्ये ॥ ९८० च्युङ् ९८१ ज्युङ् ९८२ प्रुङ् ९८३ प्लुङ् गतौ ॥ क्लुङ् इत्येके ॥ ९८४ रुङ् गतिरेषणयोः । ९८५ धृङ् अवध्वंसने।९८६ मेङ् प्रणिदाने । ९८७ देङ् रक्षणे ।९८८ श्यैङ् गतौ ।९८९प्यैङ् वृद्धौ । ९९० त्रैङ् पालने॥ **ष्मिङादयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः॥**९९१पूङ् पवने।९९२मुङ् बन्धने।९९३ डीङ् विहायसागतौ॥**पूङादयस्त्रय उदात्ता आत्मनेभाषाः॥**९९४तॄ प्लवनतरणयोः ॥ **उदात्तः परस्मैभाषः ॥** ९९५ गुप गोपने । ९९६तिज निशाने।९९७मान पूजायाम् । ९९८बध बन्धने ॥ **गुपादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ९९९ रभ राभस्ये । १००० डुलभष् प्राप्तौ । १००१ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । १००२ हद पुरीषोत्सर्गे। **रभादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः॥** १००३ ञिष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ **उदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥** १००४ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः। १००५ यभ मैथुने । १००६ णम प्रह्वत्वे शब्दे च । १००७गम्लृ१००८सृप्लृ गतौ। १००९ यम उपरमे। १०१० तप संतापे । १०११ त्यज हानौ । १०१२ षञ्ज सङ्गे।१०१३दृशिर् प्रेक्षणे । १०१४ दंश दर्शने। १०१५ कृष विलेखने । १०१६ दह भस्मीकरणे । १०१७ मिह सेचने॥ **स्कन्दादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** १०१८ कित निवासे रोगापनयने च ॥ **उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥** १०१९ दान खण्डने । १०२० शान तेजने ॥ **उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ॥** १०२१ डुपचष् पाके । १०२२ षच समवाये । १०२३ ॥ भज सेवायाम् । १०२४ रञ्ज रागे । १०२५ शप आक्रोशे । १०२६ त्विष दीप्तौ । १०२७ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ।१०२८ डुवप् बीजसंताने छेदनेऽपि । १०२९ वह प्रापणे ॥ **पचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ पचिस्तूदात्तः॥** १०३० वस निवासे ॥ **अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥** १०३१ वेञ् तन्तुसन्ताने ॥ १०३२ व्येञ् संवरणे । १०३३ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ॥ **वेञादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः** १०३४वद व्यक्तायां वाचि।१०३५ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः॥**वृत् ।अयं वदतिश्चोदात्तौ परस्मैभाषौ ॥**

इति शब्विकरणा भ्वादयः ॥ १ ॥

१ अद भक्षणे । २ हन हिंसागत्योः।अनुदात्तावुदात्तेतौ परस्मैपदिनौ ॥ ३ द्विष अप्रीतौ । ४ । दुह प्रपूरणे । ५ दिह उपचये । ६ लिह आस्वादने ॥द्विषादयो ऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ७ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि दर्शनेपि ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ८ ईर गतौ कम्पने च । ९ ईड स्तुतौ।१० ईश ऐश्वर्ये । ११ आस उपवेशने । १२ आङःशासु इच्छायाम् । १३ वस आच्छादने।१४ कसि गतिशासनयोः । कस इत्येके । कश इत्यपि ॥ १५ णिसि चुम्बने । १६ णिजि शुद्धौ । १७ शिजि अव्यक्ते शब्दे । १८ पिजि वर्णे ॥ संपर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्येके । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पृजि इत्येके॥१९ वृजी वर्जने॥वृजि इत्यन्ये । २० पृची संपर्चने ॥ ईरादय उदात्ता अनुदात्तेतः आत्मनेभाषाः ॥ २१ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । २२ शीङ् स्वप्ने ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥२३ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च २४ रु शब्दे।२५णु स्तुतौ । २६ टुक्षु शब्दे । २७ क्ष्णु तेजने।२८ष्णु प्रस्रवणे ॥ युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २९ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३० द्यु अभिगमने । ३१ षु प्रसवैश्वर्ययोः । ३२ कु शब्दे । ३३ ष्टुञ् स्तुतौ॥द्युप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ स्तौतिस्तूभयतोभाषः ॥ ३४ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३५ इण् गतौ । ३६ इङ् अध्ययने । ३७ इक् स्मरणे । ३८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० । वा गतिगन्धनयोः । ४१ भा दीप्तौ । ४२ ष्णा । शौचे ४३ श्रा पाके । ४४ द्रा कुत्सायां गतौ।४५ प्सा भक्षणे । ४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ ला आदाने ॥ द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ ४९ ॥ दाप् लवने । ५० ख्या प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने। ५३ वच परिभाषणे ॥ इण्प्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् त्वात्मनेपदी ॥ ५४ विद ज्ञाने। ५५ असु भुवि । ५६ मृज शुद्धौ ॥ ५७ रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ विदादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ५८ ञिष्वप् शये ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ५९ श्वस प्राणने । ६० अन च । ६१ जक्ष भक्षहसनयोः ॥ वृत् ॥ ६२ जागृ निद्राक्षये । ६३ दरिद्रा दुर्गतौ । ६४ चकासृ दीप्तौ । ६५ शासु अनुशिष्टौ ॥ श्वसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ६६ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । ६७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ ६८ षस ६९ सस्ति स्वप्ने । ७० वश कान्तौ ॥ षसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ७१ चर्करीतं च । ७२ ह्नुङ् अपनयने ॥ अनुदात्त आत्मनेभाषाः ॥

इति लुग्विकरणा अदादयः ॥

१ हु दानादयोः । आदाने चेत्येके । २ ञिभी भये । ३ ह्री लज्जायाम् ॥ जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४ पॄ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । उदात्तः

परस्मैभाषः ॥ ५ डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ **अनुदात्त उभयतोभाषः** ॥ ६ माङ् माने शब्दे च । ७ ओहाङ् गतौ ॥ **अनुदात्तावात्मनेपदिनौ** ॥ ८ ओहाक् त्यागे ॥ **अनुदात्तः परस्मैपदी** ॥ ९ डुदाञ् दाने । १० डुधाञ् धारणपोषणयोः । दाने इत्यप्येके ॥ **अनुदात्तावुभयतोभाषौ** ॥ ११ णिजिर् शौचपोषणयोः । १२ विजिर् पृथग्भावे । १३ विष्लृ व्याप्तौ ॥ **णिजिरादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ १४ घृ क्षरणदीप्त्योः । १५ हृ प्रसह्यकरणे । १६ ऋ १७ सृ गतौ ॥ **घृप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ १८ भस भर्त्सनदीप्त्योः ॥ **उदात्त उदात्तेत् परस्मैपदी** ॥ १९ कि ज्ञाने ॥ **अनुदात्तः परस्मैपदी** ॥ २० तुर त्वरणे । २१ धिष शब्दे । २२ धन धान्ये । २३ जन जनने ॥ **तुरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ २४ गा स्तुतौ ॥ **अनुदात्तः परस्मैभाषः । घृप्रभृतय एकादशच्छन्दसि । इर्यर्तिर्भाषायामपि** ॥

इति श्लुविकरणा जुहोत्यादयः ॥

१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । २ षिवु तन्तुसंताने । ३ स्रिवु गतिशोषणयोः । ४ ष्ठिवु निरसने । ५ ष्णुसु अदने ॥ आदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ ॥ ष्णसु निरसने । ७ क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । ८ व्युष दाहे । ९ प्लुष च । १० नृती गात्रविक्षेपे । ११ त्रसी उद्वेगे । १२ कुथ पूतीभावे । १३ पुथ हिंसायाम् । १४ गुध परिवेष्टने । १५ क्षिप प्रेरणे । १६ पुष्प विकसने । १७ तिम १८ ष्टिम १९ ष्टीम आर्द्रीभावे । २० व्रीड चोदने लज्जायां च । २१ इष गतौ । २२ षह २३ षुह चक्यर्थे । २४ जॄष् २५ झॄष् वयोहानौ ॥ **दिवादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । क्षिपिस्त्वनुदात्तः** ॥ २६ षूङ् प्राणिप्रसवे । २७ दूङ् परितापे ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ २८ दीङ् क्षये । २९ डीङ् विहायसा गतौ । ३० धीङ् आधारे । ३१ मीङ् हिंसायाम् । ३२ रीङ् श्रवणे । ३३ लीङ् श्लेषणे । ३४ व्रीङ् वृणोत्यर्थे ॥ **वृत् । स्वादय ओदितः** ॥ ३५ पीङ् पाने । ३६ माङ् माने । ३७ ईङ् गतौ । ३८ प्रीङ् प्रीतौ ॥ **दीङादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः । डीङ् तूदात्तः** ॥ ३९ शो तनूकरणे । ४० छो छेदने । ४१ षो अन्तकर्मणि । ४२ दो अवखण्डने ॥ **श्यतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ ४३ जनी प्रादुर्भावे । ४४ दीपी दीप्तौ ॥ ४५ पूरी आप्यायने । ४६ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । ४७ धूरी ४८ गूरी हिंसागत्योः । ४९ घूरी ५० जूरी हिंसावयोहान्योः । ५१ शूर हिंसास्तम्भनयोः । ५२ चूरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा । ५४ वृतु वरणे । ५५ क्लिश उपतापे । ५६ काशृ दीप्तौ । ५७ वाशृ शब्दे ॥ **जन्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः । तपिस्त्वनुदात्तः** ॥ ५८ मृष तितिक्षायाम् । ५९ शुचिर् पूतीभावे । **उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ** ॥ ६० णह बन्धने । ६१ रञ्ज रागे । ६२ शप आक्रोशे ॥ **णहादयस्त्रयोऽनुदात्ताः**

स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ६३ पद गतौ । ६४ खिद दैन्ये । ६५विद सत्तायाम् । ६६ बुध अवगमने । ६७ युध संप्रहारे । ६८ अनोरुध कामे । ६९ अण प्राणने॥अन इत्येके ॥ ७० मन ज्ञाने । ७१ युज समाधौ।७२ सृज विसर्गे । ७३ लिश् अल्पीभावे । **पदादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥७४राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव ।७५ व्यध ताडने । ७६ पुष पुष्टौ । ७७ शुष शोषणे । ७८ तुष प्रीतौ । ७९ दुष वैकृत्ये । ८० श्लिष आलिङ्गने । ८१ शक विभाषितो मर्षणे । ८२ ष्विदा गात्रप्रक्षरणे ।८३ क्रुध क्रोधे । ८४ क्षुध बुभुक्षायाम् । ८५ शुध शौचे । ८६ षिधु संराद्धौ ॥ **राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ८७ रध हिंसासंराध्योः । ८८ णश अदर्शने । ८९ तृप प्रीणने । ९० दृप हर्षमोहनयोः । ९१ द्रुह जिघांसायाम् । ९२ मुह वैचित्त्ये । ९३ ष्णुह उद्गिरणे । ९४ ष्णिह प्रीतौ॥**वृत्**।**रधादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ९५ शमु उपशमे । ९६. तमु काङ्क्षायाम् । ९७ दमु उपशमे । ९८ श्रमु तपसि खेदे च । ९९ भ्रमु अनवस्थाने । १०० क्षमू सहने ।१०१ क्लमु ग्लानौ । १०२ मदी हर्षे ॥ **वृत्** ॥ १०३ असु क्षेपणे । १०४ यसु प्रयत्ने । १०५ जसु मोक्षणे । १०६ तसु उपक्षये । १०७ दसु च । १०८ वसु स्तम्भे।१०९व्युष विभागे।व्युस इत्यन्ये । युस इत्यपरे ॥ ११० प्लुष दाहे । १११ बिस प्रेरणे । ११२ कुस संश्लेषणे।११३ बुस उत्सर्गे । ११४ मुस खण्डने । ११५ मसी परिणामे ॥ समी इत्येके ॥ ११६ लुठ विलोडने। ११७ उच समवाये ११८ भृशु ११९ भ्रंशु अधःपतने । १२० वृश वरणे । १२१ कृश तनूकरणे । १२२ञितृष पिपासायाम्।१२३ हृष तुष्टौ।१२४रुष१२५ रिष हिंसायाम् । १२६ डिप क्षेपे । १२७ कुप क्रोधे । १२८ गुप व्याकुलत्वे।१२९युपु १३० रुपु १३१ लुपु विमोहने । १३२ लुभ गार्ध्ये । १३३ क्षुभ संचलने । १३४ णभ १३५ तुभ हिंसायाम् ॥ क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते ॥१३६क्लिदु आर्द्रीभावे। १३७ञिमिदा स्नेहने। १३८ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः। १३९ ऋधु वृद्धौ। १४० गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ॥ **वृत्** ॥ **असुप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः**॥

इति श्यन्विकरणा दिवादयः ॥ ४ ॥

१ षुञ् अभिषवे । २ षिञ् बन्धने । ३ शिञ् निशाने । ४ डुमिञ् प्रक्षेपणे । ५ चिञ् चयने । ६ स्तृञ् आच्छादने । ७ कृञ् हिंसायाम्।८वृञ् वरणे । ९ धञ कम्पने॥ धूञ् इत्येके ॥ **स्वादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः** । **वृञ् उदात्तः** ॥ १० टुदु उपतापे । ११ हि गतौ वृद्धौ च । १२ पृ प्रीतौ । १३ ॥ स्पृ प्रीति पालनयोः॥प्रीतिचलनयोः इत्यन्ये । स्मृ इत्येके ॥ १४ आप्लृ व्याप्तौ । १५ शक्लृ शक्तौ । १६ राघ १७ साध संसिद्धौ ॥ **दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ १८ अशू व्याप्तौ संघाते च ।१९ष्टिघ आस्कन्दने॥**अशिस्तिघी उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ**॥

२० तिक २१ तिग गतौ च । २२ षघ हिंसायाम् । २३ ञिधृषा प्रागल्भ्ये।२४दम्भु दम्भने । २५ ऋधु वृद्धौ । २६ तृप प्रीणने इत्येके छन्दसि । २७ अह व्याप्तौ । २८ दघ घातने पालने च । २९ चमु भक्षणे । ३० रि ३१ क्षि३२ चिरि ३३ जिरि ३४ दाश ३५ दृ हिंसायाम् ॥ क्षिदृ भाषायाम् इत्येके । ऋक्षीत्यजादिरेके।रेफवानित्यन्ये । वृत् । **तिकादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥**

॥ इति श्नुविकरणाः स्वादयः ॥ ९ ॥

१ तुद व्यथने । २ णुद प्रेरणे । ३ दिश अतिसर्जने।४भ्रस्ज पाके । ५ क्षिप प्रेरणे । ६ कृष विलेखने ॥ **तुदादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥** ७ ऋषी गतौ ॥ **उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥** ८ जुषी प्रीतिसेवनयोः । ९ ओविजी भयचलनयोः । १० ओलजी ११ ओलस्जी व्रीडने ॥**जुषादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** १२ ओव्रश्चू छेदने । १३ व्यच व्याजीकरणे । १४ उछि उञ्छे । १५ उछी विवासे । १६ ऋछ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । १७ मिछ उत्क्लेशे । १८ जर्ज १९ चर्च २० झर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः । २१ त्वच संवरणे । २२ ऋच स्तुतौ । २३ उब्ज आर्जवे । २४ उज्झ उत्सर्गे । २५ लुभ विमोहने । २६ रिफ कत्थनयुद्ध-निन्दाहिंसादानेषु ॥ रिह इत्येके॥२७ तृप२८तृम्फ तृप्तौ ॥ द्वावपि फान्तावित्येके ॥ २९ तुप ३० तुम्प ३१ तुफ३२तुम्फ हिंसायाम् । ३३ दृप३४दृम्फ उत्क्लेशे॥प्रथमोऽपि द्वितीयान्त इत्येके ॥ ३५ ऋफ ३६ ऋम्फ हिंसायाम् । ३७ गुफ ३८ गुम्फ ग्रन्थे ।३९ उभ ४० उम्भ पूरणे । ४१ शुभ ४२ शुम्भ शोभार्थे । ४३ दृभी ग्रन्थे । ४४ चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ४५ विध विधाने।४६ जुड गतौ॥जुन इत्येके ॥ ४७ मृड सुखने । ४८ पृड च । ४९पृण प्रीणने ५० वृण च । मृण ५१ हिंसायाम् । ५२ तुण कौटि-ल्ये । ५३ पुण कर्मणि शुभे । ५४ मुण प्रतिज्ञाने । ५५ कुण शब्दोपकरणयोः । ५६ शुन गतौ । ५७ द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु ।५८ घुण । ५९ घूर्ण भ्रमणे । ६० षुर ऐश्वर्य दीप्त्योः । ६१ कुर शब्दे । ६२ खुर छेदने । ६३ मुर संवेष्टने । ६४ क्षुर विलेखने । ६५ घुर भीमार्थशब्दयोः । ६६ पुर अग्रगमने । ६७ वृहू उद्यमने ॥ बृहु इत्यन्ये ६८ तृहू ६९ स्तृहू ७० तृंहू हिंसार्थाः ।७१ इष इच्छायाम् । ७२ मिष स्पर्धायाम् । ७३ किल श्वैत्यक्रीडनयोः । ७४ तिल स्नेहे । ७५ चिल वसने । ७६ चल विल-सने । ७७ इल स्वप्नक्षेपणयोः । ७८ विल संवरणे । ७९ बिल भेदने । ८० णिल गहने । ८१ हिल भावकरणे । ८२ शिल ८३ षिल उञ्छे । ८४ मिल श्लेषणे । ८५ लिख अक्षरविन्यासे ८६ कुट कौटिल्ये । ८७ पुट संश्लेषणे । ८८ कुच संको-चने । ८९ गुज शब्दे । ९० गुड रक्षायाम् । ९१ डिप क्षेपे । ९२ छुर छेदने।९३स्फुट विकसने । ९४ मुट आक्षेपमर्दनयोः। ९५ त्रुट छेदने । ९६ तुट कलहकर्मणि । ९७ चुट ९८ छुट छेदने।९९ जुट बन्धने । १०० कुड मदे । १०१ लुट संश्लेषणे । १०२

कुड घनत्वे । १०३ कुड बाल्ये । १०४ पुड उत्सर्गे । १०५ घुट प्रतिघाते । १०६ तुड तोडने । १०७ थुड १०८ स्थुड संवरणे॥खुड छुड इत्येके ॥ १०९ स्फुर ११० फुळ संचलने ॥ स्फुर स्फुरणे । स्फुल संचलने इत्येके । स्फर इत्यन्ये ॥ १११ स्फुड ११२ चुड ११३ ब्रुड संवरणे ॥ ११४ क्रुड भृड निमज्जने इत्येके ॥ व्रश्चादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः॥ ११५ गुरी उद्यमने ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ११६ णू स्तवने।११७धू विधूनने॥उदात्तौ परस्मैभाषौ ॥ ११८ गु पुरीषोत्सर्गे । ११९ ध्रु गतिस्थैर्ययोः ॥ ध्रुव इत्येके ॥अनुदात्तौ परस्मैपदिनौ ॥ १२० कुङ् शब्दे । उदात्त आत्मनेपदी ॥दीर्घान्त इति कैयटादयः । ह्रस्वान्त इति न्यासः ॥ वृत् ॥ १२१ पृङ् व्यायामे । १२२ मृङ् प्राणत्यागे॥अनुदात्तावात्मनेभाषौ॥१२३ रि १२४ पि गतौ।१२५धि धारणे ।१२६ क्षि निवासगत्योः ॥ रियत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १२७ षू प्रेरणे । १२८ कॄ विक्षेपे । १२९ गॄ निगरणे ॥ उदात्ताः परस्मैभाषाः ॥१३० दृङ् आदरे । १३१ धृङ् अवस्थाने ॥ अनुदात्तावात्मनेभाषौ ॥ १३२ ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ॥वृत्॥ १३३ सृज विसर्गे। १३४ टुमस्जो शुद्धौ । १३५ रुजो भङ्गे । १३६ भुजो कौटिल्ये । १३७ छुप स्पर्शे । १३८ रुश १३९ रिश हिंसायाम् १४० लिश गतौ । १४१ ॥ स्पृश संस्पर्शने ।१४२ विच्छ गतौ। १४३ विश प्रवेशने।१४४ मृश आमर्शने । १४५ णुद प्रेरणे । १४६ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । १४७ शद्लृ शातने ॥ पृच्छत्यादयोनुदात्ता उदात्तेतपरस्मैभाषाः। विच्छस्तूदात्तः ॥ १४८ मिल संगमने ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषाः॥ १४९ मुच्लृ मोक्षणे । १५० लुप्लृ छेदने । १५१ विद्लृ लाभे । १५२ लिप उपदेहे । १५३ षिच क्षरणे ॥मुचादयोनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः। विन्दतिस्तूदात्तः ॥ १५४ कृती छेदने। उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी १५५ खिद परिघाते ॥ अनुदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५६ पिश अवयवे ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी । वृत् ॥

इति शविकरणास्तुदादयः॥ ६ ॥

१ रुधिर् आवरणे । २ भिदिर् । ३ छिदिर् विदारणे द्वैधीकरणे । ४ रिचिर् विरेचने । ५ विचिर् पृथग्भावे । ६ क्षुदिर् संपेषणे । ७ युजिर् योगे॥रुधादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥८उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः । ९ उतृदिर् हिंसानादरयोः ॥ उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ॥ १० कृती वेष्टने। उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ ११ ञिइन्धी दीप्तौ ॥ उदात्तोनुदात्तेदात्मनेपदी॥ १२खिद दैन्ये । १३ विद विचारणे॥अनुदात्तावनुदात्तेतावात्मनेपदिनौ ॥ १४ शिष्लृ विशेषणे। १५ पिष्लृ संचूर्णने । १६ भञ्जो आमर्दने । १७ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ शिषादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १८ तृह १९ हिसि हिंसायाम्।२०उन्दी

छेदने । २१ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । २२ तञ्चु संकोचने । २३ ओविजी भयचलनयोः । २४ वृजी वर्जने । २५ पृची संपर्के ॥ **तृहादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ वृत् ॥**

इति श्नम्विकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

१ तनु विस्तारे । २ षणु दाने । ३ क्षणु हिंसायाम् । क्षिणु च । ४ ऋणु गतौ । ५ तृणु अदने । ६ घृणु दीप्तौ॥**तनादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः॥**७ वनु याचने । ८ मनु अवबोधने ॥ **उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ** ॥१९ डुकृञ् करणे ॥ **अनुदात्त उभयतोभाषः ॥**

इति उविकरणास्तनादयः ॥ ८ ॥

१ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । २ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । ३ श्रीञ् पाके । ४ मीञ् हिंसायाम् । ५ षिञ् बन्धने । ६ स्कुञ् आप्रवणे । ७ युञ् बन्धने ॥**क्र्यादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः** ॥ ८ क्नुञ् शब्दे । ९ द्रूञ् हिंसायाम् । १० पूञ् पवने । ११ लूञ् छेदने । १२ स्तॄञ् आच्छादने । १३ कॄञ् हिंसायाम् । १४ वॄञ् वरणे । १५धूञ् कम्पने ॥ **क्नुप्रभृतय उदात्ता उभयतोभाषाः** ॥ १६ शॄ हिंसायाम् १७ पॄ पालनपूरणयोः । १८ वॄ वरणे । भरणे इत्येके ॥ १९ भॄ भर्त्सने । २०मॄ हिंसायाम्।२१ दॄ विदारणे।२२जॄ वयोहानौ ॥ झॄ इत्येके ॥ धॄ इत्यन्ये ॥ २३नॄ नये। २४कॄ हिंसायाम्।२५ ऋॄ गतौ २६ । गॄ शब्दे॥**शॄणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः॥**२७ ज्या वयोहानौ । २८ री गतिरेषणयोः । २९ ली श्लेषणे।३० व्ली वरणे ।३१प्ली गतौ॥ वृत् ॥ ३२ व्री वरणे । ३३ भ्री भये॥भरे इत्येके । ३४ क्षीष् हिंसायाम्।३५ज्ञा अवबोधने । ३६ बन्ध बन्धने ॥ **ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः**।३७ वृङ् संभक्तौ ॥ **उदात्त आत्मनेपदी** ॥ ३८ श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः । ३९ मन्थ विलोडने । ४० श्रन्थ ४१ ग्रन्थ संदर्भे । ४२ कुन्थ संश्लेशणे । संक्लेशे इत्येके ॥कुथ इति दुर्गः ॥ ४३ मृद क्षोदे । ४४मृड च ॥ अयं सुखेऽपि ॥ ४५गुध रोषे । ४६कुष निष्कर्षे । ४७ क्षुभ संचलने । ४८ णभ ४९ तुभ हिंसायाम् । ५० क्लिशू विबाधने । ५१ अश भोजने । ५२ उध्रस उञ्छे । ५३ इष आभीक्ष्ण्ये । ५४ विष विप्रयोगे । ५५ मुष ५६ क्षुष स्नेहनसेवनपूरणेषु । ५७ पुष पुष्टौ । ५८ मुष स्तेये ।५९ खच भूतप्रादुर्भावे ॥ वान्तोऽयमित्येके ॥ ६० हेट च ॥ **श्रन्थादय उदात्ता उदात्तेतो विषिवर्जं परस्मैभाषाः** ॥६१ ग्रह उपादाने ॥ **उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥**

इति श्नाविकरणाः क्र्यादयः ॥ ९ ॥

१ चुर स्तेये । २ चिति स्मृत्याम् । ३ यत्रि संकोचे । ४ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुटि इत्यपि ॥ ५ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ६ कुद्रि अनृतभाषणे । ७ लड उपसेवायाम् । ८

मिदि स्नेहने । ९ ओलडि उत्क्षेपणे ॥ ओकारो धात्ववयव इत्येके । न इत्यपरे उलडि इत्यन्ये ॥ १० जल अपवारणे ॥ लज इत्येके ॥ ११ पीड अवगाहने । १२ नट अवस्यन्दने । १३ श्रथ प्रयत्ने ॥ प्रस्थाने इत्येके ॥ १४ बध संयमे ॥ बन्ध इति चान्द्राः ॥ १५ पॄ पूरणे । १६ ऊर्ज बलप्राणनयोः । १७ पक्ष परिग्रहे । १८ वर्ण १९ चूर्ण प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णने इत्येके ॥ २० प्रथ प्रख्याने । २१ पृथ प्रक्षेपे ॥ पथ इत्येके ॥ २२ षम्ब संबन्धने । २३ शम्ब च । साम्ब इत्येके ॥ २४ भक्ष अदने । २५ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः ॥ पूरणे इत्येके ॥ २६ पुट्ट २७ चुट्ट अल्पीभावे । २८ अट्ट २९ षुट्ट अनादरे । ३० लुण्ठ स्तेये । ३१ शठ ३२ श्वठ असंस्कारगत्योः ॥ श्वठि इत्येके ॥ ३३ तुजि ३४ पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु ॥ तुज पिज इति केचित् । लजि लुजि इत्येके ॥ ३५ पिस गतौ । ३६ षान्त्व सामप्रयोगे । ३७ श्वल्क ३८ वल्क परिभाषणे । ३९ ष्णिह स्नेहने ॥ स्फिट इत्येके ॥ ४० स्मिट अनादरे ॥ ष्मिङ इत्येके ४१ श्लिष श्लेषणे । ४२ पथि गतौ । ४३ पिच्छ कुट्टने । ४४ छदि संवरणे । ४५ श्रण दाने। ४६ तड आघाते । ४७ खड ४८ खडि ४९ कडि भेदने । ५० कुडि रक्षणे । ५१ गुडि वेष्टने ॥ रक्षणे इत्येके । कुठि इत्यन्ये । गुठि इत्यपरे ॥ ५२ खुडि खण्डने । ५३ वटि विभाजने ॥ वडि इति केचित् ॥ ५४ मडि भूषायां हर्षे च । ५५ भडि कल्याणे । ५६ छर्द वमने । ५७ पुस्त ५८ बुस्त आदरानादरयोः । ५९ चुद संचोदने । ६० नक्क ६१ धक्क नाशने । ६२ चक्क ६३ चुक्क व्यथने । ६४ क्षल शौचकर्मणि । ६५ तल प्रतिष्ठायाम् । ६६ तुल उन्माने । ६७ दुल उत्क्षेपे । ६८ पुल महत्त्वे । ६९ चुल समुच्छ्राये । ७० मूल रोहणे । ७१ कल ७२ विल क्षेपे । ७३ बिल भेदने । ७४ तिल स्नेहने । ७५ चल भृतौ ॥ ७६ पाल रक्षणे । ७७ लूष हिंसायाम् । ७८ शुल्ब माने । ७९ शूर्प च । ८० चुट छेदने । ८१ मुठ संचूर्णने । ८२ पडि ८३ पसि नाशने । ८४ व्रज मार्गसंस्कारगत्योः । ८५ शुल्क अतिस्पर्शने । ८६ चपि गत्याम् । ८७ क्षपि क्षान्त्याम् । ८८ छजि कृच्छ्रजीवने । ८९ श्वर्त गत्याम् ९० श्वभ्र च । ९१ ज्ञप ज्ञानज्ञापनमारणतोषणनिशाननिशामनेषु ॥ मिच्चेत्येके ॥ ९२ ॥ यम च परिवेषणे । ९३ चह परिकल्कने ॥ चप इत्येके ॥ ९४ रह त्यागे च । ९५ बल प्राणने । ९६ चिञ् चयने ॥ नान्ये मितोऽहेतौ । ९७ घट्ट चलने । ९८ मुस्त संघाते । ९९ खट्ट संवरणे। १०० षट्ट १०१ स्फिट्ट १०२ चुबि हिंसायाम् । १०३ पूल संघाते ॥ पूर्ण इत्येके । पूण इत्यन्ये ॥ १०४ पुंस अभिवर्धने । १०५ टकि बन्धने । १०६ धूस कान्तिकरणे । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यन्ये ॥ १०७ कीट वर्णे । १०८ चूर्ण संकोचने । १०९ पूज पूजायाम् । ११० अर्क स्तवने ॥ तपने इत्येके ॥ १११ शुठ आलस्ये । ११२ शुठि शोषणे। ११३ जुड प्रेरणे । ११४ गज ११५ मार्ज शब्दार्थौ । ११६ मर्च च । ११७ घृ प्रस्रवणे ॥ स्रावणे इत्येके । ११८ पचि विस्तारवचने। ११९ ॥ तिज निशाने । १२० कृत संशब्द-

ने। १२१ वर्ष छेदनपूरणयोः। १२२ कुबि आच्छादने कुमि इत्येके ॥ १२३ लुबि १२४ तुबि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १२५ ह्लप व्यक्तायां वाचि ॥ क्लृप इत्येके ॥ १२६ चुटि छेदने। १२७ इल प्रेरणे। १२८ म्रक्ष म्लेच्छने। १२९ म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि। १३० ब्रूस १३१ बर्ह हिंसायाम् ॥ केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे।गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् इति पठन्ति ॥ १३२ गुर्द पूर्वनिकेतने ॥ १३३ जसि रक्षणे ॥ मोक्षणे इति केचित् ॥ १३४ ईड स्तुतौ। १३५ जसु हिंसायाम्। १३६ पिडि संघाते। १३७ रुष रोषे। रुट् इत्येके ॥ १३८ डिप क्षेपे। १३९ ष्टुप समुच्छ्राये ॥ **आकुस्मादात्मनेपदिनः** ॥ १४० चित संचेतने। १४१ दशि दंशने। १४२ दसि दर्शनदंशनयोः ॥ दस इत्यप्येके ॥ १४३ डप १४४ डिप संघाते। १४५ तत्रि कुटुम्बधारणे। १४६ मत्रि गुप्तपरिभाषणे। १४७ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः। १४८ तर्ज १४९ भर्त्स तर्जने। १५० वस्त १५१ गन्ध अर्दने। १५२ विष्क हिंसायाम् ॥ हिष्क इत्येके। १५३ निष्क परिमाणे। १५४ लल ईप्सायाम्। १५५ कण संकोचे। १५६ तूण पूरणे। १५७ भ्रूण आशाविशङ्कयोः। १५८ शठ श्लाघायाम्। १५९ यक्ष पूजायाम्। १६० स्यम वितर्के। १६१ गूर उद्यमने। १६२ शम १६३ लक्ष आलोचने। १६४ कुत्स अवक्षेपणे। १६५ त्रुट छेदने ॥ कुट इत्येके ॥ १६६ गल स्रवणे। १६७ भल आभण्डने। १६८ कूट आप्रदाने ॥ अवसादने इत्येके ॥ १६९ कुट्ट प्रतापने। १७० वञ्चु प्रलम्भने। १७१ वृष शक्तिबन्धने। १७२ मद तृप्तियोगे। १७३ दिवु परिकूजने। १७४ गृ विज्ञाने। १७५ विद चेतनाख्यानविवादेषु। १७६ मान स्तम्भे। १७७ यु जुगुप्सायाम्। १७८ कुस्म नाम्नो वा कुत्सितस्मयने। **इत्याकुस्मीयाः** ॥ १७९ चर्च अध्ययने। १८० बुक्क भषणे। १८१ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च। १८२ कण निमीलने। १८३ जभि नाशने। १८४ षूद क्षरणे। १८५ जसु ताडने। १८६ पश बन्धने। १८७ अम रोगे। १८८ चट १८९ स्फुट भेदने। १९० घट संघाते हन्त्यर्थाश्च। १९१ दिवु मर्दने। १९२ अर्ज प्रतियत्ने। १९३ घुषिर् विशब्दने। १९४ आङः क्रन्द सातत्ये। १९५ लस शिल्पयोगे। १९६ तसि १९७ भूष अलंकरणे। १९८ अर्ह पूजायाम्। १९९ ज्ञा नियोगे। २०० भज विश्राणने। २०१ शृधु प्रसहने। २०२ यत निकारोपस्कारयोः। २०३ रक २०४ लग आस्वादने ॥ रघ इत्येके। रग इत्यन्ये ॥ २०५ अञ्चु विशेषणे। २०६ लिगि चित्रीकरणे। २०७ मुद संसर्गे। २०८ त्रस धारणे ॥ ग्रहणे इत्येके। वारणे इत्यन्ये ॥ २०९ उध्रस उञ्छे ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके। न इत्यन्ये ॥ २१० मुच प्रमोचने मोदने च। २११ वस स्नेहच्छेदापहरणेषु। २१२ चर संशये। २१३ च्यु सहने ॥ हसने चेत्येके। च्युस इत्येके। २१४ भुवोऽवकल्कने। २१५ कृपेश्च ॥ आ स्वदः सकर्मकात् ॥ २१६ ग्रस ग्रहणे। २१७ पुष धारणे। २१८ दल विदारणे। २१९ पट २२० पुट २२१ लुट २२२ तुजि २२३ मिजि २२४ पिजि लिजि २२५ लुजि २२६ भजि २२७ लघि २२८ त्रसि २२९ पिसि २३० कुसि २३१ दशि

२३२ कुशि २३३ घट २३४ घटि २३५ बृहि २३६ बर्हं २३७ बह्ल २३८ गुप२३९ धूप २४० विच्छ २४१ चीव २४२ पुथ २४३ लोकृ २४४ लोचृ २४५ णद२४६कुप २४७ तर्क २४८ वृतु २४९ वृधु भाषार्थाः । २५० रुट २५१ लजि २५२अजि२५३ दसि २५४ भृशि २५५ रुशि २५६ शीक २५७ रुसि २५८ नट २५९ पुटि२६० जि २६१ चि२६२ रवि २६३ लघि २६४ अहि २६५ रहि ३६६ महि च । २६७ लडि २६८ तड २६९ नल च । २७० पूरी आप्यायने । २७१ रुज हिंसायाम् २७२ ष्वद आस्वादने ॥ स्वाद इत्येके ॥ आ धृषाद्वा॥२७३ युज २७४ वृच संयमने ।२७५ अर्च पूजायाम् । २७६ षह मर्षणे । २७७ ईर क्षेपे । २७८ ली द्रवीकरणे । २७९ वृजी वर्जने । २८० वृञ् आवरणे । २८१ जॄ वयोहानौ २८२ ज्रिच । २८३रिच वियोजन-संपर्चनयोः । २८४ शिष असर्वोपयोगे । २८५ तप दाहे । २८६ तृप तृप्तौ ॥ संदीपने इत्येके ॥ २८७ छृदी संदीपने ॥ चृप छृप दृप संदीपने इत्येके ॥ २८८ दृभी भये । २८९ दृभ संदर्भे । २९० श्रथ मोक्षणे ॥ हिंसायाम् इत्यन्ये ॥ २९१ मी गतौ । २९२ ग्रन्थ बन्धने । २९३ शीक आमर्षणे । २९४ चीक च।२९५ अर्द हिंसायाम् ॥ **स्वरि-तेत्** ॥ २९६ हिसि हिंसायाम् । २९७ अर्ह पूजायाम् । २९८ आङः षद पद्यर्थे । २९९ शुन्ध शौचकर्मणि।३००छद अपवारणे॥**स्वरितेत्**॥ ३०१जुष परितर्कणे।परितर्प-णे इत्यन्ये ॥ ३०२ धूञ् कम्पने । ३०३ प्रीञ् तर्पणे । ३०४ श्रन्थ ३०५ ग्रन्थ संदर्भे । ३०६ आप्लृ लम्भने ॥ **स्वरितेदयमित्येके**॥ ३०७तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गा-च्च दैर्घ्ये ॥ चन श्रद्धोपहननयोः इत्येके ॥ ३०८ वद संदेशवचने ॥ **स्वरितेत्** । **अनु-दात्तेदित्येके** ॥ ३०९ वच परिभाषणे । ३१० मान पूजायाम् । ३११ भू प्राप्तावात्म-नेपदी ॥ ३१२ गर्ह विनिन्दने । ३१३ मार्ग अन्वेषणे । ३१४ कठि शोके । ३१५ मृजू शौचालंकारयोः । ३१६ मृष तितिक्षायाम् ॥ **स्वरितेत्** ॥ ३१७ धृष प्रहसने ॥ **इत्याधृषीयाः** ॥ **अथादन्ताः** ॥ ३१८ कथ वाक्यप्रबन्धे । ३१९ वर ईप्सायाम् । ३२० गण संख्याने । ३२१ शठ ३२२ श्वठ सम्यगवभाषणे । ३२३ पट ३२४ वट ग्र-न्थे । ३२५ रह त्यागे । ३२६ स्तन ३२७ गदी देवशब्दे ।३२८ पत गतौ वा॥ वा अ-दन्त इत्येके ॥ ३२९ पष अनुपसर्गाद् । ३३० स्वर आक्षेपे । ३३१ रच प्रति-यत्ने । ३३२ कल गतौ संख्याने च । ३३३ चह परिकल्कने । ३३४ मह पूजायाम् । ३३५ सार ३३६ कृप ३३७ श्रथ दौर्बल्ये । ३३८ स्पृह ईप्सायाम् । ३३९ भाम क्रो-धे । ३४० सूच पैशुन्ये । ३४१ खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये ॥ ३४२ क्षोट क्षेपे । ३४३ गोम उपलेपने । ३४४ कुमार क्रीडायाम् । ३४५ शील उप-धारणे । ३४६ साम सान्त्वप्रयोगे । ३४७ वेल कालोपदेशे ॥ काल इति पृथग्धातुरि-त्येके ॥ ३४८ पल्यूल लवनपवनयोः ३४९ वात सुखसेवनयोः ॥ गति सुखसेवनयो-रित्येके ॥ ३५० गवेष मार्गणे । ३५१ वास उपसेवायाम् । ३५२ निवास आच्छादने ।

३५३ भाज पृथक्कर्मणि । ३५४ समाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोरित्येके ॥ ३५५ ऊन परिहाणे । ३५६ ध्वन शब्दे । ३५७ कूट परितापे ॥ परिदाहे इत्यन्ये ॥ ३५८ सङ्केत ३५९ ग्राम ३६० कण ३६१ गुण चामन्त्रणे । ३६२ केत श्रावणे निमन्त्रणे च । ३६३ कुण संकोचनेऽपि । ३६४ स्तेन चौर्ये ॥ आगर्वादात्मनेपदिनः ॥ ३६५ पद गतौ । ३६६ गृह ग्रहणे । ३६७ मृग अन्वेषणे । ३६८ कुह विस्मापने । ३६९ शूर ३७० वीर विक्रान्तौ । ३७१ स्थूल परिबृंहणे । ३७२ अर्थ उपयाच्ञायाम् । ३७३ सत्र संतानक्रियायाम् । ३७४ गर्व माने ॥ इत्यागर्वीयाः ॥ ३७५ सूत्र वेष्टने । ३७६ मूत्र प्रस्रवणे । ३७७ रूक्ष पारुष्ये । ३७८ पार ३७९ तीर कर्मसमाप्तौ । ३८० पुट संसर्गे ३८१ धेक दर्शने इत्येके । ३८२ कत्र शैथिल्ये ॥ कर्त इत्यप्येके ॥ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च । तत्करोति तदाचष्टे । तेनातिक्रामति । धातुरूपं च । * आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेकृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् * कर्तृकरणाद्धात्वर्थे । ३८३ वल्क दर्शने । ३८४ चित्र चित्रीकरणे ॥ कदाचिद्दर्शने ॥ ३८५ अंस समाघाते । ३८६ वट विभाजने । ३८७ लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ ३८८ मिश्र संपर्के । ३८९ सङ्ग्राम युद्धे ॥ अनुदात्तेत ॥ ३९० स्तोम श्लाघायाम् । ३९१ छिद्र कर्णभेदने । करणभेदने इत्येके । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यपरे ॥ ३९२ अन्ध दृष्ट्युपघाते ॥ उपसंहारे इत्यन्ये ॥ ३९३ दण्ड दण्डनिपातने । ३९४ अङ्क पदे लक्षणे च । ३९५ अङ्ग च । ३९६ सुख ३९७ दुःख तत्क्रियायाम् । ३९८ रस आस्वादनस्नेहनयोः । ३९९ व्यय वित्तसमुत्सर्गे । ४०० रूप रूपक्रियायाम् । ४०१ छेद द्वैधीकरणे । ४०२ छद अपवारणे । ४०३ लाभ प्रेरणे । ४०४ व्रण गात्रविचूर्णने । ४०५ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ ४०६ पर्ण हरितभावे । ४०७ विष्क दर्शने । ४०८ क्षप प्रेरणे । ४०९ वस निवासे । ४१० तुत्थ आवरणे ॥ णिङ्ङ्गान्निरसने । श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । पुच्छादिषु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्येव सिद्धम् ॥

इति स्वार्थणिजन्ताश्चुरादयः ॥ १० ॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो धातुपाठः समाप्तः ॥

लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । ३ ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः । ४ अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः । ५ अशनिभरण्यरणयः पुंसि च । ६ मिन्यन्तः । ७ वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि । ८ श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च । ९ क्तिन्नन्तः । १० इकारान्तश्च । ११ ऊङाबन्तश्च । १२ य्वन्तमेकाक्षरम् । १३ विंशत्यादिरा नवतेः । १४ दुन्दुभिरक्षेषु । १५ नाभिरक्षत्रिये । १६ उभावन्यत्र पुंसि । १७ तलन्तः । १८ भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि । १९ यादो नपुंसकम् । २० भास्स्रुक्स्रग्दिग्दृगुष्णिगुपानहः । २१ स्थूणोर्णे नपुंसके च । २२ गृहशशाभ्यां क्लीबे । २३ प्रावृड्विप्रुड्रुड्तृड्विड्त्विषः । २४ दर्विविदिवेदिखनिशाण्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः । २५ तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः । २६ शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः । २७ प्रतिपदापद्विपत्संपच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः । २८ आशीर्धूर्पूर्गीर्द्वारः । २९ अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च । ३० स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागुनौस्फिचः । ३१ तटिसीमासंबध्याः । ३२ चुल्लिवेणिखार्यश्च । ३३ ताराधाराज्योत्स्नादयश्च । ३४ शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥

१ पुमान् । २ घञबन्तः । ३ घाजन्तश्च । ४ भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ५ नङन्तः । ६ याच्ञा स्त्रियाम् । ७ क्यन्तो घुः । ८ इषुधिः स्त्री च । ९ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । १० त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके । ११ द्यौः स्त्रियाम् । १२ इषुबाहू स्त्रियां च । १३ बाणकाण्डौ नपुंसके च । १४ नन्तः । १५ क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १६ अभ्रं नपुंसकम् । १७ उकारान्तः । १८ धेनुरज्जुकुहुसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १९ समासे रज्जुः पुंसि च । २० श्मश्रुजानुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके । २१ वसु चार्थवाचि । २२ मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च । २३ रुत्वन्तः । २४ दारुकसेरुजत्रुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । २५ सक्तुर्नपुंसके च । २६ प्राग्रश्मेरकारान्तः । २७ कोपधः । २८ चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके । २९ कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । ३० टोपधः । ३१ किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्टानि नपुंसके । ३२ कुटकूटकपटकपाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च । ३३ णोपधः । ३४ ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके । ३५ कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च । ३६ थोपधः । ३७ काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानि नपुंसके । ३८ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । ३९ तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च । ४० नोपधः । ४१ जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके । ४२ मानयाना-

मिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसंमानभवनवसनविभावनविमानानि नपुंसके च । ४३ पोपधः । ४४ पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके । ४५ शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च । ४६ भोपधः । ४७ तलभं नपुंसकम् । ४८ जृम्भं नपुंसके च।४९मोपधः ।५०रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके ।५१ संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च ।५२योपधः। ५३ किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके । ५४ गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । ५५ रोपधः । ५६ द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रनरितरिदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदरशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बराशिशिरतंत्रयंत्रक्षेत्रक्षत्रमित्रकलत्रच्छत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रनक्षत्राणि नपुंसके । ५७ शुक्रमदेवतायाम् । ५८ चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च । ५९ षोपधः । ६० शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके । ६१ यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६२ सोपधः । ६३ पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके । ६४ चमसरसनिर्यासोपवासकर्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च । ६५ कंसं च माणिनि । ६६ रश्मिदिवसाभिधानानि । ६७दीधितिः स्त्रियाम् । ६८ दिनाहनी नपुंसके।६९मानाभिधानानि । ७० द्रोणाढकौ नपुंसके च । ७१ खारीमानिके स्त्रियाम् । ७२ दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च । ७३ नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७४ मरुद्गरुत्तरदृत्विजः । ७५ ऋषिराशिदृतिग्रन्थिकिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकपिमुनयः । ७६ ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७७हस्तकुन्तान्तवातव्रातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । ७८ षण्डमण्डकरण्डमरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः । ७९ वंशांशपुरोडाशाः ८० ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । ८१ अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८२ पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुंखाः । ८३ सारथ्यतिथिकुक्षिबास्तिपाण्यञ्जलयः ॥

१ नपुंसकम् । २ भावे ल्युडन्तः । ३ निष्ठा च । ४ त्वष्यञौ तद्धितौ । ५ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ६ यद्यढग्यगण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि । ७ अव्ययीभावः । ८द्वन्द्वैकत्वम् । ९ अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च ।१० अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः । ११ अनल्पे छाया । १२ राजामनुष्यपूर्वा सभा । १३ सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियां च । १४ परवद् । १५ रात्राह्नाहाः पुंसि । १६ अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ संख्यापूर्वा रात्रिः । १८ द्विगुः स्त्रियां च । १९ इसुसन्तः । २० अर्चिः स्त्रियां च । २१ छदिः स्त्रियामेव । २२ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि । २३ सीरार्थोदनाः पुंसि ।२४ वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च ।२५ अटवी स्त्रियाम् । २६ लोपधः । २७ तुलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि च। २८ शीलमूलमङ्ग-

लसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च । २९ शतादिः संख्या । ३० शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३१ लक्षाकोटी स्त्रियाम् । ३२ सहस्रः पुंसि च । ३३ मन्द्वयच्कोऽकर्तरि । ३४ ब्रह्मन्पुंसि च । ३५ नामरोमणी नपुंसके । ३६ असन्तो द्व्यच्कः । ३७ अप्सराः स्त्रियाम् । ३८ त्रान्तः । ३९ यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव । ४० भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेत्राः पुंसि । ४१ पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च । ४२ बलकुसुमयुद्धपत्तनरणाभिधानानि । ४३ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४४ आहवसंग्रामौ पुंसि । ४५ आजिः स्त्रियामेव । ४६ फलजातिः । ४७वृक्षजातिः स्त्रियामेव । ४८ वियज्जगत्सकृत्पृषत्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः।४९नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि । ५० श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्कदधिसक्थ्यक्ष्यस्थ्यास्पदाकाशकण्वबीजानि । ५१ दैवं पुंसि च । ५२ धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधिष्ण्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि।५३द्वन्द्ववर्हदुःखबडिशपिच्छविम्बकुटुम्बकवचकवरवृन्दारकाणि । ५४ अक्षमिन्द्रिये ॥

१ स्त्रीपुंसयोः । २ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः । ३ मन्युसीधुकर्कन्धुसिंधुकण्डुरेणवः । ४ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसके च । ५ अपत्यार्थतद्धिते ॥

१ पुंनपुंसकयोः । २ घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तबुस्तलोहिताः । ३ शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः । ४ व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चपुच्छाः । ५कबन्धौषधायुधान्ताः । ६दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाकाशाङ्कुराकाशकुशकुलिशाः।७गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदार्बुदककुदाश्च ॥

१ अवशिष्टलिङ्गम् । २ अव्ययं कतियुष्मदस्मदः । ३ ष्णान्ता संख्या । ४ गुणवचनं च । ५ कृत्याश्च । ६ करणाधिकरणयोर्ल्युट् । ७ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतं लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ॥

पुस्तक मिलनेका ठिकाना–

खेमराज श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेङ्कटेश्वर" छापाखाना.

मुम्बई.

॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तकौमुद्या अकारादिक्रमेण सूत्रसूची।

अ.

पृष्ठम्	सूत्रम्	
२	अअ	८ । ४ । ६८
१६१	अंशंहारी	५ । २ । ६९
७	अकः सवर्णे दीर्घः	६। १ । १०१
५५	अकथितं च	१ । ४ । ५१
*१५१	अकर्तरिचकारके०	३ । ३ । १९
६१	अकर्तर्यृणेपञ्चमी	२ । ३ । २४
*८७	अकर्मकाच्च	१ । ३ । २६
*८८	अकर्मकाच्च	१ । ३ । ३५
*८९	अकर्मकाच्च	१ । ३ । ४५
*२०४	अकर्मधारयेराज्यम्	६ ।२। १३०
१८१	अकृच्छ्रेप्रियसुख०	८ । १ । १३
*१४	अकृत्सार्वधातुकयो०	७ । ४ । २५
*१९९	अकेजीविकार्थे	६ । २ । ७३
६३	अकेनोर्भविष्यदाधम०	२। ३ । ७०
६७	अक्षशलाकासं०	२ । १ । १०
*१५४	अक्षेषुग्लहः	३ । ३ । ७०
*२२	अक्षोन्यतरस्याम्	३ । १ । ७५
९४	अक्ष्णोदर्शनात्	५ । ४ । ७६
१४४	अगारांताट्ठन्	४ । ४ । ७०
*१५५	अगारैकदेशेप्रघणः	३ । ३ । ७९
*१७	अग्नीत्प्रेषणे परस्य च	८ । २ । ९२
९२	अग्नेःस्तुत्स्तोमसोमाः	८। ३ । ८२
११८	अग्नेर्ढक्	४ । २ । ३३
*११६	अग्नौ चेः	३ । २ । ९१
*१०६	अग्नौपरिचाय्यो०	३ । १ । १३१
७९	अग्राख्यायामुरसः	५ । ४ । ९३
*१७१	अग्राद्यत्	४ । ४ । ११६
८८	अग्रांतशुद्धशुभ्रवृ०	५ । ४ । १४५
*१७६	अङितश्च	६ । ४ । १०३
*१७४	अङ्गइत्यादौ च	६ । १ । ११९
*१८१	अङ्गयुक्ततिङाकाङ्क्षम्	८।२।९६
१६	अङ्गस्य	६ । ४ । १
*११९	अङ्गानि मैरेये	६ । २ । ७०
*२११	अङ्गात्प्रातिलोम्ये	८ । १ । ३३
८६	अङ्गलेर्दारुणि	५ । ४ । ११४
१७३	अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्	५ । ३ । १०८
१३२	अ च	४ । ३ । ३१
*१२०	अच उपसर्गात्तः	७ । ४ । ४७
३८	अचः	६ । ४ । १३८
*१८६	अचः कर्तृयकि	६ । १ । १९५
*९६	अचः कर्मकर्तरि	३ । १ । ६२
४	अचः परस्मिन्पूर्ववि०	१ । १ । ५७
९४	अचतुरविचतुरसुच०	५ । ४ । ७७
४	अचश्च	१ । २ । २८
*१३	अचस्तास्वत्थल्य०	७ । २ । ६१
११९	अचित्तहंस्तिधेनो०	४ । २ । ४७
१३६	अचित्ताददेशका०	४ । ३ । ९६
२६	अचिरऋतः	७ । २ । १००
*५४	अचिविभाषा	८ । २ । २१
१४६	अचिशीर्षः	६ । १ । ६२
२२	अचिश्नधातुभ्रुवां०	६ । ४ । ७७
२१	अचोञ्णिति	७ । २ । ११५
७	अचोन्त्यादिटि	१ । १ । ६४

१ (*) एवं चिह्नितानि सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धस्थानि अन्यानि पूर्वार्धस्थानि सूत्राणि

१ इदं वार्तिकं वामनेन सूत्रपाठ्यां पठितम् ।

आ.

पृष्ठम् सूत्रम्

ॠ.

ए.

पृष्ठम् सूत्रम्

पृष्ठम् सूत्रम्

१ इदं वार्तिकं काशिकाकृता सूत्रेषु पठितम् ।

घ.

ङ

च.

र.

ह.

इति सिद्धान्तकौमुदीपृष्ठाङ्कसूत्रसूचीपत्रं समाप्तम् ।

कृतिरियम्—

पण्डितज्वालाप्रसादशर्मणः—दीनदारपुरा—मुरादाबाद.